

«Զորավար Սեպուհ» պատմաքաղաքական վերլուծական կենտրոն

«Zoravar Sepouh» historical-political analytical center

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ
ԹԻՎ 4(5)

HISTORY AND POLITICS
ACADEMIC JOURNAL
№4(5)

ԵՐԵՎԱՆ 2019

**Հանդեսը տպագրվում է «Զորավար Մեպուհ» պատմաքաղաքական
վերլուծական կենտրոնի գիտական խորհրդի որոշմամբ**

Գլխավոր խմբագիր՝ ԱՇՈՏ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Խմբագրական խորհուրդ

Աշոտ Ենգոյան, Արմեն Ճուղուրյան, Արմեն Սահակյան, Բագրատ
Էսդուգյան (Թուրքիա, Ստամբուլ),
Եզնիկ արքեպիսկոպոս Պետրոսյան, Էդիկ Մինասյան,
Ժիրայր Լիպարիտյան (ԱՄՆ, Բոստոն), Համլետ Գևորգյան, Հովսեփ
Աղաջանյան, Մարտին Գիլավյան,
Վալերի Միրզոյան, Վալերի Թունյան,
Ռաֆիկ Նահապետյան

Գլխավոր խմբագրի տեղակալ՝ Արտաշես Ղազարյան

Պատասխանատու քարտուղար՝ Թամարա Սարգսյան

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ՝ ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԿԵՆՏՐՈՆ (ըստ հնագիտական նյութերի և անտիկ գրավոր աղբյուրների)

ՌԱՖԻԿ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

Բանալի բառեր - Հայկական լեռնաշխարհ, տեղաբնիկներ, երկրագործական մշակույթ, դաշտավարություն, հնագիտական պեղումներ, վաղ բրոնզի դարաշրջան, ուշ բրոնզի դարաշրջան, վաղ երկաթի դարաշրջան, երկաթի լայն տարածման դարաշրջան, սկզբնաղբյուրներ:

Հնագիտության և հնեաբուսաբանության տվյալների ու գրավոր աղբյուրների (սեպագիր արձանագրություններ, անտիկ՝ հունա-հռոմեական, միջնադարյան հայ սկզբնաղբյուրներ, օտար և հայ ճանապարհորդների ուղեգրություններ, գեղարվեստական գրականություն), բանահյուսության ու դաշտային ազգագրական հետազոտությունների համաձայն Հայկական լեռնաշխարհը համարվել է հացահատիկային, բանջարաբուծության, բոստանային կուլտուրաների մշակության, այգեգործության, խաղողագործության, զինեգործության, յուրացնող ու օժանդակ տնտեսածների առաջացման ամենահնագույն կենտրոններից մեկը:

Հնագույն երկրագործության ուսումնասիրության տեսակետից չափազանց կարևոր են քարե այդ վավերագրերը, որոնց վրա փորված են երկրագործական, դաշտամշակության գործիքներ: Սյունիքի ժայռապատկերներում առկա է տեսարան, որն ըստ երևույթի, նման է արորի՝ լծված եզներով, և որ վերաբերում է վաղ բրոնզի դարաշրջանին (Ք.ա. 3500-2400 թթ.): Սա արորի գյուտի ամենահնագույն հավաստումն է: Ժայռապատկերներում երևում են քառանիվ սայլեր, որոնք օգտագործվել են երկրագործության մեջ, դրանց լծված են եղել եզներ: Ուշագրավ է, որ նման սայլեր գտնվել են Սևանի ավազանում Ե. Լալայանի և Հ. Մնացականյանի պեղումների ժամանակ: Հայաստանի տարածքում հայտնաբերվածները աչքի են ընկնում իրենց բազմազանությամբ¹:

¹ Այս մասին առավել հանգամանալի մասնագիտական ուսումնասիրություններ տե՛ս **Սարգսյան Ս.**, Նախնադարյան հասարակությունը Հայաստանում, Երևան, 1967, էջ 113-122, նկ. 24-29; **Կարախանյան Գ. Սաֆյան Պ.**, Սյունիքի ժայռապատկերները // Հայաստանի հնագույն հուշարձանները, N 4, Ժայռապատկերներ, պրակ 1, Երևան, 1970; **Իսրայելյան Հ.**, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները // Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ. 6,

Հնագիտական պեղումներից հայտնաբերված նյութեր. Հնագիտական նյութերով հայտնաբերված է, որ Հայկական լեռնաշխարհի տեղաբնիկները դեռևս նեոլիթյան (Ք.ա. IX-VI հազ.) դարաշրջանում հավաքչությունից անցել են հողագործության և որսորդությունից՝ կենդանիների ընտելացման: Հանդես են եկել իրենց ուրույն ճարտարապետությամբ բնորոշվող բնակավայրեր, զարգացել է բնակարանային ճարտարապետությունը (օր. Առատաշեն, Արմավիրի մարզ և այլն): Կացարանների ներսում՝ կենտրոնում ունեցել են կավից կամ քարից պատրաստված օջախներ, հասել են փայտի, քարի, ոսկրի մշակման կատարելության, հյուսել են խսիր, կողով, ձկնորսական ցանց, բուսական թելերից՝ կտավ, պատրաստել են կավե ամաններ և այլն: VII-VI հազ. Ք.ա. նեոլիթյան հուշարձաններից Արարատյան հովտի Առատաշեն և այլ հուշարձաններում հնագիտական պեղումներից հայտաբերվել են ցորենի և այլ մշակաբույսերի բազմաթիվ մնացորդներ¹:

Պղնձի և քարի դարի (Ք.ա. V-IV հազ. 1-ին կես) մշակույթին բնորոշ բնակատեղիներում (Շամիրամ Ալթի՝ Վան քաղաքի շրջակայքում, Թեղուտ՝ Էջմիածնի մոտ, Ակնաշեն, Առատաշեն՝ Արմավիրի մարզում, Ծաղկունք, Աղստևի հովտի (Տավուշի մարզ), Քյուլ-Թափա (Նախիջևան), ընդհուպ մինչև ներկայիս Վրաստան՝ Կախեթի), հայտնաբերվել են նյութական մշակույթի լավ պահպանված նմուշներ, մետաղե, ոսկրե ու քարե հարյուրավոր աշխատանքային գործիքներ (բրիչներ, բազալտե աղորիքներ, սանդեր), երկրագործության, անասնապահության, արհեստների, առավելապես խեցեգործության բազմաթիվ առարկաներ: Այդ իրերն ու առարկաները կարևոր սկզբնաղբյուր են ոչ միայն տնտեսության հիմնական

Ժայռապատկերներ, պրակ 2, Երևան, 1971; **Մարտիրոսյան Հ.**, Գեղամա լեռների ժայռապատկերները//Հայաստանի հնագիտական հուշարձաններ, 11, Ժայռապատկերներ, պրակ 3, Երևան, 1981; **Գասպարյան Բ., Մարգարյան Գ.**, Ժայռապատկերների նորահայտ խումբ Գեղամավանի «Կարմիր քարանձավում» // Հայաստանի հնագույն մշակույթը, Տ. Խաչատրյանի 70-ամյակին նվիրված գիտաժողովի նյութեր, 2003, էջ 5-12; **Թոխաթյան Կ.**, Հայաստանի ժայռապատկերների բովանդակությունը // ԲՊՀ, N 2, է. 180-193: **Թոխաթյան Կ.**, Ժայռապատկերները Հայկական լեռնաշխարհում հայոց հարակայության վկաները // «Հարք» հայագիտական հանդես, 2006, N 1, Երևան, էջ 53-59; նույնի՝ Հայաստանի ժայռապատկերները նախնադարյան արվեստի համատեքստում // «Լրաբեր հասարակական գիտությունների ՀՀ ԳԱԱ», 2015, N 2, էջ 368-381; տե՛ս **Նահապետյան Ռ.**, Ժայռապատկերները Հայկական լեռնաշխարհի հնագույն բնակիչների ազգագրական ուսումնասիրության սկզբնաղբյուր // «Ակունք», գիտական հոդվածների ժողովածու, N 3, ԵՊՀ Իջևանի մասնաճյուղ, 2013, էջ 276-289:

¹ Տե՛ս **Օվսեպյան Ք.**, Палеоботанические материалы Араташенского неолитического поселения (предварительные результаты исследований 2003-2004 гг.) // Культура древней Армении, XIII. Материалы респуб. науч. конф. Ереван, 2005, с. 51-53.

ճյուղերը, այլև կենցաղային ու մշակութային աղերսների մանրամասն ուսումնասիրելու համար¹:

Էնեոլիթյան հուշարձանների նյութերը ցույց են տալիս, որ Հայաստանի երկրագործը լայնորեն յուրացրել է բազմաթիվ շրջաններ ցանքատարածությունների համար, ծանոթ է եղել ոռոգման պարզունակ եղանակներին, ուներ հողամշակման, բերքահավաքի և երկրագործական մթերքները վերամշակելու աշխատանքային բազմաթիվ գործիքներ, որոնցով և բնորոշվում է ժամանակի երկրագործական տնտեսության բնույթն ու մակարդակը: Այսպես. Շամրիամ Ալթիի, Թեղուտի, Ծաղկունքի, Աղստևի հովտի բնակավայրերում, հայտնաբերվել են ոսկրե սրածայրեր, խոշոր անասունների սնամեջ ոսկորներից և քարերից պատրաստված բրիչներ, կտրող գործիքների վանակատե ու կայծքարե դանականման շեղբիկներ, բազալտե աղորիքների, սանդերի ու վարսանդերի բազմաթիվ նմուշներ, որոնք օգտագործվել են հողի փխրեցման, բերքահավաքի և մթերքների վերամշակման աշխատանքներում: Այսպիսով, բրիչային երկրագործությունը Էնեոլիթյան տնտեսության հիմնական ճյուղերից մեկն էր:

Էնեոլիթյան և վաղ բրոնզեդարյան երկրագործությանը բնորոշ էին հացաբույսերի խառը ցանքերը: Ցորենն ու գարին բնիկների հիմնական սննդամթերքներն էին: Թեղուտի կացարաններում հում աղյուսների և հարդի խառնուրդի մեջ հայտնաբերվել են մեծ քանակությամբ ցորենի ու գարու հատիկներ²: Բացի հացաբույսերից, բնիկներն ունեցել են նաև երկրագործական բազմաթիվ այլ կուլտուրաներ: Ինչպես ուշ նեոլիթյան, այնպես էլ Էնեոլիթյան տնտեսության մեջ երկրագործության հետ մեկտեղ շարունակում էր զգալի դեր կատարել հավաքչությունը, որը վաղ երկրագործական տնտեսության հիմքն էր:

Վաղ բրոնզի դարաշրջան (Ք.ա. 3500-2400/2300 թթ.). Վաղ բրոնզեդարյան հուշարձանների պեղումները (Թեղուտ, Շամիրամ-Ալթի, Թյուլ-Թափա, Շենգավիթ բնակատեղիներում) բազում տեղեկություններ են հավաստում Հայկական լեռնաշխարհի բնակչության տնտեսական կենցաղի, զբաղմունքների մասին: Այսպես, Մոխրաբլուրի հետազոտությունների ժամանակ հայտնաբերված պատվարները վկայում են զարգացած երկրա-

¹ Տե՛ս **Թորոսյան Ռ.**, Թեղուտի վաղ երկրագործական բնակավայրը, Երևան, 1979; **Եսայան Ս.**, Հայաստանի հնագիտություն, Երևան, 1992; **Чубинишвили Т.**, К древней истории Южного Кавказа, Тб., 1971; **Мунчаев Р.**, Кавказ на заре бронзового века, М., 1975; **Бадалян Р., Аветисян П.** и другие, Поселение Араташена, Հին Հայաստանի մշակույթը, XIII, Եր., 2005, էջ 34-41:

² Տե՛ս **Մարտիրոսյան Հ.**, Հայաստանը Էնեոլիթի (պղնձեքարեդարյան) ժամանակաշրջանում // Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, ՀՍՍՀ, ԳԱ հրատ., Երևան, 1971, էջ 116, 118:

գործության մասին¹: Հայկական լեռնաշխարհը հատկապես կուլտուրական ցորենի հնագույն հայրենիքն է եղել: Երկրագործության զարգացման բարձր մակարդակի վկայություն են նաև վաղ բրոնզեդարյան այլ բնակավայրերում պեղված ցորենի բազմաթիվ շտեմարան-հորեր (Էլառ, Շենգավիթ և այլն): Շենգավիթում հայտնաբերված ցորենը և գարին պատկանել են ամենատարբեր և ամենաընտիր տեսակներին. ցորենը կլոր հատիկ, փափուկ, իսկ գարին՝ մերկահատիկ և թեփուկավոր:

Վաղ բրոնզեդարյան տնտեսության կարևոր նվաճումներից մեկը քարե խոփերով, երբեմն նաև սեպածն (Շրեշ բլուր, Նախիջևանի Քյուլ-Թափա) ու պարզունակ արորի և լծկան խոշոր եղջերավոր անասունների օգնությամբ վարուցանկ անելն էր: Երկրագործության նոր մակարդակին համապատասխան՝ փոխվում և զարգանում են նաև հնձի գործիքների տեսակներն ու ձևերը: Հանդես են գալիս առաջին մետաղե մանգաղները: Մի շարք բնակավայրերում հայտնաբերվել են նաև գյուղատնտեսական մթերքների վերամշակման և պահպանման հսկայական համալիրները, ինչպես նաև գյուղամթերքների վերամշակման գործիքներ՝ աղորիքներ, սանդեր և հնագույն ոռոգման ցանց: Այդպիսին էին Արագածի լանջերին տեղադրված ոռոգման համալիրները: Մրանց առկայությունը ցույց է տալիս բրիչային երկրագործությունից անցումը արորային հողագործության՝ խոշոր անասունների, իբրև քաշող ուժի առկայությամբ:

Հայկական լեռնաշխարհի բնակլիմայական պայմանները նպաստավոր են եղել մի շարք արժեքավոր տեխնիկական բույսերի՝ ձիթատու, եթերայուղատու, թելատու և այլն աճեցման համար: Հայտնաբերվել են նաև այգեգործական մշակույթին բնորոշ շատ տարրեր. ծիրանի կորիզի գտածո Գառնիի Ք.ա. III հազ. շերտերից: Հետևողականորեն կիրառվող սելեկցիայի միջոցով ստեղծվել էին խաղողի տեղական բարձրորակ տեսակներ (Արցախ՝ Ուգերիկ-Թեփե, Ուտիք (Ղազախ), Վայոց ձոր՝ Արենի և այլն)²:

Հայկական լեռնաշխարհը համարվել է նաև գինեգործության ամենահնագույն օրրանը: Այդ են վկայում հնագիտական պեղումներից՝ հատկապես Արենի բնակավայրի մոտ՝ Արենի-1 քարանձավում (Վայոց ձոր) V-IV հազ. Ք.ա. գինու արտադրական համալիրը, որն աշխարհում դեռևս զուգահեռներ չունի և համարվում է հնագույնը, որն, ի դեպ, ուղեկցվում է թաղման յուրօրինակ համալիրներով: Ընդհանուր առմամբ քարայրի ներսում առկա առանձնահատուկ միկրոկլիմայի շնորհիվ օրգանական ծագում ունեցող նյութերը խիստ լավ են պահպանվել, ինչի շնորհիվ այստե-

¹ Տե՛ս **Զալարեյան Լ.**, Մոխրաբլուրի պատվարները //«Պատմաբանասիրական հանդես» (այսուհետ՝ ՊԲՀ), 1974, N 4, էջ 157-162:

² Տե՛ս **Արշումյան Ս.**, Плодоводство и виноградарство Армянской ССР, Ереван, 1973, с. 182-183.

դից հայտնաբերված գործվածքների, կաշվե, փայտե, ոսկրե, մետաղե առարկաների, ինչպես նաև հնաբուսաբանական ու մարդաբանական մնացորդների ուսումնասիրությունը հնարավորություն է ստեղծում որոշակի պատկերացում կազմել քարայրի հնագույն բնակիչների գյուղատնտեսական և տարաբնույթ արտադրական ու տնտեսական գործունեության մասին: Նշված իրերի շարքում եզակի է առաջին էնեոլիթյան հորիզոնից հայտնաբերված աշխարհի հնագույն կոշիկը, որը հասակագրվում է Ք.ա. IV հազ. կեսերով¹:

Ք.ա. III հազարամյակի կեսին Հայկական լեռնաշխարհը թևակոխում է շենգավիթյան մշակույթի քայքայման և իրար հաջորդած Թոեղքվանաձորյան, Սևան-արցախյան և Կարմիր բերդյան մշակույթներով փոխարինվելու ժամանակաշրջան: Բնորոշ է դառնում տափաստանային և հարթավայրային գոտիների բնակչության մի մասի հաշվին լեռնային շրջանների հողագործական-անասնապահական բնակավայրերի ընդլայնում՝ կլիմայի չորացման և Հին Արևելքում ստեղծված ռազմաքաղաքական իրավիճակի պատճառով: Ուշագրավ է Ուրմիո լճի ավազանում Ուզգերլիկ Թեփե բնակավայրում բացված 70 հորերի՝ լցված ցորենի ու գարու պաշարով և կորեկի այլուրով²:

Միջին բրոնզեդարյան դարաշրջանում բարձր մակարդակի է հասնում նաև գինեգործությունը: Խաղողի հայտնաբերված մոտ 500 տեսակի տեղական կորիզների առկայությունը համոզիչ վկայում է Հայկական լեռնաշխարհի խաղողի և գինեգործության հնագույն հայրենիք լինելը³: Վանա լճի ավազանում Ք.ա. III հազ. գինու արտադրության և հնարավոր է նաև Հարավային Միջագետք արտահանման վերաբերյալ ուշագրավ տեղեկություններ կարելի է քաղել Գիլգամեշի մասին միջագետքյան էպոսից⁴: Ըստ շումերական բնագրերի՝ Հայաստանից՝ Արատտայից, Միջագետք գնացած մեր նախնիները եղել են քաղաքակրթական առնվազն հինգ ոլորտների կրողներ ու տարածողներ՝ ա) դպրության, բ) մետաղամշա-

¹ Տե՛ս **Գասպարյան Բ.**, Արենի – 1 քարայրի ուսումնասիրության հիմնական արդյունքները//Հայագիտական միջազգային երկրորդ համաժողով «Հայագիտությունը և արդի ժամանակաշրջանի մարտահրավերներ», Զեկուցումների դրույթներ, Երևան, 2013, էջ 77: Ավելի հանգամանալի տե՛ս նաև **Обосян С.**, Виноградарство и виноделие // Армяне, Серия «Народы и культуры», Москва, 2012, с. 124-131, **Հարությունյան Ս., Քալանթարյան Ա.** և ուրիշներ, Գինին հայկական ավանդական մշակույթում, Երևան, 2005, էջ 26, 27:

² **Кушнарева К.Х.**, Южный Кавказ IX-II тысячелетиях д.н.э., СПб., с. 271-272.

³ **Вавилов Н. И.**, Дикие сородичи плодовых деревьев Азиатской части СССР и Кавказа и проблема происхождения плодовых деревьев // Избр.труды, М.-Л., 1960, том 2, с. 349; **Арутюнян А.**, Виноградарство и виноделие в Армении, Ереван, 2007, с. 12.

⁴ **Дьяконов И.**, Эпос о Гельгамеше, М.-Л., 1961, с. 208-209; Գիլգամեշ, 1963 (Նշան Մարտիրոսյանի թարգմանությամբ); Գիլգամեշ (Էդ. Մարոյանի թարգմանությամբ) // Հին Արևելքի պոեզիա, Երևան, 1982, էջ 101-169:

կության, գ) ճարտարապետության, դ) հացի մշակության,ե) այգեգործության, որը ենթադրում է այլ ոլորտներ ևս, ինչպես օրինակ՝ գինեգործությունը¹: Արատտա լեռնային երկրում, որի տնտեսության մեջ առաջնային դեր է խաղացել անասնապահությունը, կարևոր դեր է խաղացել նաև երկրագործությունը, հիշատակվում է ցորենի և սիսեռի մշակության մասին: Երկրագործական մթերքների պակասը լրացնելու համար արատտացիները հացահատիկ են ներմուծել հարթավայրային Շումերից՝ փոխարենն այնտեղ արտահանելով մետաղներ ու թանկարժեք քարեր²:

Ուշ բրոնզի (1500 – 1200 թթ. Ք.ա.) և վաղ երկաթի (Ք.ա. 1200 – 800 թթ.) դարաշրջան. Այս դարաշրջաններում բնակավայրային կյանքը ապրում է նոր վերելք. ձևավորվում է բնակավայրերի և ամրոցների աստիճանակարգ՝ Դվին, Լազարավան, Մեծամոր, Ավան, Լճաշեն: Ըստ Հ. Մարտիրոսյանի ուսումնասիրությունների՝ ինչպես Արևելքի երկրագործական մարզերում, այնպես էլ Հայաստանի դաշտային շրջաններում յուրաքանչյուր «համայնական տուն» բաղկացած էր կլոր ու քառանկյունի շինությունների միատիպ, մեկուսացված խմբերից: Կլոր կացարանների շուրջը համախմբված քառանկյունի շինությունները՝ իրենց մեծ ու փոքր հորերով, ամբարներով հանդերձ՝ հացահատիկի պահեստներ էին, իսկ շինությունների մյուս մասը գոմեր՝ ընտանի կենդանիների համար: Այստեղ որոշակի դասավորություն ունեն կավակերտ երկարով նստարանները, հատակի մեջ թաղված կարասներն ու պատի մի անկյունում պատրաստված օջախը: Օջախների մոտ հաճախ գտնվում են սանդեր, ծեծիչներ, աղորիքներ: Կացարանի կենտրոնական մասում փորված է հացահատիկի հորը, որի եզրին կանգնեցված է պտղաբեր կնոջ կերտվածքով քարե կուռքը³:

Ք.ա II հազարամյակի վերջին դարերում երկրագործության բարձր զարգացման մասին են խոսում ոչ միայն կավե ամանեղենի վրա պահպանված բուսական հարուստ զարդապատկերներն ու պտղաբերության կուռքերը, այլև վար ու ցանքսի, բերքահավաքի ու գյուղատնտեսական մթերքների վերամշակման գործիքները՝ բազմաքանակ ու բազմազան: Առանձնապես մեծ թվով են ներկայացված կիկլոպյան բերդերի ապառաժ քարերի մեջ կողք-կողքի փորված տաշտակները, բազալտե քարերից պատրաստված սանդերն ու սանդակոթերը, մակույկաձև ու քառանկյունի

¹ Տե՛ս **Մովսիսյան Ա.**, Հայաստանը Քրիստոսից առաջ երրորդ հազարամյակում (ըստ գրավոր աղբյուրների), ԵՊՀ հրատ., Երևան, 2015, էջ 102:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 97:

³ Տե՛ս **Мартиросян А.**, Город Тейшебаини, Ереван, 1961, ст. 28-31; նույնի՝ Армения в эпоху бронзы и раннего железа, Ереван, 1964, ст. 160-190; նույնի՝ Հայաստանը զարգացած կամ ուշ բրոնզի ժամանակաշրջանում // Հայ ժողովրդի պատմություն, հ.1, էջ 226-227:

աղորիքները, փայտից ու վանակատից պատրաստված կամերի մնացորդները և այլն:

Երկաթի լայն տարածման դարաշրջան (Ք.ա VIIIդ. սկզբից). Թուփրակ-կալեի (Ռուսախինիլի) պեղումների ժամանակ հայտնաբերվել են հողամշակման և բերքահավաքի բարձր զարգացածության երկաթե գործիքներ՝ խոփեր, եռաժանիներ, մանգաղներ, բահեր, ուրագներ, նաև մթերքներ պահելու կավե ամաններ:

Թելեբաինի պեղումներից, Թուփրակկալեից, Հայկաբերդից, Շուշանցից հայտնաբերված հնագիտական նյութերը հավաստում են դաշտամշակության, այգեգործության, խաղողագործության, գինեգործության, բանջարաբոստանային կուլտուրաների մշակության բարձր զարգացած լինելու մասին: Թելեբաինի հացահատիկի շտեմարանների պաշարների տարողությունները չափվել են մի քանի հազար «կապի»-ներով (Վանի թագավորությունում տարածված կշռի միավոր): Մշակվել են մերկահատիկ և հնագույն ծագում ունեցող կլորահատիկ ցորենի մի քանի տեսակներ: Կորեկը և գարին ծառայել են նաև որպես հումք խմիչքներ պատրաստելու, իսկ քունջութը՝ ձեթ ստանալու համար¹: Էրեբունիում, Արգիշտիխինիլիում հայտնաբերվել են գինու վիթխարի մառաններ՝ խոշոր կարասներով²: Որպես պալատական համալիրի կարևոր տարր՝ միջնաբերդերի տարածքում հիմնականում գոյություն են ունեցել պահեստներ՝ իրենց մեծածավալ կարասներով, որոնք նախատեսված են եղել գինու, հացահատիկի և այլ սննդամթերքների պահպանման համար: Կարմիր բլուրից (Ք.ա I հազ.) հայտնաբերվել են հնձաններ ու վիթխարի մեծության 480 գինու կարասներ: 1958թ. այստեղ բացված գարեջրի պատրաստման արհեստանոցում գտնվել է տուֆից մեծ չափերի կոնք՝ լցված գարիով և 40-ից ավելի ամաններ՝ գարեջրի պահպանման համար³:

Պեղածո մնացորդներում առանձնապես աչքի են ընկնում ոսկեհատ (խարջի), մսխալի (Արարատ), հաշաբաշ սև խաղողի մի քանի տեսակներ, իսկ բանջարաբոստանային կուլտուրաների շարքում՝ ձմերուկ, սիսեռ, ուսպ⁴: Հայկական լեռնաշխարհն այս դարաշրջանում ուներ ոռոգման լայն համակարգ: Բացի գետերից օգտագործվում էին նաև ջրային այն պաշարները, որոնք գոյանում էին լեռնային աղբյուրներից, լճակներից, լեռների ծալքերում մթնոլորտային տեղումներից կուտակված ջրերից: Դրանցից պահպանվել են բազմաթիվ, առ այսօր գործող կառույցներ, որոնց թվում

¹ Տե՛ս **Пюитровский Б.**, Ванекое царство, М., 1959, с. 133-142, 163-164.

² Տե՛ս **Оганесян К.**, Эребуни, Ереван, 1980, Мартirosян А., Аргиштихинили. - Археологические памятники Армении, 8, Ереван, 1974.

³ **Арутюнян Н.**, Земледелие и скотоводства Урарту, Ереван, 1981, с. 91-92.

⁴ Տե՛ս **Пюитровский Б.**, Ванекое царство, с. 142-147

են Շամիրամի, Մարանդի, Խոտանալուի ջրանցքները, Արմավիրի ջրաբաշխական ցանցը և այլն: Ջրաբաշխական համալիրների մեջ մտնող առավել նշանակալից ջրամաբարներից էր Քեշիշ գյուղ (Քահանայի լիճ)¹: Ուրարտական ջրանցքները ճարտարապետական առումով բավական զարգացած կառույցներ էին: Դրանք անցնում էին դաշտավայրերով, դժվար հաղթահարելի և տեխնիկապես բարդ մշակման ենթակա տեղանքներով, թունելներով, երբեմն էլ՝ ստորգետնյա արհեստական ուղիներով: Մենուա արքայի (810-786 թթ. Ք.ա) հիմնած ջրանցքի մասին պատմող բազմաթիվ արձանագրություններից մեկը, որ փորագրված է ժայռին, վերաբերում է 72կմ երկարությամբ և մինչև այժմ էլ գործող ջրանցքին: Այն անցկացվել է լեռների լանջերով, և տեղ-տեղ հունն ամրացվել է քարե պատնեշներով, ինչպես նաև ձորերի վրա կառուցված հատուկ կամուրջներով: Ջրանցքը խմելու և ոռոգելու ջուր է մատակարարել Ուրարտուի մայրաքաղաք Տուշպա-Վանին: Հազարամյակների ընթացքում ժամանակ առ ժամանակ այն վերանորոգվել է և ոչ միայն մինչև օրս պահպանել է իր գոյությունը, այլև Վանից բացի, իր ճանապարհին շարունակում է ապահովել 25 գյուղերի ցանքադաշտերի, պտղատու և խաղողի այգիների ոռոգումը հինավուրց Հայոց ձոր գավառում, նաև սպասարկում է 40 ջրաղացներ: Իր վիթխարիությամբ ու ջրառատությամբ Մենուայի ջրանցքը յուրահատուկ տեղ է գրավում ոչ միայն Ուրարտուի, այլև Հին Արևելքի ոռոգման համակարգում²: Մովսես Խորենացին այն պարզապես «գետ» է անվանել, ճիշտ այնպես, ինչպես Ուրմիա լճից հյուսիս անցկացված Ուլխուի ուրարտական ջրանցքը Ասորեստանի թագավոր Սարգիս Բ-ն (721-705 թթ. Ք.ա) ուղղակի համեմատում է Եփրատի հետ: Արձանագրություններից տեղեկանում ենք, որ ուրարտական արքաները մեծ ուշադրություն են դարձրել ոռոգման համակարգերի անցկացմանը երկրի գրեթե ողջ տարածքում, այդ թվում՝ Վանա լճի հյուսիսային ափերին, Մանազկերտի շրջանում, Արարատյան բերրի դաշտավայրում: Արգիշտի Ա-ի (786-764 թթ. Ք.ա) արձանագրությունները պատմում են Արաքսի ձախ ափին Արգիշտիխինիլի շրջակայքում ծավալված ջրանցքաշինության մասին: Այստեղ ջրանցքների թիվը հասել էր հինգի, որոնք բոլորն էլ սնվել են Արաքսի ջրերից³: Արարատյան դաշտում աչքի է ընկել նաև Ռուսա Բ-ի (685-645) կառուցած Ումենշինի ջրանցքը, որը սկիզբ է առնել Իդարունիա (այժմ՝ Հրազդան) գետի՝ Կարմիր բլրին հանդիպակաց ափից, կտրում էր

¹ Տե՛ս **Շարմազան Գ.**, Դրվագներ Հայաստանի ոռոգման պատմությունից, Երևան, 1962:

² Տե՛ս **Арутюнян Н.**, Корпус урартских кинообразных надписей, Ереван, 2001, с. 90-96. Ի դեպ, Ն. Հարությունյանի այս գիրքը ուրարտական սեպագիր աղբյուրների վերաբերյալ վերջին և ամենահամապարփակն է:

³ Տե՛ս **Арутюнян Н.**, Корпус урартских кинообразных надписей, с. 207:

Ժայռափոր թունելը և այնուհետև ընթանում Երևան-Էջմիածին խճուղուն զուգընթաց¹: Ուրարտական արքաների թողած հիշատակարաններում խոսվում է նաև խաղողի այգիների հիմնադրման մասին: Մինուան թողել է Խալդյան դարբասների (Տուշպա քաղաքի), «Մինուայի խաղողուտ»-ի, բուժարանի կառուցման վերաբերյալ: Ընդ որում, անեծքներ են թափում դրանց ոչնչացնողներին: Սարգուրի II-ի (764-735) արձանագրություններից մեկում էլ խոսվում է Սևանի լճի ավազանի երկրների նվաճման մասին մինչև «Ուրտեխի» (Արցախ) սահմանները, իսկ մեկ այլում՝ խաղողի այգի հիմնելու, այն պահպանելու և տուգանք գանցառուների նկատմամբ նշանակելու, իսկ Ռուսա I (735-713 թթ. Ք.ա) արքայի կողմից արհեստական ջրամբար՝ «Ռուսայի ծով» և ջրանցք՝ դեպի Ռուսախինիլի (Տուշպա քաղաքի արվարձան) կառուցելու, ապա խաղողուտ (այգի), անտառ, ցորենի արտ հիմնելու մասին²:

Անտիկ ժամանակաշրջանի հին հայերի տնտեսական կյանքի ուսումնասիրության համար էական նշանակություն ունեն հնագիտական տվյալները, որոնք և առատորեն ձեռք են բերվել բազմաթիվ հուշարձաններից, հատկապես Հին Արմավիրի, Երվանդաշատի և Արտաշատ մայրաքաղաքի պեղումներից³:

Անտիկ դարաշրջանի ազգագրական տեղեկությունները հիմնականում ստացվում են օտար պատմագրական աղբյուրներից, որոնք այնքանով են անդրադարձել հայերին, որքանով գտնվել են նրանց քաղաքական, մասամբ տնտեսական հետաքրքրության շրջանակներում: Հայաստանի և հայերի մասին հունական և հռոմեական անտիկ սկզբնաղբյուրների ազգագրական տեղեկություններին մենք անդրադարձել ենք առանձին մենագրությամբ⁴:

Անտիկ Հայաստանի տնտեսական կյանքում երկրագործությունն առանցքային նշանակություն է ունեցել, հատկապես գինեգործությունը, քանի որ բարձրորակ գինու տեսանկյունից միջազգային շուկայում կայուն պահանջարկ ուներ: Անչափ ուշագրավ է Հայաստանից առաքվող փյունիկյան (տիպի) գինու առևտրի կապակցությամբ պատմահայր Հերոդո-

¹ Տե՛ս **Мепикишвили Г.**, Урартские клинообразные надписи. М., 1960, с. 58, 127, 136-137; **Арутюнян Н.**, Земледение и скотоводство Урарту, с. 31-36; **Пиотровский Б.**, Ванское царство (Урарту), с. 135.

² Տե՛ս **Հարությունյան Ն.**, Ուրարտուի գյուղատնտեսությունը// Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. 1, էջ 360-361

³ Տե՛ս **Առաքելյան Բ.**, Հին Արտաշատ, Երևան, 1975, նույնի՝ Ավնարկներ Հին Հայաստանի արվեստի պատմության, Երևան, 1976, **Քալանթար Ա.**, Հին վաղարշապատի պեղումները, Երևան, 1935: **Тирация Г.**, Культура древней Армении (V в. до н.э – III в. н.э), Ереван, 1988:

⁴ Տե՛ս **Նահապետյան Ռ.**, Հունական և հռոմեական անտիկ սկզբնաղբյուրների ազգագրական տեղեկությունները Հայաստանի և հայերի մասին, Երևան, 2018, 264 էջ:

տոսի հիշատակությունը: Նա գրում է, որ Հայաստանից Եփրատ գետով փյունիկյան գինի էին տանում Բաբելոն վաճառքի: Այն, որ, իրոք, Հայաստանը գինու արտադրության հայրենիքներից մեկն է եղել, այդ մասին խոսվում է նաև Հերոդոտոսից կես դար անց Հայաստանում անձամբ եղած Քսենոփոնի «Անաբասիսում», որտեղ ընդգծվում են հայկական գինիների մի քանի տեսակների գոյությունը և բարձր որակը: Քսենոփոնը Արմենիան անվանում է «ընդարձակ ու բարեկեցիկ երկիր»: Նա հավաստում է, որ Արմենիայում «պարենն առատ էր», «նրանք արդեն ունեին անհրաժեշտ բոլոր տեսակի պարենի և բարիքների առատություն, մորթելու անասուններ, հաց, անուշահոտ հին գինիներ, չամիչ, ամեն տեսակ ընդեղեն»¹: «Այստեղ գտնվող բազմաթիվ ու բարեշեն տներում մեծ քանակությամբ այնքան գինի կար, որ պահում էին ծեփված հորերում»²: Քսենոփոնի այս հաղորդման հիման վրա կարծիք է հայտնվել, որ Վերին Տիգրիսի ավազանի գյուղերում պատրաստում էին հատուկ տեսակի գինի՝ Մադերա տիպի, որը ջերմային մշակման էին ենթարկում դրսում՝ արևի տակ, կրաշաղախով ծեփված հորերի մեջ: Արածանիի հովտի գյուղերում Քսենոփոնի և նրա ընկերների ու զինվորների ճաշակած «բուրավետ հին գինիները» ամենայն հավանականությամբ եղել են մուսկատ տեսակի: Մուսկատ գինիներ, հավանաբար, Հայկական լեռնաշխարհում արտադրվել են դեռևս ուրարտական ժամանակաշրջանից: Այդ եզրակացությանն է հանգել Ա. Հարությունյանը՝ վերլուծելով «Լուվրիի աղյուսակի» տվյալները³:

Ինչ վերաբերում է զարեջրին, ապա պատմագրի վկայությամբ Հայաստանում զարեջուր արտադրել են Ք.ա V-IV դդ.⁴: Հայերը զարեջրի պատրաստման համար օգտագործել են հացահատիկ՝ գարի, կորեկ, բույս (գայլուկ) և այն խմել են եղեգներով: Այստեղից էլ ծագել է այդ խմիչքի հայերեն անունը:

Քսենոփոնը հաղորդումներ ունի նաև Հայաստանում պատրաստվող օձանելիքների մասին: Ըստ նրա՝ V դարում Արածանիի հովտում Արևմտյան Արմենիայի կառավարիչ Տիրիբագոսի տիրույթներում բարձրորակ օձանելիքներ են արտադրվել, որոնք եղել են երկու տեսակի՝ քսուքներ, պատրաստված խոզի ճարպահիմքի վրա, և հեղուկ օձանելիքներ՝ պատրաստված քունջութի ձեթի հիմքի վրա: Այդ օձանելիքներից Քսենոփոնը հատկապես առանձնացնում է դառը նշի և պիստակենու

¹ Տե՛ս Քսենոփոն, Անաբասիս, թարգմանությունը՝ Սիմոն Կրկյաշարյանի, ՀՍՍՀ ԳԱ հրատ., Երևան, 1970, I, 14, էջ 26-27:

² Տե՛ս նույն տեղում, IV, 22, էջ 88:

³ Տե՛ս **Արությունյան Ա.**, Очерки истории виноградарства и виноделия древней и средневековой Армении, Ереван, 2005.

⁴ Տե՛ս Քսենոփոն, Անաբասիս, IV, էջ 93:

(խնկենու) եթերայուղերով պատրաստվածները¹: Հնարավոր է, դրանք հանդիսացել են օծանելիքի տեղական հայտնի «բրենդներ»²:

Քսենոփոնը չի զլանում ասել, որ հայերի տներում ամենուրեք «կար նաև ցորեն և գարի, և ընդեղեն, և կրատերների (կարաս-Ռ.Ն.) մեջ գարուց պատրաստված գինի, որի երեսին (կարասի շրթներին հավասար, ամանի բերանին – Ռ.Ն.) լողում էին գարու հատիկներ, կրատերների մեջ կային նաև եղեգներ՝ մեծ ու փոքր, առանց ծնկի: Ծարավելու դեպքում մարդ պետք է այդ եղեգնի ծայրը բերանին դնել ու ծծեր: Եվ այն շատ թունդ էր, եթե ջուր չխառնեին, իսկ սովոր մարդու համար շատ ախորժելի ըմպելիք էր»³: Սա գարեջրի վերաբերյալ առաջին գրավոր հիշատակությունն է: Նա նաև վկայում է, որ հայերը ունեին գինին հորելով պահելու սովորույթ⁴:

Հին հայերի տնտեսական կյանքի մասին ուշագրավ վկայություններ է թողել նաև Դիադորոս Սիկիլիացին՝ (Ք.ա 90-23թթ.) հունական անտիկ պատմագրության աչքի ընկնող դեմքերից մեկը: Հռչակվել է «Պատմական գրադարան» 40 գրքից բաղկացած երկով: Անդրադառնալով Ք.ա 401թ. հունական 10 հազարանոց զորքի նահանջի ճանապարհին հանդիպած դժվարություններին, պատմիչը գրում է, թե կարդուխների երկրից Հայաստանի սահմանն անցնելով՝ փրկվում են ոչնչացումից: Նա բառացի գրում է. «Եվ բոլորն էլ կատարելապես կոչնչանային սովամահ լինելուց, եթե կարճ ճանապարհ անցնելուց հետո չպատահեին (արմենների-Ռ.Ն.) պարենաշատ գյուղերի, ուր մարդիկ վայելում էին կյանքի համար անհրաժեշտ բարիքների առատությունը»⁵: Գրքի XIV, գլ. 29, 1-6 հատվածում էլ նա գրում է, թե «այստեղ (արմենների երկրում-Ռ.Ն.) երկիրը ավելի բերքառատ է, քան մեկ այլ վայրում: Ինչպես պատմում են յուրաքանչյուր որթատունկ տալիս է մեկ մետրետե (32,5 լիտր) գինի, իսկ թգենիները երբեմն տալիս են 10 մեդիմոս (1 մեդիմոսը 52,5 լիտր է) չորացրած թուզ: Հնձելու ժամանակ լքված ցորենը հողին ընկնելիս, առանց ցանված լինելու, ծլում է և հասցնում առատ բերք: Տեղաբնիկներին հայտնի է մի ծառ, արտաքինով կաղնու նման, որի տերևներից մեղր է կաթում, ոմանք այն հավաքում են և առատորեն պօգտագործում իրենց կարիքների համար: Այստեղ կա նաև թռչող մի կենդանի, որը կոչում են **անթրետոն**: Սա մեղվից փոքր է, բայց մեծագույնս օգտավետ: Այն թափառում է սարերում և բազմապիսի ծաղիկներից (նեկտար) հավաքում ու բնակվելով ժայռերի խո-

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս **Փալանջյան Ռ.**, նշված ատենախոսություն, էջ 12:

³ Տե՛ս Քսենոփոն, «Անաբասիս», IV, 26 էջ 97:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս «Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին. 14, Հին հունական աղբյուրներ, Բ, Դիոդորոս Սիկիլիացի», թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ՝ Ս. Կրկյաշարյանի, Երևան, 1985, գիրք XIV, գլ. 28, 1-5:

ռոչների և շանթահարված ծառերի փչակների մեջ՝ այնտեղ խորիսխ է պատրաստում և արտադրում այնպիսի մի հեղուկ, որն իր քաղցրությամբ մեր մեղրին շատ չի զիջում¹: Տերևների վրա նստող այդ մեղրանման հյութը սասունցիները անվանում էին գազպեն (մանանա), որն օգտագործվել է որպես սնունդ և դեղամիջոց: Մեղրանման այդ թանձր հյութը պահում էին կարասներում և գործածում մինչև նոր բերքահավաք²:

Հույն աշխարհագիր Ստրաբոնի (Ք.ա 63թ. – Ք.հ. 20թ.) «Աշխարհագրություն» գիրքը՝ իր բազմահարուստ տեղեկություններով յուրատեսակ հանրագիտարան է Եվրոպայի, Ասիայի և Աֆրիկայի երկրների, այդ թվում նաև Հայաստանի ֆիզիկական աշխարհագրության, պատմության, ինչպես նաև տնտեսամշակութային բնութագրի ուսումնասիրության համար³: Ստրաբոնը ուշագրավ տեղեկություններ է հաղորդում հայերի տրնտեսական զբաղմունքների մասին: Ըստ նրա՝ Հայաստանն իր բարեխառն կլիմայական պայմաններով ամեն տեսակ բարիքների երկիր է, որտեղ ժողովուրդը առավելապես երկրագործությամբ է զբաղվում: Աշխարհագիրն իր աշխատության մեջ ակնարկային նկարագրություն է թողել տեղական վարող գործիքի՝ արորի մասին: Ժամանակի արորն ունեցել է բնականից ծոված ծառի ճյուղի տեսք, որի ծայրը հայերն անվանում էին «կեռ», և որի վրա հազցվում էր երկաթե խոփիկ, իսկ վերնի ճյուղը կոթի՝ «մաճի» դեր էր կատարում: Հետագայում Արցախում «կեռ», «կըռ» տերմինը տարածվեց նաև սովորական արորի վրա⁴: Ստրաբոնն ունի նաև աղվանական արորի նկարագրությունը. «Աղվանական արորը (ի տարբերություն հայկականի) երկաթե խոփիկ չունի և կազմված էր ամբողջությամբ փայտից»⁵: Այգեգործության վերաբերյալ ուշագրավ են Ստրաբոնի հետևյալ հավաստումները. Հայկական Միջագետքը համարում այգեշատ և գինեվետ երկիր, Մելիտինեն դիտում է իբրև ամբողջապես բերքատու ծառերով ծածկված երկրամաս, որտեղ պատրաստվում էր ձեթ և մոնարիտ կոչված գինի, որը հունական գինիների մրցակիցն էր (գիրք XII, II, 1): Հայաստանը համարում էր խաղողի, թզի, ցորենի ու մեղրի երկիր, ինչպիսիք Վիրքը և Մարաստանն էր: «Ասում են, թե մի որթատունկը տալիս է մի մետրետ՝ 39

¹ Տե՛ս նույն տեղում, գիրք XVII, գլ. 75., 3-6:

² Տե՛ս **Նահապետյան Ռ.**, Հայոց ազգակցական համակարգը (XIXդ. երկրորդ կես – XXդ. սկիզբ), Երևան, 2012, էջ 212:

³ Տե՛ս **Նահապետյան Ռ.**, Հույն աշխարհագիր Ստրաբոնի ազգագրական տեղեկությունները Հայաստանի և հայերի մասին // «Պատմաբանասիրական հանդես», 2015, թիվ 1, էջ 208-230:

⁴ Տե՛ս **Еремян С.**, Происхождение некоторых орудий пашенного земледелия в древней Армении//Երկրաբանական հայտնությունների և գյուղատնտեսության պատմության, հ. 1, Երևան, 1964, էջ 23:

⁵ Օտար աղբյուրները հայերի մասին: Հունական աղբյուրներ-1: Ստրաբոն. Քաղեց և թարգմանեց Հ. Աճառյան, Երևան, 1940, գիրք XI, XIV, 4-5:

լիտր գինի, մի թզենին՝ 60 մեդինոս թուզ¹, իսկ հասկից ընկած մի ցորենը նորից է բուսնում, մեղուները ծառերի մեջ փեթակ են շինում, և մեղրը տերևներից հոսում է: Նույնպես լինում է Մատիանում՝ Մարաստան և Շակուշենում և Արաքսենում՝ Հայաստան: Բայց այդ տեղերում այնքան զարմանալի չէ այդ, որովհետև ավելի հարավ են, քան Վրկանիան, և մյուս երկրներից տարբերվում են չափավոր բարեխառնությամբ» (գիրք II, I, 14, գիրք XI, VII, 2): Հայ մարդու հող մշակելու բացառիկ տաղանդի շնորհիվ մեր երկիրը, ըստ հույն գիտնականի հավաստումների՝ լի է եղել պտղատու ծառերով, գինու և հացի առատ պաշարներով:

Հունական պատմագրության մեկ այլ կարկառուն ներկայացուցիչ Պլուտարքոսն (Ք.հ 45-127) «Զուգահեռ կենսագրություններ» («Զուգակշիռք») աշխատության մեջ Հայաստանը համարել է հարուստ ու ծաղկուն երկիր. «Երբ հասան (հռոմեացիները) Արաքս գետը, որը Մարաստանը բաժանում էր Հայաստանից... Իսկ երբ բարեհաջող հասնելով գետի հանդիպակաց ափը՝ ոտք դրեցին հայկական հողի վրա, այն ժամ, ասես բաց ծովում երկար թափառումներից հետո առաջին անգամ ցամաք տեսած, նրանք համբուրում էին քարերն ու ավազը և, իրար գրկելով, ուրախությունից լաց էին լինում: Այնուհետև ընթանալով հարուստ ու ծաղկուն երկրի միջով, նրանք այդքան դաժան զրկանքներից հետո խիստ շատ կերան ու խմեցին...»²: Պատմագիրն ակնարկ ունի նաև տեղական անխառն գինու թնդության մասին. «Ամեն մարմին չէ, որ կարողանում է դիմանալ մեծաքանակ անխառն գինուն» (Լուկուլլոս, 25): Ի դեպ, հին հույները գինին կրատերի (կավե անոթի) մեջ ջրի հետ խառնելով, թնդությունը թուլացնելով խմելու սովորությունն ունեին հնուց ի վեր³:

Рафик Нагапетян, Армянское нагорье - древнейший центр земледельческой культуры (по археологическим (IX – середина I тыс. до н.э.) и историографическим материалам античной эпохи) - В статье рассматриваются значимость и ценность материалов, касающихся орудий труда, принадлежащих культурным слоям разных археологических эпох периода IX - середины I тыс. до н.э., а также обусловленных ими разных сфер культуры земледелия: зерновых культур, методов и средств

¹ Հին հունական չափ, որ պարունակում է 51,84 լիտր, 60 մեդինոսը՝ 3110 լիտր:

² Տե՛ս Պլուտարքոս, «Զուգահեռ կենսագրություններ», կազմեց, հին հունարենից թարգմանեց, առաջաբանը և ծանոթագրությունները գրեց Ս. Կրկյաշարյան, Երևան, 2001, Անտոնիոս, 49:

³ Տե՛ս **Նահապետյան Ռ.**, Քսենոփոնի «Անաբասիս» և «Կյուրոպեդիա» աշխատությունները՝ հայ ազգագրության անտիկ դարաշրջանի բացառիկ սկզբնաղբյուրներ // «Պատմություն և մշակույթ». Հայագիտական հանդես, ԵՊՀ Պատմության ֆակուլտետի գիտական հոդվածների ժողովածու, 2015, էջ 368:

полеводства, садоводства, виноградарства, самых древних центров виноделия, - их роли и значения.

Комментируются также обладающие не меньшей источниковедческой ценностью свидетельства греческих и римских авторов античной эпохи: Геродота, Ксенофонта, Диодора Сицилийского, Страбона, Плутарха и других - о культурно - экономической жизни древней Армении. Большое внимание уделяется материалам, касающимся экспорта армянского вина на международный рынок еще в V в. до н.э., широкого ассортимента вин, изготовления, хранение и использования пива, их качественных и вкусовых характеристик, многовекового опыта и навыков армянского народа, а также древних традиций армянского гостеприимства.

Настоящая статья может представлять интерес для студентов, специализирующихся на этнографии, археологии и культурологии, а также для тех, кто изучает историю и культуру Армении.

Rafik Nahapetyan, Armenian Highlands is the Most Ancient Center of Agricultural Culture (According to Archaeological (IX - the middle of I millennium BC) and Historiographic Materials of the Ancient Era) - The article discusses the significance and value of materials related to the work tools belonging to the cultural layers of different archaeological epochs of the period of IX - the middle of I millennium BC, as well as the different spheres of agricultural culture caused by them: grain crops, methods and means of field cultivation, gardening, viticulture, the most ancient centers of winemaking, their roles and meanings.

The evidences of Greek and Roman authors of the ancient era, i.e. Herodotus, Xenophon, Diodorus of Sicily, Strabo, Plutarch and others, on the cultural and economic life of ancient Armenia, which also have great source study value, have been also commented on. Great attention has been paid to the materials related to the export of the Armenian wine to the international market back in the 5th century BC, a wide range of wines, the manufacture, storage and use of beer, their qualitative and taste characteristics, centuries-old experience and skills of the Armenian people, as well as the ancient traditions of the Armenian hospitality.

The present article may be of interest for students who are specialized in ethnography, archeology and cultural studies, as well as for those who study the history and culture of Armenia.

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԶՈՐՔԵՐԻ ՄՈՒՏՔԸ ԱՐՅԱԽ

ՀԱՄԼԵՏ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Բանալի բառեր - Արցախ, Զանգեզուր, Հայաստանի Հանրապետություն, Խորհրդային Ռուսաստան, Խորհրդային Ադրբեջան, Դրո, Նժդեհ, Աբրամ Կիսիբեկյան, գնդապետ Մեսյան, Արսեն Միքայելյան, Մուստաֆա Քեմալ, Խ.Սուլթանով, թուրքական և խորհրդային զորքեր:

1920 թ. ապրիլին Միխայիլ Տուխաչևսկու հրամանատարությամբ գործող խորհրդային բանակը, որի ռազմական խորհրդի անդամն էր Սերգո Օրջոնիկիձեն, Հյուսիսային Կովկասում պարտության է մատնում դենիկինյան զորքերին և պատրաստվում ներխուժել Հարավային Կովկաս, այն է՝ Ադրբեջան, Հայաստան և Վրաստան: Կովկասյան անկախ հանրապետությունները նվաճելուց հետո, խորհրդային զորքերը պիտի շարունակեին իրենց հաղթարշավը դեպի հարավ, ապա կապեր հաստատեին քեմալական Թուրքիայի հետ ու համատեղ ուժերով Մերձավոր ու Միջին Արևելքից դուրս մղեին «Միջազգային իմպերիալիզմ»-ը ներկայացնող տերություններին: Խորհրդային զորքերը եթե շարունակեին իրենց հաղթարշավն ու հաստատվեին Անդրկովկասում, ապա դա նշանակում էր, որ վիճելի տարածքներ հարցում դաշնակից տերություններն այլևս որևէ իրավասություն չէին կարող ունենալ: Այդպիսի իրավիճակում Ադրբեջանը մեկընդմիշտ կորցնելու էր Սյունիքն ու Արցախը, քանի որ 1-ին աշխարհամարտում պարտված Թուրքիան իր զորքերը դուրս էր բերել Կովկասի գրավյալ տարածքներից, իսկ այժմ արդեն հայտնվում են քաղաքացիական կռիվներում հաղթանակած խորհրդային զորքերը, որոնք Կովկասից դուրս են մղում Դենիկինի գլխավորած բանակը, որը գործում էր Անտանտի տերությունների և, հատկապես, Անգլիայի ռազմական ու ֆինանսական աջակցությամբ:

1920 թ. ապրիլի 27-ին Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Իտալիայի ներկայացուցիչները համատեղ դիմում-ուղերձ են ներկայացնում Վրաստանում Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցիչին, որով առաջարկում են, որ «...Հայաստանի կառավարությունը անհապաղ երաշխիք տա, որպեսզի ադրբեջանական կառավարությունը հնարավորություն ունենա Ղարաբաղում գտնվող իր զորքերը տեղափոխի պաշտպանելու վտանգված սահմանը...»¹:

¹ Алла Тер-Саркисян, Армяне Нагорного Карабаха, Москва, 2015, ст. 264.

Եթե Հայաստանը հարգեր Անտանտի տերությունների կողմից իրեն ներկայացրած պահանջ և երաշխիք տար, որ ադրբեջանական զորքերն Արցախից անարգել տեղափոխվեին վտանգված սահմանը, այնտեղ դիմակայելու խորհրդային զորքերին, ապա այդ պարագայում Արցախի խնդիրը կարելի էր համարել մեկընդմիջտ լուծված:

1920 թ. ապրիլի 26-ին Թուրքիայի Ազգային Մեծ ժողովի նախագահ Մուստաֆա Քեմալը հատուկ ուղերձով դիմում է Խորհրդային Ռուսաստանին ու հենց նախաբանում առաջարկում «Հայաստանի դեմ համատեղ գործողության մասին»:

Խորհրդային Ռուսաստանին ներկայացրած ուղերձում Մուստաֆա Քեմալը փաստորեն առաջարկում է, որ եթե խորհրդային ուժերը նախատեսեն ռազմական գործողություն ընդդեմ Վրաստանի կամ դիվանագիտական ուղիով ստիպեն նրան, որ խորհրդայնաՆա և միջոցներ ձեռնարկի Կովկասից վտարելու անգլիացիներին, ապա Թուրքիայի կառավարությունն իր վրա կվերցնի իմպերիալիստական Հայաստանի վրա հարձակվելու պարտավորությունը, ինչպես նաև ստիպելը Ադրբեջանին, որ մտնի խորհրդային պետությունների շարքը:

Քեմալը խնդրում է, որ Խորհրդային Ռուսաստանը իրեն տրամադրի «հինգ միլիոն թուրքական լիրա՝ ոսկով, զենք ու զինամթերք...ռազմատեխնիկական միջոցներ, սանիտարական նյութեր և զինվորների համար սննդամթերք...»¹:

Ապրիլի 28-ին կարմիր զրահագնացքը առանց որևէ արգելքի մուտք է գործում Բաքու և մուսավաթական Ադրբեջանի Հանրապետությունը հռչակում է Ադրբեջանի Խորհրդային Սոցիալիստական հանրապետություն:

Համաձայն Ա. Լալայանի պնդման՝ 32-րդ դիվիզիան մուտք է գործում Գանձակ, իսկ մայիսի 10-ին տեղափոխվում է Արցախ և շտաբը հաստատելով Շուշիում՝ հրամանատարությունը սերտ կապեր է հաստատում Արցախի կոմունիստական կազմակերպության ղեկավարության հետ²:

«Դիվիզիայի զինկոմ Կարլ Ռատնեկը, - գրում է Ա. Լալայանը, - Լեռնային Ղարաբաղի մարզկոմի քարտուղար Սարգիս(Սաքո) Համբարձումյանի և Մի շարք կուսակցական ղեկավար աշխատողների հետ հանդիպումների ժամանակ ծանոթանում է Ղարաբաղի քաղաքական դրության հետ, Շուշի քաղաքում մուսավաթականների և դաշնակցականների կատարած արյունահեղությունների մանրամասներին, խմբապետ Դրոյի և Նժդեհի ռազմական պլանին և որոշ տեղեկություններ ստանում Զանգեզուրում տիրող դրության մասին»³:

¹ Նույն տեղում:

² Լալայան Ա., Զանգեզուրյան դրվագներ 1917-1921 նթ., Երևան 1985, էջ 38:

³ Նույն տեղում:

Ուշագրավ է, որ կոմունիստ պատմաբանը քաջ գիտենալով, որ Շուշիի ողբերգության հեղինակը մուսավաթի առաջնորդած թուրք ջարդարարներն էին, այնուամենայնիվ, հավատարիմ գտնվելով իր դավանած գաղափարախոսությանը, խորհրդային գործառնափ հրամանատարին ներկայացնում է Շուշի քաղաքում մուսավաթականների և դաշնակցականների կատարած արյունահեղությունների մանրամասները:

Խորհրդային Ռուսաստանի և քեմալական Թուրքիայի շահերը փոխադարձաբար համընկնում ու ներդաշնակում էին: Նորաթուխ դաշնակիցների համար «Միջազգային իմպերիալիզմի» դաշնակից Հայաստանի Հանրապետությունը դիտվում էր որպես թշնամի, իրենց նպատակների կենսագործման ճանապարհին կանգնած խոչընդոտող ուժ:

ՀՀ կառավարությունը տեղյակ էր Հյուսիսային Կովկասից դեպի Արցախ, Զանգեզուր և Նախիջևան առաջացող Կարմիր Բանակի գործառնների, ինչպես նաև Ադրբեջանի նկատմամբ բոլշևիկների դրսևորած «բարիդրացիական» մոտեցումների մասին: Հիմք ունենալով Հարավային Կովկասում հայտնված Կարմիր Բանակի գործառնների ներկայությունն ու Ադրբեջանի խորհրդայնացման իրողությունը, ՀՀ կառավարությունն Արցախի ու Զանգեզուրի հարցում անհրաժեշտաբար պիտի առաջնորդվեր ստեղծված կացությանը համահունչ մարտավարությամբ: Չպետք է մոռանալ, որ ՀՀ կառավարությանն ավելի քան հայտնի էին Արցախի և Զանգեզուրի նկատմամբ Ադրբեջանի գավթողական նկրտումները, որոնք ցայտուն կերպով դրսևորվել էին նախորդ տարիներին: Միթե՞ Արցախի և Զանգեզուրի նկատմամբ Ադրբեջանը կարող էր փոխել իր դիրքորոշումն ու վերաբերմունքը:

Հայաստանի վարչապետին հասցեագրած զեկուցագրում Վրաստանում հավատարմագրված դիվանագիտական ներկայացուցիչը հաղորդում է. «Ժամանակավոր ժողովմի նախագահ Սուլթանովը ուղիղ կապով Հեյդար Բամմատովին հայտնում է, որ կարմիր գործառնները արդեն գրավել են Եվլախը և նպատակ ունենալով միանալ անատոլիական բանակին՝ առաջանում են Շուշիի մայրուղու ուղղությամբ: Նա հայտնում է, որ Վրաստանը իրենց համար սարսափելի չէ, բայց եթե դաշնակցական կառավարությունը կփորձի դիմադրել, ապա իրենք հարկադրված կլինեն կռվել¹:

Հայաստանի Հանրապետության վարչապետին տեղեկացնելով, թուրքական զորքերին միանալու նպատակով դեպի Արցախ-Զանգեզուր-Նախիջևան Կարմիր բանակի կատարած տեղաշարժերի մասին, դիվանագիտական ներկայացուցիչը միաժամանակ հայտնում է. «Ես անհնարին չեմ համարում այդ տեղաշարժերը(նկատի ունի թուրքական զորքերի

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 271, թ. 202:

միանալուն նպատակաուղղված Կարմիր Բանակի տեղաշարժերը - Ն.Գ.) ոչ թե Վրաստանի, այլ Արցախ-Չանգեզուր-Նախիջևան ուղղությամբ¹:

1920 թ. ապրիլի 30-ին Ադրբեջանի հեղկոմը, ի դեմս Ադրբեջանի Խորհրդային Սոցիալիստական Հանրապետության արտաքին գործերի կոմիսարի տեղակալ Միրզա Հուսեյնովի, Հայաստանի կառավարությանն է ներկայացնում հետևյալ վերջնագիր-նոտան.

«Ադրբեջանի Սովետական Սոցիալիստական Հանրապետության բանվոր-գյուղացիության կառավարությունը, ի դեմս Հեղափոխական կոմիտեի, պահանջում է. 1. Ձեր զորքերից մաքրել Չանգեզուրն ու Արցախը: 2. Հետ գնացեք ձեր սահմանները: 3. Դադարեցրեք ազգամիջյան կոտորածները»²:

Ադրբեջանի հեղկոմը իր վերջնագրի պատասխանը ստանալու համար Հայաստանի Հանրապետությանը տալիս է ընդամենը երեք օր ժամանակ և որպես զգուշացում՝ պահանջը չկատարելու պարագայում, սպառնում պատերազմով³:

Նույն օրը՝ ապրիլի 30-ին, Հայաստանի Հանրապետությանը Ադրբեջանի հեղափոխական կոմիտեի կողմից ներկայացրած վերջնագրին հետևում է Ադրբեջանի բոլոր գավառների ղեկավարներին ուղղված, բոլշևիկների կողմից Արցախի գեներալ-նահանգապետ ճանաչված Խոսրով Բեկ-Սուլթանովի հաղորդագրությունը, որով նա հայտնելով Ադրբեջանում խորհրդային կարգերի հաստատման ու Թուրքիայի հետ արդեն կայացած դաշինքի իրողությունը՝ միաժամանակ առաջարկում է, որպեսզի բնակչությունը ցնծությամբ, խանդավառությամբ ու տոնախմբությամբ նշի նոր կարգերի հաստատումը և ամենուրեք կազմակերպի խաղաղ հանրահավաքներ ու տոնական շքերթներ⁴:

Հաջորդ օրն ևեթ՝ մայիսի 1-ին, զինվորական գործողություններն անհապաղ դադարեցնելու պահանջով, Ս. Օրջոնոկիձեի, Կիրովի ու Լևանդովսկու ստորագրությամբ, Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանը վերջնագրի տեսքով հեռագիր են հղում Կովկասյան ճակատի ռազմական խորհուրդն ու 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատարությունը:

Հեռագրում մասնավորապես նշվում էր՝ « Խորհրդային Ֆեդերատիվ Ռուսաստանի անունից հայկական կառավարությանը առաջարկում ենք դադարեցնել Խորհրդային Ադրբեջանում տեղի ունեցող բոլոր կարգի ռազմական գործողությունները և զորքերը դուրս բերել նրա սահմաններից»⁵:

¹ Նույն տեղում:

² ՀԱԱ, ֆ. 276, ց. 1, գ. 38, թ. 84:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 499, թ. 1:

⁵ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427, թ. 274:

Համաձայն այդ հեռագրի, հայկական զորքերը Ադրբեջանի տարածքից, իսկ Արցախը նրանց հաշվարկմամբ դիտվում է Ադրբեջանի տարածք, պետք է դուրս գային 24 ժամվա ընթացքում, հակառակ պարագայում, ըստ հեռագրի հեղինակների գնահատմամբ՝ այդ փաստը կդիտվեր Հայաստանի կառավարության կողմից որպես մարտահրավեր Խորհրդային Ֆեդերատիվ Ռուսաստանին: Միաժամանակ, Կովկասյան ճակատի ռազմական խորհուրդն ու 11-րդ Կարմիր բանակի հրամանատարության ներկայացուցիչները անթաքույց սպառնում են, որ եթե հայկական կողմը մերժի ընդունել վերոհիշյալ առաջարկությունը, ապա այդ պարագայում, իրենք իրենց ներկայացրած պահանջները կիրականացնեն Կարմիր բանակի ուժերով, որի պատասխանատվությունն ամբողջովին կընկնի Հայաստանի կառավարության վրա¹:

Հայաստանի Հանրապետության կառավարությունը հայտնվում է աննախանձելի, կարելի է ասել, քառսային իրավիճակում:

ՀՀ կառավարության համար անտարակույս չպետք է գաղտնիք լինել, որ Մուստաֆա Քեմալի գլխավորած ազգայնական շարժումը, տիրապետելով զգալի քանակությամբ մարտական ուժերի, իր հարձակման գլխավոր թիրախը վաղ թե ուշ պիտի դարձնե նաև Հայաստանի Հանրապետությունը:

ՀՀ կառավարության ու զինվորական նախարարության համար ամեննին և ոչ մի պարագայում անակնկալ չպետք է լինե՝ Հայաստանի Հանրապետության վրա հյուսիսից ու հարավից, այսինքն՝ քեմալական Թուրքիայի ու Խորհրդային Ռուսաստանի համաձայնեցված, միաժամանակ ձեռնարկվող հարձակման սպառնալիքը, որ տեղի է ունենում նույն տարվա սեպտեմբեր ամսին:

Փոքր-ինչ առաջ ընկնելով նկատենք, որ ավելի քան 40.000 թվակազմ ունեցող սպա ու զինվոր ունեցող ՀՀ բանակը, պիտի կազմ ու պատրաստ լինե՝ դիմակայելու իր մարտական ուժերին բոլոր առումներով զգալիորեն զիջող հակառակորդի հարձակումը և պատերազմի գլխավոր ուղղությունում՝ Կարս-Մարիդամիշ ռազմաճակատում, չկրե՝ խայտառակ, դույզն-ինչ որևէ լուրջ հանգամանքով չպատճառաբանված սարսափելի պարտություն, որի հետևանքով Հայաստանն ու հայությունը հայտնվել են կործանման եզրին:

Ինչպիսի՞ ռազմավարությամբ պիտի առաջնորդվե՞ր համանման մարտահրավերների հանգույցում հայտնված Հայաստանի Հանրապետությունը, մանավանդ երբ ստանում է Խորհրդային ուժերի կողմից ներկայացրած վերոհիշյալ սպառնալի վերջնագրերը:

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

ՀՀ կառավարությունը իր առջև ծառացած գերխնդիրներից առաջին անտարակույս Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացրած պատերազմի սպառնալիքներ պարունակող վերջնագրերն էին: Խորհրդային Ռուսաստանի հետ բռնկվով պատերազմի վտանգը կանխելու համար, ՀՀ կառավարությունը, նախ և առաջ պիտի փորձեր քայլեր ձեռնարկել քաղաքական դաշտում, դիվանագիտական ճանապարհով: Դժվար չէր հասկանալ, որ Հայաստանի Հանրապետությունը ի գործու չէր միաժամանակ պատերազմել երկու ճակատով:

1-ին՝ արտաքին ընդդեմ Խորհրդային Ռուսաստանի գորքերի և նրա դաշնակից, իրեն խորհրդային հռչակած Ադրբեջանի բանակի: Ավելորդ չէ նշել, որ Հայաստանի վրա ծառացած էր նաև հարավից՝ քեմալական ուժերի հարձակման սպառնալիքը, որի մասին, անկասկած, տեղյակ էին ՀՀ ղեկավար շրջանները:

2-րդ՝ ներքին, լուծել հանրապետության տարածքը մշտապես ապստամբական վիճակում գտնվող մահմեդական բնակչությունից վերջնականապես մաքրելու խնդիրը, որի համար պահանջվում էր ոչ միայն զորքերի մասնակցություն, այլև նյութական հսկայական միջոցներ:

Ի պատասխան Կովկասյան ճակատի ռազմական խորհրդի և 11-րդ բանակի հրամանատարության ապրիլի 30-ին ու մայիսի 1-ին ներկայացրած վերջնագրերի՝ ՀՀ արտաքին գործերի նախարարը պատասխանում է. «...հայտնում ենք, որ Ադրբեջանի որևէ տարածքում հայկական զորքեր երբեք չեն եղել: Ընդհակառակը, Ադրբեջանի բեզական մուսաֆաթիստական զորքերն են գտնվում հայկական Ղարաբաղի տարածքում ու վերջերս նրանք կոտորել են հայ ժողովրդին և այրել նրանց գյուղերն ու քաղաքները: Ղարաբաղի բնակչությունը, գյուղացիական պատգամավորների համագումարներում բազմիցս արտահայտել է Ադրբեջանի կազմում չմտնելու իր անհողդողդ կամքը»¹:

Հայկական կողմը իր հերթին պահանջում է, որպեսզի Ադրբեջանի նորընտիր կառավարությունը իր զորքերը դուրս բերի Ղարաբաղից և նախաձեռնի, արդեն 9-րդ անգամ, բնակչության շրջանում հարցում և, ըստ այդմ, գործեն համաձայն Ղարաբաղի բնակչության ցանկության ու կամքի:

Հավանություն արժանացնելով վիճելի հարցերը խաղաղ ճանապարհով լուծելու ռուսական իշխանությունների տարածած հայտարարությանը և հույս հայտնելով, որ այն գոհունակությամբ կընդունվի Արցախի աշխատավոր գյուղացիության կողմից՝ ՀՀ արտաքին գործերի նախարարը ՀՀ կառավարության անունից Խորհրդային Ռուսաստանի ներկայացուցիչներին առաջարկում է իրական կացությունը տեղում ուսումնասիրելու համար չեզոք հանձնախումբ ուղարկել Ղարաբաղ ու հավե-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 278, ց. 1, գ. 38, թ. 90:

լում. «...մեր կառավարությունը գտնում է, որ այս հարցում որևէ հիմք չկա ներկայացնելու վերջնագիր-նոտա ու վստահաբար հայտնում, որ Խորհրդային Ռուսաստանի բանվոր-գյուղացիական կառավարությունը համաձայն Լենինի դեկրետի ու Համառուսաստանյան 4-րդ համագումարի, վաղուց է ճանաչել Հայաստանի անկախությունն ու ինքնուրույնությունը և թույլ չի տա տարիներ շարունակ արյուն հեղող հայ աշխատավոր ժողովրդի նոր ճնշումները¹:

1920 թ. մայիսի 15-ին թվագրած հեռագրում, ՀՀ արտաքին գործերի մինիստրը պատասխան է ուղարկում նաև Ադրբեջանի ժողովրդական կոմիսարի տեղապահ Հուսեյնովին, իսկ պատճեն՝ Մոսկվա, Լենինին ու Չիչերինին:

Կապի բացակայության պատճառով Հայաստանի կառավարությունը առաջին օրերին չի կարողացել Արցախի ժամանակավոր կառավարությանն ու Զանգեզուր-Արցախ գորախմբի հրամանատարությանը տեղեկացնել Խորհրդային Ադրբեջանի կողմից իրեն ներկայացված վերջնագրի մասին: Այսուհանդերձ, Ադրբեջանի հեղկոմի կողմից Հայաստանի կառավարությանը ներկայացված վերջնագիրը Դրոյի և արցախահայության համար, այնուամենայնիվ, չէր կարող գաղտնիք լինել: Տարբեր աղբյուրներից նրանց հայտնի է դառնում մուսաֆաթական Ադրբեջանում խորհրդային կարգերի հռչակման իրողությունը:

Այդ նույն օրերին Դրոյի և Զանգեզուր-Արցախ գորախմբի շտաբի պետ Միրիմանյանի ստորագրությամբ Ադրբեջանում տեղի ունեցած արմատական փոփոխությունների մասին Գարեգին Նժդեհին ուղարկում են մի գրություն, որը, կարելի է ասել, ինչ-որ իմաստով մատնանշում է նրանց ապագա ձեռնարկումների ուղղվածությունն ու մարտավարությունը:

«Հարավային Արցախյան ջոկատի պետ, փոխգնդապետ Նժդեհին.

Ադրբեջանում բոլշևիզմի և Բաքուն գրավելու մասին լուրերը հաստատվում են... Շուշիից եկած հայուհին և թաթարները հաղորդում են, որ սպաները հանել են իրենց ուսադիրները, նետել զենքերը, Սուլթանովը կապել է կարմիր ժապավեն և այլն: Թեև բոլշևիզմը ակնհայտ է, բայց առայժմ, ինչպես տեսնում եք, թաթարներին առաջնորդում են Սուլթանովը, Նուրի փաշան և այլոք: Ուստի մենք պետք է խիստ զգույշ լինենք: Գտնում եմ, որ ինչպես միշտ, Ադրբեջանում առաջին շրջանն անցնում է անցավագին, բայց, հավանաբար, շուտով կսկսվի բանակի քայքայումը:

Մեզ անհրաժեշտ է այժմ հակառակորդին հնարավորություն տալ ինչպես հարկն է կազմալուծվելու և ձեռնպահ մնալ ամեն մի ելույթից,

¹ Նույն տեղում:

քանզի դա կարող է նրանց ստիպել ինքնակազմակերպվելու: Մինչև բոլշևիզմի բնույթի պարզելը պետք է սպասողական դիրք գրավենք:

Սպասում ենք տեղեկությունների Երևանից և Ջիվանջիից:

Մի՛ ձեռնարկեք հարձակողական գործողություններ և կազմակերպեցե՛ք Ձեզ վստահված շրջանի համար պաշտպանությունը...¹:

Թեպետ Գարեգին Նժդեհին հասցեագրած գրությունում Դրոն և Մի-րիմանյանը նրան հրահանգում են չձեռնարկել հարձակողական գործողություններ, բայց, քանի որ Ադրբեջանում տեղի ունեցած արմատական փոփոխություններն արդեն իրողություն էին, ուստի անհրաժեշտ էր քննարկել ստեղծված կացությունը և որդեգրել տիրող կացությանը համահունչ մարտավարություն:

Ի պատասխան Ադրբեջանի հեղկոմի վերջնագրի՝ Արցախի ժամանակավոր կառավարությունը 1920 թ. մայիսի 14-ին Դիզակի (ներկայիս Հադրութի շրջան) Տոդ գյուղում ՀՀ կառավարության և ՀՅԴ Բյուրոյի ներկայացուցիչ Արսեն Միքայելյանի նախաձեռնությամբ գումարում է Դիզակի շրջանի բոլոր գյուղերի ներկայացուցիչների համագումար, ուր որոշել են «ադրբեջանական վերջնագիրը համարել ընդամենը նոր պատրվակ հայերին նոր դժբախտություններ պատճառելու և Արարատյան կառավարությունը ընդունել որպես հարազատի ու Ձանգեզուրի հետ միասին մտնել Արարատյան Հանրապետության կազմում...»²:

Խորհրդային Ռուսաստանին «խորհրդայնացման նպատակով» անհրաժեշտ էին անմիջական հաղորդակցության ուղիներ, կապեր ստեղծել Արևելքի երկրների և, մասնավորապես իր նոր դաշնակցի՝ քեմալական Թուրքիայի հետ: Կովկասյան անկախ հանրապետությունները անջրպետում էին Ռուսաստանից Թուրքիային, իսկ նրանց քաղաքական շահերը պահանջում էին վերացնել այդ անջրպետները: Ադրբեջանի հարցը լուծվեց խորհրդայնացման ճանապարհով: Սակայն Հայաստանի Հանրապետությունը և հատկապես Արցախը, Ձանգեզուրն ու Նախիջևանը, սեպաձև խրվելով արդեն Խորհրդային Ադրբեջանի և Թուրքիայի միջև, փաստորեն գլխավոր խոչընդոտներ էին «համաշխարհային հեղափոխության» իրականացման ճանապարհին: Անհրաժեշտ էր վերացնել այդ սեպը և անմիջական կապ ստեղծելով Խորհրդային Ադրբեջանի և Թուրքիայի միջև՝ ճանապարհ բացել դեպի Արևելք:

Դեպի արևելք տանող մայրուղու առաջին արգելապատնեջն Արցախն էր, ապա՝ Ձանգեզուրը: Արցախահայության դիմադրությունն առավել դյուրությամբ հաղթահարելու համար բոլշևիկյան «ազատարարները» հմտորեն կիրառում էին իրենց հարազատ և բազմիցս փորձարկած մե-

¹ Միմոնյան Ա., Ձանգեզուրի գոյամարտը 1920-1921 մթթ, Երևան, 2000, էջ 57:

² ՀԱԱ, ֆ. 4033, ց. 5, գ. 461, թ. 90-91:

թողները, այն է՝ կեղծ և շռայլ խոստումների քարոզչությամբ ապակողմնորոշել ու սիրաշահել ժողովրդին և տեղերում հաստատել խորհրդային իշխանության կառույցներ՝ հեղկոմներ:

Որոշակիորեն տեղյակ լինելով Զանգեզուրի և Արցախի նկատմամբ Խոսրով Բեկ-Սուլթանովի գործած չարագործություններին ու զավթողական տրամադրվածությանը՝ Ադրբեջանի նորանշանակ բոլշևիկյան իշխանությունը՝ հեղկոմը, ապրիլի 29-ի որոշմամբ նրան է վստահում Արցախի հեղկոմի դեկր: Առաջնորդվելով խորհրդային իշխանությունների կենսագործած քաղաքականությամբ՝ Խոսրով Բեկ-Սուլթանովը նրանց գործուն աջակցությամբ սկսում է հեղկոմներ հիմնել նաև Արցախի շրջաններում¹:

Զբաղարարվելով այդ ամենով՝ Սուլթանովը Շուշիի փրկված հայերի միջոցով հայտնում է Արցախի ղեկավարությանը, որ «Կարմիր Բանակը գրավել է Բաքուն և Շուշիում կազմված է Հեղափոխական կոմիտե (Ռևկոմ)՝ իր նախագահությամբ, և առաջարկում է դադարեցնել հարձակողական գործողությունները²:

Խ. Սուլթանովը թեպետ փորձում է կիրառել զանգվածներին մոլորեցնելու և սիրաշահելու բոլշևիկների, իհարկե նրանց իսկ թելադրությամբ, գործադրած մարտավարության ձևերն ու միջոցներն, սակայն նրա ջանքերն ապարդյուն էին: Արցախահայությունը, քաջատեղյակ լինելով նորաթուխ բոլշևիկի հակահայ գործունեությանն ու տրամադրվածությանը, բնականաբար չէր կարող հավատ ընծայել նրա քարոզչությանն ու խոստումներին:

Վարիչների խորհուրդն ու Արցախի գյուղացիության պաշտպանության կոմիտեն Դբոյի մասնակցությամբ քննում են Խ. Սուլթանովը գրությունները և որոշում պատասխանել Խ. Սուլթանովին ու նրա միջոցով հեռագիր ուղարկել Լենինին՝ հայտնելով.

«Ա) Որ Ղարաբաղի հայ աշխատաւոր ժողովուրդը երկար տարիներու ընթացքին պայքարած է ռուս ցարական կառավարութեան եւ Ադրբեջանական խան-բեգական իշխանութեան դէմ:

Բ) Որ Ղարաբաղի ժողովուրդը բարեկամական զգացմունք ունի հանդէպ Ռուսաստանի մեծ զանգուածի, բայց չի հաւատում մի յեղափոխութեան, որ արյունոտուշտ Սուլթանովների միջոցով եւ ղեկավարութեամբ է առաջ տանում:

Ե) Որ Ղարաբաղի հայ ժողովրդի կամքն է միանալ Հայաստանի Հանրապետութեան»:

Այդ նույն հեռագրում իր հավանությունն արտահայտելով խաղաղություն հաստատելու հեղկոմի կոչի նկատմամբ՝ արցախահայության ա-

¹ ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 581, թ. 57:

² Կիսիբեկյան Ա., Հուշեր, հ. 1, էջ 507:

նունից հանդես եկող Արցախի գյուղացիության պաշտպանության կոմիտեն հայտնում է. «Արցախի 360 հազար հայ գյուղացիությունը երեք տարի շարունակ պայքարել է թուրքական ռեակցիայի և խան-բեկական Ադրբեջանի Հանրապետության դեմ: Կրկնապատկված եռանդով նա կշարունակի պայքարը ռեակցիայի դեմ, քանի դեռ Խորհրդային Ռուսաստանի հեղափոխության հավատարիմ զավակները չեն մտել Լեռնային Արցախի սահմաններ»:

Այդ հեռագրում արցախահայության արտահայտած Խորհրդային Ռուսաստանի հեղափոխության հավատարիմ զավակներին Արցախում տեսնելու ցանկությունը շատ շուտով իրականանում է:

Մայիսի 1-ին, այսինքն՝ նույն օրը, երբ Ադրբեջանի տարածքում գտնվող 11-րդ կարմիր բանակի հրամանատարությունը Օրջոնիկիձեի, Կիրովի և Լևանդովսկու ստորագրությամբ՝ խորհրդային իշխանության անունից, պատերազմ հայտարարելու սպառնալիքով վերջնագիր է ներկայացնում Հայաստանի կառավարությանը, զուգահեռաբար կարմիր բանակի զորագնդերը ներխուժում են Արցախ ու պահանջում Դրոյից հայ գինական ուժերը դուրս բերել Արցախի տարածքից: Եթե չընդունվեին Կարմիր բանակի պահանջները, ապա հանրապետությունը ստիպված կլիներ պատերազմել ոչ միայն «խորհրդային մուսաֆաթի», այլև հենց Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ:

Մայիսի 5-ին Դրոյի հետ բանակցելու համար Արցախ են ժամանում Ս. Օրջոնիկիձեի ներկայացուցիչներ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանն ու Լևանդովսկին և խորհրդային իշխանության անունից պահանջում հայկական զորքերը դուրս բերել Արցախի տարածքից և անցնել Զանգեզուր:

«Դրոն, - գրում է Արսեն Միքայելյանը, - պատասխանում է, որ ինքը զինուորական է, ներս է մտել Արցախ իր կառավարութեան հրահանգով և այն ժամանակ միայն, երբ Ադրբեջանը սկսել է կոտորել Շուշի քաղաքի անգլեն բնակչությունը և աւերել հայկական գիւղերը, կը հեռանայ միայն այն ատեն, երբ համապատասխան հրաման ստանայ Հայաստանի Հանրապետութիւնից»¹:

Խորհրդային իշխանության ներկայացուցիչները Դրոյին համոզելու նպատակով դիմում են կեղծիքի ու խաբեության.

«Բայց Հայաստանի նախկին կառավարութիւնն այլևս գոյութիւն չունի, և մայիսի 2-ին Հայաստանի մէջ հաստատուած է Խորհրդային իշխանութիւն (Հայաստանի կառավարության հետ կապի բացակայության պատճառով Դրոն դեռևս տեղեկություն չուներ հանրապետությունում բոլշևիկների սանձազերծած մայիսյան խռովությունների մասին - Շ. Գ.), - յայտարարում են նրանք:

¹ Հայրենիք ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, էջ 125:

- Ես զինուորական եմ, ես կը սպասեմ իմ կառավարութեան հրահանգին, այդ կըլլայ հին թէ նոր,- լինում է Դրոյի պատասխանը:

Այն ժամանակ Օրջոնիկիձէի ներկայացուցիչներն առաջարկում են Վարիչների խորհրդի իշխանութիւնը տարածել միայն Վարանդայի և Դիզակի վրայ:

Դրօն միևնույն պատասխանն է տալիս»¹:

Խորհրդային Ռուսաստանի գորքերը առանց Արցախի օրինական իշխանության՝ Վարիչների խորհրդի» և Դրոյի համաձայնության, արդեն մինչև մայիսի 20-ը հայ բոլշևիկների առաջնորդությամբ մուտք են գործում Արցախի մի շարք շրջաններ և ամենուրեք հաստատում խորհրդային կարգեր: Արցախը գրավելու ամենահարմար և «անարյուն, մարդասիրական» միջոցը տեղի բնակչությանը շլացուցիչ խոստումներով ու կեղծ գաղափարներով խաբելն էր: Իսկ խաղաղություն, հավասարություն, եղբայրություն գրավիչ կարգախոսներով առաջնորդվող բոլշևիկներին դժվար չէր մոլորեցնել ադրբեջանական գորքերի մշտական սպառնալիքի տակ ապրող և իրենց բազմամյա պայքարով դեռևս բաղձալի նպատակին չհասած արցախցիներին:

Աստիճանաբար տարածվելով Արցախի տարածքում, բոլշևիկները տեղերում ստեղծում են հեղափոխական կոմիտեներ (հեղկոմ) և նրանց միջոցով ակտիվ քարոզչական գործունեություն ծավալում գյուղացիության շրջանում: Մայիսի սկզբներին Շուշիում հիմնված հեղափոխական կոմիտեն տարածում է հետևյալ գրությունը. «... Գրութիւնն ուղղուած էր Լեռնային Արցախի հայ գիւղացիութեան...

Յայտնելով, որ Բագուն, Գանձակը և Շուշին գրաւուած են բոլշևիկների կողմից, որ ամբողջ Ադրբեջանում բոլշևիկեան իշխանութիւն է և մուսաֆաթականները տապալուած են, Շուշուայ յեղկոմը կոչ է ուղղում հայ գիւղացիութեան՝ տապալելու հայկական մուսաֆաթ՝ «դաշնականների» իշխանութիւնը և միանալու իրենց, եղբայրական ձեռք մեկնելու իրենց»²:

Խորհրդային կոմիսարները ճիշտ էին հասկացել ժամանակի նրբությունը: Արցախի նվաճման լավագույն երաշխիքը բնակչությանը հմայելու ու մոլորեցնելու միջոցով նրա բոլշևիկացումն էր ու խորհրդայնացումը: Բոլշևիկյան ժանտախտը արագորեն տարածվում է Արցախի բնակչության շրջանում: Հայ բոլշևիկների ջանքերով Արցախի բազմաթիվ գյուղեր հոծարակամ ընդունում են խորհրդային իշխանությունը:

Ստեղծված իրավիճակում Դրոն այլընտրանք չունէր. կամ պետք է զենքի ուժով հարկադրեր Կարմիր բանակին թողնել Արցախի տարածքը, որը միանշանակորեն նշանակում էր պատերազմական գործողություն-

¹ Նույն տեղում:

² ՀՀ ԲԿԱ, ֆ. Ս. Վ., տուփ 2, Տեր Յակոբեանի յուշերը, էջ 1:

ներ սկսել Խորհրդային Ռուսաստանի դեմ կամ չխոչընդոտել Կարմիր բանակին Արցախի խորհրդայնացման գործում, որն էլ հավասարագոր էր համակերպվել Արցախը առայժմ Խորհրդային Ադրբեջանի կազմում թողնելու իրողությանը:

Արցախի գործիչներից ոմանք հակված էին հարցը զենքի ուժով լուծելու տեսակետին և այդ պատճառով, երբ Դրոն, այնուամենայնիվ, որոշում է, առանց մարտական գործողություններ վերսկսելու, խաղաղ ճանապարհով իշխանությունը Արցախում հանձնել հայ բոլշևիկներին: Արցախի այն գործիչները, որոնք համաձայն չէին իշխանությունը բոլշևիկներ խաղաղ ճանապարհով հանձնելու իրողությանը, մասնավորապես, Դիզակի ինքնապաշտպանական ուժերի հրամանատարներից Հովակ Ստեփանյանը «Հ.Յ.Դ. դատական գերագոյն ատեանին» ուղղված իրենց զեկուցագրերում, նկարագրելով Արցախում տեղի ունեցած վերջին իրադարձությունների մանրամասները, գտնում են, որ անհրաժեշտ էր մնալ Արցախում և բոլոր հնարավոր միջոցներով պայքարել ու թույլ չտալ, որպեսզի բոլշևիկները կարողանային խորհրդայնացնելու ճանապարհով Արցախը մտցնել Ադրբեջանի կազմում¹:

Իրոք, դժվար էր երկարատև ու արյունալի պայքարից ու կռիվներից հետո հաշտվել Արցախը դարձյալ Հայաստանի Հանրապետության կազմում չտեսնելու իրողությանը: Արցախյան հարցի լուծման նման վերջաբանը անառարկելիորեն ծանր է եղել նաև Դրոյի համար: Այդպիսի իրավիճակը աննախադեպ էր նրա մարտական հարուստ կենսագրությունում: Նա գլխավորապես ռազմի մարդ էր և Արցախի համար գուցե և ճակատագրական նշանակություն ունեցող վճիռ կայացնելու համար, տվյալ պարագայում նրանից պահանջվում էր խորագետ քաղաքագետի նրբին միտք, հավասարակշռված կողմնորոշում ու սթափ մոտեցում: Անբասիր ռազմագետի ու քաջ զինվորի անուն վաստակած Դրոյին, այս դեպքում, պետք է փոխարիներ քաղաքագետ Դրոն, որին վիճակված էր լուծելու չափազանց դժվարին ու պատասխանատու խնդիր:

Դատելով Հայաստանի Հանրապետության ներքին և արտաքին քաղաքական կյանքում տեղի ունեցող դեպքերի ընթացքից՝ աներկբա կարելի է պնդել, որ Հայաստանի կառավարության համար նման ճակատագրական որոշում կայացնելու համար ժամանակը և հնարավորությունները չափազանց աննպաստ էին և գրեթե անհնարին: Իսկ Արցախում հայտնված քաղաքացիական պատերազմում հաղթանակած խորհրդային զորքեր դեմ պատերազմելը, որը հավասարագոր է Խորհրդային Ռուսաստանին պատերազմ հայտարարելուն, պատմական այդ ժամանակաշրջա-

¹ Տե՛ս ՀՅԴ ԿԱ, թծ. 1649, գ. 1, 3, 6:

նում բնավ չէր կարող տեղ գտնել Հայաստանի կառավարության քաղաքական ու առավել ևս ռազմական ծրագրերում:

Հանրապետության կառավարության հետ կապի բացակայությունն ավելի է ծանրացնում առանց այդ էլ անորոշ ու անելանելի իրավիճակը: Մայիսի 24-ին Արցախում տիրող կացության վերլուծության և հետագա անելիքները ճշտելու նպատակով Դրոն Չանախչի գյուղում հրավիրում է խորհրդակցություն:

Պատմում է խորհրդակցության մասնակից վերոհիշյալ Ա. Միքայելյանը. «Չանախչի գիւղի մէջ տեղի է ունենում Հայաստանից եկած պաշտօնեաներու՝ Դրոյի, Նժդէհի, գնդապետ Միրիմանեանի և Ա. Միքայելեանի (այս տողերի հեղինակը - Հ.Գ.) խորհրդակցութիւնը, որի մէջ պարզում է.

Ա) Որ Արցախի ժողովրդի տրամադրութիւնները զգալապէս փոփոխութեան ենթարկուած և աստիճանաբար կարող են վերածուել թշնամութեան.

Բ) Որ մայիսի 12-ից սկսեալ Հայաստանի կառավարութենէն հակառակ բազմիցս եղած դիմումների, ոչ մի տեղեկութիւն չի ստացուել, ապա ուրեմն Հայաստանի Հանրապետութիւնը գտնուում է օրհասական վտանգի մէջ:

Գ) Որ Նժդէհի Ղափանի զօրամասը չի կարող երկար մնալ Արցախում, որովհետև բոլորն էլ գիտացինք են և կամաւոր ու կը կամենան վերադառնալ դաշտային աշխատանքներու լուծելու:

Դ) Որ ռուսական բանակի որոշ զօրամասեր, խճուղու վրայով, գրաւում են կարևոր դիրքեր, որով կտրուում են Արցախի հայկական զօրամասի նահանջի ճամբան¹:

Այս բոլոր հանգամանքները նկատի առնելով՝ խորհրդակցության մասնակիցները որոշում են իշխանությունը հանձնել հայ բոլշևիկներին և մայիսի 26-ին անցնեն Չանգեզուր:

Արցախից Դրոյի հեռանալուն իր հուշագրքում անդրադարձել է նաև Աբրամ Կիսիբեկյանը՝ ընդամին շեշտելով այդ գործում արցախահայության դրսևորած վերաբերմունքն ու տրամադրվածությունը: Նրա հավաստմամբ՝ «Կարմիր բանակի ներկայացուցիչների Ղարաբաղում երևալը և այն, որ շուտով Կարմիր բանակը Ղարաբաղ պիտի մտնի, կայծակի արագությամբ տարածվելով՝ մեծ ոգևորություն առաջ բերավ Ղարաբաղի ողջ աշխատավորության մէջ:

Գեներալ Դրոն, տեսնելով ու զգալով Լեռնային Ղարաբաղի ժողովրդի տրամադրությունը, որոշեց իր բռնելիք դիրքը. նա շատ լավ հասկացավ

¹ Հայրենիք ամսագիր, 1923, հոկտեմբեր, էջ 125:

իրերի դրությունը, որոշեց իր բանակով ու գործիչներով հեռանալ Ղարաբաղից»¹:

Ա. Կիսիբեկյանի գնահատմամբ՝ Կարմիր բանակի մուտք գործելուց հետո Դրոն կամ պիտի կամովին զինաթափվեր, կամ պիտի սկսեր եղբայրասպան քաղաքացիական կռիվ, որին «նա դեմ էր՝ հոգով ու համոզմունքով: Կարմիր բանակի ներկայացուցիչների Ղարաբաղում երևալը և այն, որ շուտով Կարմիր բանակը Ղարաբաղ պիտի մտնի, կայծակի արագությամբ տարածվելով՝ մեծ ոգևորություն առաջ բերավ Ղարաբաղի ողջ աշխատավորության մեջ:

Գեներալ Դրոն, տեսնելով ու զգալով Լեոնային Ղարաբաղի ժողովրդի սրամաղդությունը, որոշեց իր բռնելիք դիրքը. նա շատ լավ հասկացավ իրերի դրությունը, եւ բավական երկար խորհելուց հետո Ղարաբաղի իշխանությունը հանձնեց բոլշևիկյան կազմակերպության ղեկավար բժիշկ Համբարձումյանին ու ինքն իր բանակով ու տեղի գործիչներով հեռացավ Ղարաբաղից²:

Հանրահայտ իրողություն է. արցախահայությունը որոշակի հավատ է ընծայել Ռուսաստանի նկատմամբ և այդ հավատը շարունակվում էր պահպանվել անկախ Ռուսաստանի կարգավիճակից՝ ցարական է, թե խորհրդային: Այդ օրերին Արցախում տեղի ունեցած դեպքերի ուսումնասիրությունը վկայում է, որ արցախահայությունն Արցախ մուտք գործած գորամասերին դիմավորում է սիրով ու խանդավառությամբ:

Ինչպե՞ս բացատրել Արցախ մուտք գործած Կարմիր բանակի զորամասերի նկատմամբ արցախահայության դրսևորած ջերմ ու խանդավառ վերաբերմունքը, ի՞նչ հանգամանքներով է պայմանավորված արցախահայության համանման վերաբերմունքը, այսինքն՝ ռուսասիրությունը:

Այս կապակցությամբ ուշագրավ բացատրություն է տալիս Ա. Կիսիբեկյանը: Նրա գնահատմամբ՝ արցախահայությունը «...առանց որևէ կասկածի համոզված էր, որ եկել է իր իսկական բարեկամը, իր արդար դատավորը, մարդկային ու ազգային իրավունքների ամենամեծ ու հավատարիմ պաշտպանը և որ միանգամայն ապահովված կլինի բազմաթիվ զոհաբերություններով ու զրկանքներով ձեռք բերած իր ազատությունը...»³:

Гамлет Геворкян, Вход советских войск в Арцах - 28 апреля 1920 года
советские войска под руководством Тухачевского вошли в Баку и объявили Мусаватский Азербайджан Советским Азербайджаном. Затем, до 20 мая, под руководством армянских большевиков Красная Армия вторглась в ряд

¹ Կիսիբեկյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 508-509:

² Նույն տեղում:

³ ՀԱԱ, ֆ. 368, ց. 1, գ. 5, թ. 182:

районов Арцаха и повсеместно установила советскую власть. В такой ситуации лидер вооруженных сил Арцах-Зангезур Дро вынужден был заставить советские войска покинуть земли Арцаха или позволить Арцаху стать советским.

В сложившейся ситуации он предусмотрительно выбрал второй вариант и избежал конфронтации с советскими войсками. Оставив власть армянским большевикам, он покинул Арцах со своей военной частью.

Hamlet Gevorgian, The entrance of Soviet troops to Artsakh - On April 28 of 1920, Soviet troops under the leadership of Tukhachevsky entered Baku and declared Musavat Azerbaijan as Soviet Azerbaijan. Then, until May 20, under the guidance of the Armenian Bolsheviks, the Red Army invaded a number of regions of Artsakh and established the Soviet rule everywhere. In such situation the leader of Artsakh-Zangezur armed forces Dro had to force the Soviet armies to leave the lands of Artsakh or to let Artsakh become Soviet.

In current situation, he prudently chose the second option and avoided confrontation with the Soviet troops leaving the authority to Armenian Bolsheviks and left Artsakh with his military unit.

ԿՈՍՏԱՆԴ ՋՈՒՂԱՅԵՑՈՒ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐԻ ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՑԹԸ¹

ՍԱՐԳԻՍ ԲԱԼԴԱՐՅԱՆ

Բանալի բառեր - Կոստանդ Ջուղայեցի, վաճառականական ձեռնարկ, Նոր Ջուղա, ձեռագիր, հիշատակարան, վաճառական:

Մուտք

1697 թվականի օգոստոսի 28-ին հայ վաճառական Ավետը, Սեֆյան Իրանի մայրաքաղաք Սպահանից մեկնելով Հնդկաստանի շահութաբեր քաղաքներից մեկը՝ Սուրաթ, իր առևտրական ուղևորության մասին մի գրառում է թողնում իր ձեռքի տակ եղած ձեռագրի դատարկ էջին. «Ա(ստուծո)վ փոքր թիւն ձբ [82+1615=1697] նադար ժա-ումն... Աւետս Ըս-պահանայ վերկացի դապի Սուրաթն»²: Ավետը մեկն էր այն հազարավոր հայ վաճառականներից, որոնք հատում էին համաշխարհային առևտրի ցամաքային ու ծովային ուղիները և կարևոր դերակատարություն ունեցնում վաղ արդի դարաշրջանի³ առևտրատնտեսական կյանքում: Ձեռագիրը, որը Ավետը հավանաբար իր հետ տարել էր Սուրաթ, ներառում էր Կոստանդ Ջուղայեցու վաճառականական ձեռնարկ-դասագրքերը, որոնք պարունակում էին հայ վաճառականներին ուղղված առևտրական բազմաբնույթ ու բազմակողմանի տեղեկատվություն: Ինչպես Կոստանդ Ջուղայեցու ձեռնարկները, այնպես էլ հայ վաճառականական գրականության մյուս նմուշները, չնայած իրենց բացառիկ կարևորությանը, մինչ օրս գրեթե դուրս են մնացել հետազոտողների տեսադաշտից:

Սեֆյան մայրաքաղաք Սպահանի հայկական արվարձան Նոր Ջուղան, որի պատմությունը սկիզբ էր առել 17-րդ դարասկզբին շահ Աբբաս I-ի կազմակերպած հայ բնակչության բռնագաղթից, կարճ ժամանակում վե-

¹ Հեղինակը խորին շնորհակալություն է հայտնում Լոս Անջելեսի Կալիֆոռնիայի համալսարանի (UCLA) պրոֆեսոր Սեպուհ Ապանյանին Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի թիվ 64 և Օքսֆորդի Բողլեյանի գրադարանի թիվ 14 ձեռագրերի թվային պատճենները մատչելի դարձնելու համար, ինչպես նաև՝ Վրաստանի ձեռագրերի ազգային կենտրոնի գիտաշխատող Խաթունա Գափրիևաշվիլիին Մաշտոցի անվան Մատենադարանի թիվ 8443 ձեռագրի վրացերեն ու վրացատառ հիշատակարանները վերծանելու համար:

² Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանք, ձեռ. թիվ 64, թ. 2բ:

³ Վաղ արդի հայոց պատմության՝ որպես առանձին պատմափուլի յուրահատկությունների դիպուկ վերհանման համար, հղված գրականությամբ հանդերձ, տե՛ս **Aslanian S.**, *Port Cities and Printers: Reflections on Early Modern Global Armenian Print Culture*, “Book History”, no. 17, 2014, pp. 53-58:

րածվեց իրանական մետաքսի արտահանման պետական մենաշնորհ ունեցող ջուղայեցի վաճառականների կենտրոնի: Վերջիններիս գործունեության աշխարհագրական սահմանների ընդլայնմանը զուգընթաց՝ 17-րդ դարի երկրորդ կեսին Նոր Ջուղան դարձավ հայկական առևտրական ցանցի կենտրոն, ցանց, որը ձգվում էր Մանիլայից մինչև Լոնդոն ու Ամստերդամ¹:

Վաղ արդի դարաշրջանի համաշխարհային առևտրում հայ վաճառականների խաղացած դերակատարությունն այնքան տպավորիչ էր ու բացառիկ, որ ֆրանսիացի հանրահայտ պատմաբան Ֆեռնան Բրոդելն իր «Քաղաքակրթությունն ու կապիտալիզմը, 15-18-րդ դարեր» դասական աշխատության երկրորդ հատորում այն բնորոշել է որպես «կախարդական հաջողություն»²: Փորձելով բացատրել հայ վաճառականների «կախարդական հաջողությունը» առևտրի ասպարեզում՝ Սեֆյան Իրանի պատմության նշանավոր հետազոտող Ռուդի Մաթին մատնանշել է մի քանի պատճառ, այդ թվում՝ «շուկաների ու ճանապարհների նրանց (հայերի - Ս. Բ.) գերազանց իմացությունը»³: Առևտրական տեղեկատվության կամ «առևտրի գաղտնիքների»⁴ հարցում հայերի քաջատեղյակությունը, որը արդյունքն էր տեղեկատվության փոխանցման ու ստացման զարգացած համակարգի առկայության, իսկապես հանդիսացել է հայ վաճառականների հաջողության գրավականներից մեկը: Բավական է նշել, որ նախքան առևտրի աշխարհ մուտք գործելը ջուղայեցի վաճառականները հնարավորություն ունեին առևտրական կրթություն ստանալու Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքի դպրոցում, որտեղ իր իսկ դասագրքերով առևտրական դասընթաց էր վարում Կոստանդ Ջուղայեցին: Վերջինիս դասագրքերը, այդ դպրոցում գործածվելուց բացի, ծառայում էին որպես ուղեցույց վաճառականների ուղևորությունների ընթացքում ու, այդպիսով, կայուն շրջանառություն ստանում Նոր Ջուղայի համաշխարհային առևտրական ցանցում⁵:

¹ Նոր Ջուղայի համաշխարհային առևտրական ցանցի աշխարհագրության մասին առավել մանրամասն տե՛ս **Aslanian S.**, *From the Indian Ocean to the Mediterranean: The Global Trade Networks of Armenian Merchants from New Julfa*, Berkeley: University of California Press, 2011, pp. 44-85 և **Herzig E.**, *The Armenian Merchants of New Julfa*, Isfahan: A Study in Pre-Modern Asian Trade, St. Antony's College, Oxford University, 1991, Unpublished PhD thesis, pp. 119-151:

² **Braudel F.**, *Civilization and Capitalism, 15th-18th Century*, vol. 2: *The Wheels of Commerce*, New York, 1983, p. 158.

³ **Matthee R.**, *Merchants in Safavid Iran: Participants and Perceptions*, "Journal of Early Modern History", 4/3-4, 2000, pp. 237-238.

⁴ **Markovits C.**, *The Global World of Indian Merchants, 1750-1947: Traders of Sind from Bukhara to Panama*, New York: Cambridge University Press, 2000, p. 25.

⁵ Այս փաստի վրա ուշադրություն է հրավիրել միայն Մեպուհ Ասլանյանը՝ **Aslanian S.**, *From the Indian Ocean to the Mediterranean*, p. 137.

Առաջին ամբողջական վաճառականական ձեռնարկներն ի հայտ են եկել 14-րդ դարի առաջին կեսին Հյուսիսային Իտալիայում¹: Դրանք նպատակ ունեին վաճառականներին ապահովելու այն բազմաբնույթ տեղեկատվությամբ, որի կարիքը նրանք զգում էին առևտրական գործունեություն ծավալելիս: Ուշ միջնադարում ստեղծված համանման աշխատություններից ամենահայտնին Ֆրանչեսկո Բալդուչչի Պեգոլոտտիի ձեռնարկն էր՝ «Երկրների նկարագրությունների գիրք» վերնագրով (շուրջ 1340 թվական)²: Վաղ արդի դարաշրջանում համաշխարհային առևտրի ծավալման աննախընթաց տեմպերը խորացրին առևտրական տեղեկատվության շրջանառության պահանջարկը, և վաճառականական ձեռնարկների շարադրման գործը նոր թափ ստացավ: Վաճառականական ձեռնարկների բազմահատոր մատենագիտության տվյալներով՝ 15-րդ դարավերջից մինչև 19-րդ դարասկիզբը Եվրոպայում տպագրված վաճառականական ձեռնարկների թվաքանակը հատում է 12000-ը³:

Պատահական չէ, որ համաշխարհային առևտրում իրենց ուրույն դերակատարությունն ունեցած հայ վաճառականներն ունեցել են իրենց իսկ ձեռնարկ-դասագրքերը: Երբևէ չուսումնասիրված այս երկերի շարքում իրենց կարևորությամբ նախևառաջ առանձնանում են Կոստանդ Ջուղայեցու վաճառականական ձեռնարկները՝ «Աշխարհաժողով» և «Դռներն ռաղամին» վերնագրերով: Դրանց ամենավաղ օրինակները վերաբերում են 1687 թվականին: Որքան էլ զարմանալի է, վաճառականական շրջանակներին հասցեագրված այս երկերն այդպես էլ չեն տպագրվել հայկական գրատպության վերելքի պայմաններում և մեր օրերն են հասել ձեռագիր մատյանների ընդօրինակությունների տեսքով: Կոստանդ Ջուղայեցու աշխատությունների անտիպ մնալու պատճառը հավանաբար պետք է որոնել տպագրական գործի կազմակերպման այն դժվարությունների մեջ, որոնք առկա էին Նոր Ջուղայում 17-18-րդ դարերի սահմանագծին: Մասնավորապես՝ այդ խոչընդոտների մասին պատկերացում են տալիս Նոր Ջուղայի հոգևոր առաջնորդ Ստեփանոս Ջուղայեցու նամակները՝ ուղղված Եվրոպայի առևտրական կենտրոններում բնակություն

¹ Aurell J., *Reading Renaissance Merchants' Handbooks. Confronting Professional Ethics and Social Identity*, in: Ehmer J. and Lis C. (eds.), *The Idea of Work in Europe from Antiquity to Modern Times*, Farnham: Ashgate, 2009, p. 75.

² Ֆրանչեսկո Բալդուչչի Պեգոլոտտիի հանրահայտ ձեռնարկի լատիներեն բնագիրը, Ալլան Էվանսի ուսումնասիրությամբ և ծանոթագրություններով հանդերձ, տե՛ս **Francesco Balducci Pegolotti**, *La pratica della mercatura*, edited by Allan Evans, Cambridge: The Mediaeval Academy of America, 1936.

³ Hoock J. and Jeannin P. (eds.), *Handbücher und Traktate für den Gebrauch des Kaufmanns, 1470-1820: eine analytische Bibliographie = Ars Mercatoria: manuels et traités à l'usage des marchands, 1470-1820*, 3 vols., Paderborn: Schöningh, 1991-2001.

հաստատած հայ վաճառականներին¹: Եվրոպայից Նոր Ջուղա տպագրական պարագաներ ուղարկելու Ստեփանոս Ջուղայեցու խնդրանքների անարձագանք մնալը գրեթե բացառում էին ջուղայեցի հեղինակների, այդ թվում՝ Կոստանդ Ջուղայեցու աշխատությունների տպագրության հնարավորությունը: 20-րդ դարի երկրորդ կեսին «Աշխարհաժողով» և «Դռներն ռաղամին» ձեռնարկների բնագրերը հրատարակելու մի քանի ուսումնասիրողների (Հակոբ Անասյան, Ռաֆիկ Աբրահամյան) մտադրությունները, ցավոք, մնացել են անկատար, իսկ այդ երկերը՝ մինչ օրս անտիպ²:

Այս պայմաններում զարմանալի չպետք է համարել Կոստանդ Ջուղայեցու վաճառականական ձեռնարկների ձեռագրական ավանդույթի վերաբերյալ հայտնի տեղեկատվության սահմանափակ բնույթը: Ուսումնասիրողներն ուշադրություն են հրավիրել այդ ձեռնարկ-դասագրքերն ընդգրկող միայն 3 կամ 4 ձեռագրերի վրա³: Մեզ հայտնի տվյալների ամբողջացումը, սակայն, թույլ է տալիս եզրակացնել, որ ձեռնարկների բնագրերը պահպանվել են 6 ձեռագիր մատյաններում, որոնցից 3-ը գտնվում են Երևանում, 2-ը՝ Լոնդոնում, 1-ը՝ Նոր Ջուղայում:

Այս հոդվածը նպատակ ունի ներկայացնելու Կոստանդ Ջուղայեցու «Աշխարհաժողով» և «Դռներն ռաղամին» վաճառականական ձեռնարկների ձեռագրական ավանդույթը: Աշխատանքի առաջին մասում անդրադարձ է կատարվում այն ձեռագրերին, որոնք ընդգրկում են ձեռնարկների ամենավաղ, այն է՝ 1687 թվականին վերաբերող ընդօրինակությունները: Ուսումնասիրության հաջորդ մասը նվիրված է ջուղայեցի հեղինակի երկերի հետագա ընդօրինակություններն ընդգրկող ձեռագրերին: Առանձնակի ուշադրություն է հրավիրվում ձեռագրերի երբևէ չհրատարակված

¹ Ստեփանոս Ջուղայեցու այս նամակները պահպանվել են Ֆլորենցիայի պետական արխիվում՝ Archivio di Stato di Firenze, Acquisti e Doni, busta 123, Documenti Armeni Inserto 1, 1-38: Դրանցից երկուսի հրատարակության համար տե՛ս **Aslanian S.**, *The Early Arrival of Print in Safavid Iran: New Light on the First Armenian Printing Press in New Julfa, Isfahan (1636–1650, 1686–1693)*, “Handes Amsoreay”, 2014, no. 1-12, pp. 453–468:

² «Աշխարհաժողով» առևտրական ձեռնարկի միակ հրատարակված փոքրածավալ հատվածը տե՛ս **Փափագյան Վ.**, «Կոստանդ Ջուղայեցու «Աշխարհաժողովի» Հալեպ-Թավրիզ մայրուղուն վերաբերող հատվածը», «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1985, թ. 6, էջ 80–85, նույնի, Հայաստանի առևտրական ուղիները միջազգային առևտրի ոլորտում XVI–XVII դարերում, Երևան, 1990, 160–163:

³ Կոստանդ Ջուղայեցու երկերի ձեռագրերի մասին ցայսօր եղած դիտարկումներից առավել ամբողջականը Մեպուհ Մալանյանինն է, որը, սակայն, ներկայացնում է ընդամենը 4 ձեռագրերի՝ Մատենադարանի 2 և Նոր Ջուղայի ու Օբսֆորդի 1-ական օրինակների մասին տվյալներ (**Aslanian S.**, *From the Indian Ocean*, p. 280, n. 43): Սմբատ Հովհաննիսյանն ու Վահան Փափագյանը, իրենց հերթին, հիշատակել են Կոստանդ Ջուղայեցու ձեռնարկների միայն 3 ձեռագրերի մասին (**Հովհաննիսյան Ս.**, Հայ առևտրական կապիտալն իբրև «աշխարհ-սնտեսություն», «ՎԷՄ», 2017, թ. 1, էջ 59, **Փափագյան Վ.**, Հայաստանի առևտրական ուղիները միջազգային առևտրի ոլորտում XVI–XVII դարերում, էջ 14):

հիշատակարաններին, որոնք ոչ միայն հնարավորություն կարող են տալ ուրվագծելու ձեռագիր մատյաններից յուրաքանչյուրի անցած ճանապարհը, այլև նպաստում են ձեռնարկների գործածության աշխարհագրական սահմանների մասին մեր պատկերացումների խորացմանը:

Կոստանդ Ջուղայեցու վաճառականական ձեռնարկների վաղագույն ընդօրինակությունները (1687 թ.) - Կոստանդ Ջուղայեցու վաճառականական ձեռնարկ-դասագրքերի վաղագույն ընդօրինակությունները վերաբերում են 1687 թվականին: Հատկանշական է, որ այդ թվականին են գրվել մեզ հասած ձեռագրերից միանգամից 3-ը, ընդ որում՝ նույն վայրում՝ Նոր Ջուղայում: Սա թույլ է տալիս ենթադրել, որ Կոստանդ Ջուղայեցին իր երկերն ամբողջացրել է հենց 1687 թ., և նույն այդ ժամանակ էլ սկիզբ է առել դրանց բնագրերը ձեռագրերում ընդօրինակելու գործը: Ձեռնարկների վաղագույն այս տարբերակները պարունակող ձեռագրերը պահվում են Մաշտոցի անվան Մատենադարանում, Նոր Ջուղայի Ս. Ամենափրկիչ վանքում և Օքսֆորդի Բոդլեյան գրադարանում: Եթե երևանյան օրինակի առավել հատկանշական բնութագրիչը հենց հեղինակի գրչի արգասիք լինելն է, ապա մյուս 2 ձեռագրերը կարևոր են բնագիրն առավել ամբողջականորեն արտացոլելու տեսանկյունից: Ուստի՝ ձեռագրական ավանդույթի ներկայացումը նպատակահարմար է սկսել հենց դրանցից:

Ս. Նոր Ջուղա, Ս. Ամենափրկիչ վանք, ձեռ. թիվ 64: Գրչության թվական՝ 1680-1695 թթ.: Տեղ՝ Նոր Ջուղա: Ստացող՝ Աւետ: Թերթ՝ 322: Թուղթ, 15 x 10: Տող՝ 15: Միասին: Նոտրգիր: Նկարագրել է Ս. Տեր-Ավետիսյանը 1970 թ.¹:

Ձեռագրի առաջին մասը (թ. 7ա-156ա) զբաղեցնում են Կոստանդ Ջուղայեցու ձեռնարկները հետևյալ խորագրով՝ «Վասն նորայրուս մանկանց եւ երիտասարդաց վաճառականաց խրատ»: Երկու ձեռնարկների միջև գրված հիշատակարանում գրիչը նշել է ընդօրինակության վայրն ու ժամանակը՝ «Հսպահան՝ Ջուղայու վանք Սուրբ Ամենափրկչումն, թին Փրկչին ՌՌՁԷ (1687)» (հիշատակարան 14): Ձեռագիր այս մատյանի մնացած մասերն այլ ժամանակի ընդօրինակություն են: «Հարցմունք և պատասխանիք» խորագրով կրոնական հարցուպատասխանը, օրինակ, արտագրվել է 1685 թ., իսկ «Պատմութիւնս Խիկարայ Հիմաստոյ» բնագիրը՝ 1695 թ. (հիշատակարաններ 15, 18):

Հատուկ ընդգծման կարիք ունի այս ձեռագրի հարուստ լինելը բազմաթիվ հետաքրքիր հիշատակարաններով, որոնք այս գրչագիր օրինակն առավել բնութագրական են դարձնում: Այս հիշատակարանները, որոնց թվաքանակը հատում է երկու տասնյակը, հիանալի հնարավորություն են տալիս պատկերացում կազմելու վաճառականական միջավայրում ձե-

¹ Ցուցակ հայերեն ձեռագրաց Նոր Ջուղայի Ամենափրկիչ վանքի, հատոր Ա, կազմեց՝ Ս. Տեր-Աւետիսեան, Վիեննա, 1970, էջ 857-858:

ռագրի, դրանով իսկ՝ ձեռնարկների շրջանառության մասին¹: Առևտրական այս ձեռնարկներից օգտվող վաճառականներից Ավագը, օրինակ, բավարարվել է Սպահանից իր հեռանալն արձանագրելով՝ առանց նշելու ուղևորության նպատակակետը՝ «ես՝ Աւաքըս, Ըսպահանայ վերկացի» (հիշատակարան 3), իսկ Ավետի առևտրական գործունեության երթուղին առավել մանրամասն է պատկերված: Այսպես՝ 1697 թ. վերջինս ճանապարհ է ընկնում դեպի Սուրաթ, 1701 թ. արդեն Հովհաննեսի հետ իր գործունեությունը շարունակում է Եվրոպայում, իսկ 1705 թ. նա ուղևորվում է Հյուսիսարևելյան Իրան՝ Մաշհադ (հիշատակարաններ 2, 10, 11): Առևտրական բնույթի հետաքրքիր գրառում է նաև ձեռագրի վերջին թերթին 1764 թ. թողնված խիստ դժվարընթեռնելի գրանցումը, ուր ներկայացված են մի քանի ապրանքների գներ (հիշատակարան 25): Իրենց գործունեությանն առնչվող տվյալների գրանցումից բացի՝ վաճառականները հարկ են համարել ձեռագրում թողնել նաև ընտանեկան գրառումներ: Այսպես՝ դրանցից մեկը վերաբերում է Հովհաննեսի դստեր ծննդյանը 1701 թ. հուլիսի 2-ին՝ «փոքր թիւն ձգ նախ(ա)յ գ՝ օրն շաբաթ, պ(ա)ր(օ)ն Յովանին աղչիկ ելաւ՝ անունն Որուղլու» (հիշատակարան 4): Հիշատակարաններից մյուսն էլ արձանագրել է Հարությունի հարսանիքը «փոքր թիւն ձէ համիրայ ի-ումն», այսինքն՝ 1702 թ. դեկտեմբերի 16-ին (հիշատակարան 1): Այսպիսով՝ այս ձեռագիրը հատկանշական է թե՛ վաղագույն գրչագիր օրինակների շարքում լինելու և թե՛ հիշատակարանային հարուստ նյութ պարունակելու տեսանկյունից:

Հիշատակարաններ

Հիշատակարանային այս նյութը առաջին անգամ գիտական շրջանառության մեջ դնելով՝ ամեննին չունենք առավել ճշգրիտ վերծանությամբ հանդես գալու հավակնություն, հատկապես այն դեպքում, որ բազմաթիվ են անընթեռնելի գրառումների տպավորություն թողնող հատվածները: Կարծում ենք, որ վաճառականական ձեռնարկների ձեռագրերում հանդիպող հիշատակարանների այսօրինակ ներկայացումն արդյունավետ է ինչպես ձեռագրական ավանդույթի մասին ավելի լայն պատկերացում տալու, այնպես էլ՝ բազմաթիվ անտիպ հիշատակարաններ մասնագետների ուշադրությանը ներկայացնելու տեսանկյունից:

1. **2ա** Ա(ստուծօ)վ փոքր թիւն ձէ համիրայ ի-ումն (1702)՝ Ս(ուր)բ Յակոբ բարիկենդան՝ շաբաթ օրն, հարսանիք ելաւ: Յարութիւնին, Տ(է)ր Ա(ստուա)ծ, որ վերեն՝ նայի, յիշատակ խաղաղութիւն լինի:

¹ Նոր Զուղայի առևտրական ցանցում Կոստանդ Ջուղայեցու ձեռնարկների շրջանառության մասին տե՛ս **Baldaryan S.**, An Armenian Trade Manual in Circulation: Constant of Julfa, His Compendium and the Dissemination of Information in the Julfan Trade Network, Paper Presented at the 17th Graduate Student Colloquium in Armenian Studies, UCLA, February 15, 2019.

2. **2բ** Ա(ստուծո)վ փոքր թիւն ձք նադար ժա-ումն (1697) արեամբ գնել՝ Ք(րիստոս)ի ծառայ Աւետս Ըսպահանայ վերկացի դապի Սուրաթն: Տ(է)ր Ա(ստու)ծ բարի ճանապահր տայ, որ բարով սալամաթ գնանք գուրք՝:

3. **2բ** Ա(ստուծո)վ փոքր թիւն ձք թիրայ դ-ումն (1697) ես՝ Աւաքըս, Ըսպահանայ վերկացի:

4. **2բ** Ա(ստուծո)վ փոքր թիւն ձգ նախ(ա)յ գ (1701)՝ օրն շաբաթ, պ-(ա)ր(օ)ն Յովանին աղչիլ ելաւ՝ անունն Որոտլու: Ա(ստուծո)վ ծառ(ա)յ ... (ա)մենայփրկչին:

5. **2բ** որ ժէ տարայկան ի, որ ջուր հօրեաց բարիկենդեան կը մտի ժղ՝:

6. **3ա** Թիվն փոքր աճլթ-ումն դամայ իէ-ումն (1754)՝ օրն շ(ա)բ-(ա)թ, էլչին, որ եկել էր ազատ շունին կուշտն, որ կանանեքըն տանէր, տա-րան որ է վերնն՝ ինչ թրդայ՝ գրած էնչաղն տարան որ է Բաղդադ:

Վրացի Մարգրն էր, Մանուկին նօքար Մարգարն էր, Մանուկն էր, լալաջ՝ Քերոզետն՝ էր, Օվովն էր, չիովին՝ ա(ստու)ծ որէնց բ(ա)նըն յ-(ա)ջողի, բ(ա)ր(օ)վ յետ գոն, իշալ(ա)յ:

7. **4ա** Ա(ստուծո)վ փոքր թիվն հայոց աճխա շբ(ա)թ լ-ումն (1756) գրվեցա ես՝ ողորմած հոգի Յիսայէ որդի Մանուկս, գրեցի աս իմ ծնօղացն Մէրխաթունին: Ով որ սմայ հանդիպի, թէ սաղամ յեատս իւեր առի, թէ մե-ռած գնջամ, մին բերան հարմեր, մին բերան ողջումն ասի, ա(ստվ)ծ ու-րեանց ն(ն)ջեցելոցն ողորմի: Փառք յաւիտեանս: Ամէն: Վերջ:

8. **5ա** Ա(ստուծո)վ թիվն փոքր ոճ՝ դամար ժգ գրեցի երկու շաբաթ Մանուկն ախբէր Յուսէփն Ա(ստու)ծ Յուսէփն բախի ճ տարական դա-ռան: Ամէն:

9. **6ա** Ա(ստուծո)վ թիվն ոճծ (1701) դամար ժգ Յովանն օրն ուրբաթ գնացին դապի և Աւետնն Ֆռանգըստան: Ա(ստու)ծ ուրէնց բան, աչն ա-ջողի: Ա(ստու)ծ յերկար ումբր տայ և ամենեցուն: Ամէն:

10. **6ա** Ա(ստուծո)վ փոքր թիվ ձք ովտան ամիսի ե (1705)՝ օր ուր-բաթ, Աւետն գնաց Մաշատ, բարով գոյ եսսարաղ՝ գրեց: Վերջ: Ամէն:

11. **6բ** Ա(ստուծո)վ փոքր ձք թիրայ ժա (1697) լուս երկուշաբաթ գիշեր, արագունէն գ շաբաթ անցանց, խօջայ Յովանէսն ծնաւ ի մօրէն: Տ(է)ր Ա(ստու-ւ)ծ մնացական պահի, որ ս[ուր]բ Յովանիսի ծառայ, որ օգնական լինի:

12. **7ա-7բ** Օգնեա՛յ մեզ, մարդասէ՛ր ս(ուր)բ հոգի, և հա՛ս ի թիկունս տկարութեան մերում: ՌՌՁԷ (1687), որ թիւն է մեր փրկչին, գրվեցաւ գիրքս այս, արվեստին խիստ է, բարի հիմանողին, դռներն էս այ ռաղա-մին, անհասանելի է ամ(ենք)ին, բաւական է այսքան շրջողին, միտքն բո-լորվի ուսանողին: Ես աշակերտ եմ, վարպետին տամ ողորմի յարարժա-մի, արժան լինի նայ դրախտին:

13. **46բ** Շարայդրեցաւ բանք աս աշխարայժողով փոքր ի շատէ վ-(ա)սն վաճառականաց գնելոյ և վաճառելոյ, որ նորայվարժ մանկունք, որ

փոքրուտ ուսանեն վ(ա)սն ի պետս ապայգայից իւրեանց, որ եղև Ըսպահան՝ Ջուղայու վանք Սուրբ Ամենայփրկչումն, թիւն Փրկչին ռոճէ, ի թագաւորութեան Շահ Սլէմանին և կաթողիկոսութեամբ Տ(եառ)ն Եղիազարու և առաջնորդութեամբ Ըստէփանոս վարդապետին և իշխ(ա)նութեամբ քալանթար խօջայ Ղուգասին և աշխ(ա)տութեամբ ան(ա)րժ(ա)ն մեր վարպետ Կոստանդին, յիշեցէք ի ս(ուր)բ յաղօթս ձեր և դուք յիշեայ լիջիք ի Ք(րիստո)ս: Ամէն:

14. **232ա** Գրվեցաւ պատմութիւնս Խիկարայ Հիմաստնոյ, յիշատակ միանակաց անարժան Աւետին, թիւն Փրկփին ՌՈՂԵ (1695), և որք հանդիպէք սմայ կալդալով կամ օրինակելով, աղաջեմ զձեզ ի խորոց սրտէ և լի բերանով ողորմի շնորեցէք և դուք յիշեալ լիջիք ի Ք(րիստո)ս: Ամէն: Հար մեր, որ յերկինս ես:

15. **251բ** Ա(ստուծո)վ փոքր թիվն ձք թիրայ դ-ումն ես՝ Աւետս, Ըսպայհանայ վերկացի: Ամէն:

16. **251բ** Ա(ստուծո)վ փոքր թիվն ճժդ շք(ա)թ իբ-ումն ես՝ Վարդանս, Ըսպայհանայ վերկացի: Ամէն:

17. **252ա** Հարցմունք և պատասխանի արարեալ ամեն միանակաց Կոստանդ՝ դպրապետ բճժ մանկանց, գիր ուսուց... ողականաց՝ և որ ռադամ և տոմար ժողովեալ հին և նոր կտակ(ա)րանաց և սուրբ վարդապետաց վա(ս)ն նորայվարժ մ(ա)նկ(ա)ց քրիստոնէից թիւն Փրկչին ՌՈՁԵ-ումն (1685) հարցմունք և պատասխանի:

18. **278ա-8բ** Շարայդրեցաւ բանքս Ա(ստուծո)յ Ըսպահան Ջուղայու վանք Ս(ուր)բ Ամենայփրկչումն, թիւն Փրկչին ՌՈՁ-ումն (1680), ի թագաւորութեան Շահ Սուլթան Յուսէն, դինն փ(ա)րի, ումբրն դրագ, դովաթ զիաթ, դուշման Ֆանայ: Եւ կաթողիկոսութեան Տ(եառ)ն Եղիազար և առաջնորդութեամբ Ըստէփանոս վարդապետին եւ իշխանութ(եա)մբ քալանթար խոջայ Ղոգացին և աշխատութեամբ անարժան մեր վարպետ Կոստանդին, յիշեցէք ի ս(ուր)բ յաղօթս ձեր և դուք յիշեայ լիջիք ի Ք(րիստո)ս: Ամէն:

19. **307բ-8ա** Գրվեցաւ թ(ի)վն ոմ (1751) թի՞: Յիշեցէք մասկուր մեղաւոր անարժան պարտական ս(ուր)բ ասլիջանին օվ ա(ստուծո)յ սէր կայրդացօղք և ընդձօղք սէրն ա(ստուծո)յ յիշեցէք ծառայ ա(ստուծո)յ սիրաց ոտաց հող եւ մոխիր ողորմի փող ի մահ սարգավարզ Կարայպետն, ախբէրն Մկրտիճն, հայգուց ախբէրն Ոսկան, քուրն Ոսկէհատըն, հագուցեալ քուր Վարդէշաղն: Ծնօղքն՝ Սարքիսն, մերըն հերիկն, մահրում կօղայկիցն Դիշխուն, ողորմի ա(ստուա)ծ ասացէք, յիշայ լցիք... ա(ստուծո)յ հար մեր: (Ա)մէն:

20. **310բ** ես՝ Սահակ, գրեցին

21. **310բ** լուսայիոգի Սարքիսի կողայկիցն՝ Հերիկն, որ փոխեցաւ առ ա(ստուա)ծ, թի(վ)ն էր ոմժգ-ումն (1767)՝ հրեշտաց պասին շաբաթ օրն: Օվ

օր հանդիքի, տերն ա(ստուծո)յ ա բերան հար ասէ, ա(ստուա)ծ ուրն հօրն և մօրն դրախտի արժանի անէ:

22. **321ա** Ես՝ ողորմած հոգի Յիսայէ որդի Մանուկս, գրեցի: Օվ, օր սմայ հանդիպի, մին բերան յիշի, թիվն փոքր աճիս (1755):

23. **321ա** Կնիք փակագրով՝ Քրիստոսի ծառա Կարապետ:

24. **322ա** թիւն ումծգ-ին (1764)

գլխի փող գլուխն մծգ կօվն մձ կօվն էլ մ... շթիղա բբալ աճգ

մլքի տվինք գոեճ (3500) դ(իա)ն

միբզին աճձ (180) ալի դալայ սօխրքին

թճգ (906) սատիրի փո թսալաքիգոճել

դճճ (450) խալվարի դսալուղ դճ

25. **322բ** նիրն ժե-ումն թամամեցաւ գճխգ (343) թուխայ՝

Բ. Երևան, *Մաշտոցյան Մատենադարան*, ձեռ. թիվ 8443: Գրչության թվական՝ 1687 թ.: Տեղ՝ Նոր Զուղա: Գրիչ՝ Կոստանդին դպրապետ: Թերթ՝ 248: Թուղթ՝ 16,1 x 10,5 – 11: Միապյուն: Նոտրգիր: Նկարագրվել է 1970 թ.¹:

Ձեռագիրն ընդօրինակվել է 1687 թ., ինչը հաստատում են գրչի թողած 2 հիշատակարանները: Նախ՝ «Աշխարհաժողով»-ում գրիչը հավաստում է, որ երկն ընդօրինակվել է «Ըսպահան՝ Զուղայու վանք Ս(ուր)բ Ամենափրկչունն, թ(ի)վն Փրկչին ոգճձէ (1687)», ապա նույն տարեթիվը հաստատվում է նաև «Վիճաբանութիւն հոգւոյ ընդ մարմնոյ» երկի հիշատակարանում՝ «թ(ի)վն Փրկչին ոգճձէ (1687)» (հիշատակարաններ 1,4): Հետագայի հիշատակարանները թույլ են տալիս որոշ չափով ուրվագծել ձեռագրի անցած ուղին: 1692 թ. Սաֆարի գրանցման մեջ այն արդեն հիշատակվում է Շիրազում: Ավելի քան 100 տարի անց գրված վրացատառ ու վրացերեն հիշատակարաններում հանդես են գալիս Թիֆլիսն ու Թավրիզը: Հետաքրքրական են նաև ձեռագրի տարբեր մասերում վրացերեն կարճ գրությունները, որոնք կարող են գրված լինել վրացական միջավայրում գործած հայ վաճառականներից մեկի կողմից: Պատահական չէ վրացերեն հիշատակարաններից մեկի տարեթիվը՝ 1796 թ., երբ հայ-վրացական առևտրատնտեսական կապերը զգալիորեն աշխուժացել էին²:

Այս ընդօրինակությունը ևս փաստում է առևտրական ձեռնարկների ձեռագրերում վաճառականների կողմից ընտանեկան գրություններ թողնելու երևույթը: Այսպես՝ Հովանջանը հստակ թվագրությամբ թողել է իր երեխաների ծննդյան մասին արձանագրումներ, որոնք վկայում են 1698-

¹ Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Բ, կազմեցին՝ Օ. Եգանյան, Ա. Զեյթունյան, Փ. Անթաթյան, Երևան, 1970, էջ 745:

² Տե՛ս, օրինակ, *Մարտիրոսյան Վ.*, Հայերի առևտրական գործունեությունը Քարթլի-Կախեթի թագավորությունում (XVIII դ. երկրորդ կես), «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1974, թ. 11, էջ 65-71:

1701 թթ. ծնված նրա 2 որդիների՝ Ծատուրի ու Դիլաքի և 1 դստեր՝ Մերջանի մասին: Նշենք, որ նմանօրինակ վկայությունները կարևոր կարող են լինել երեխաների անվանակոչության միջոցով հայ վաճառականների էթնոմշակութային դիմապատկերն ուրվագծելու տեսանկյունից:

Ինչ վերաբերում է վաճառականական ձեռնարկների բնագրերին, ապա դրանք զբաղեցնում են 149ա-248բ թերթերը: Ընդ որում, ընկած են թերթեր ինչպես սկզբից, այնպես էլ վերջից: Բնագրում բացակայում է հատկապես «Աշխարհաժողով»-ի սկիզբն ընդգրկող բավական մեծ հատված: Թերթի լինելով հանդերձ՝ այս ձեռագիրը չի կորցնում իր կարևորությունը, քանզի ընդօրինակված է հենց հեղինակի ձեռքով:

Հիշատակարաններ

1. **137ա** Շարադրեցաւ բանքս այս Իսպահ(ա)ն՝ Ջուղայու վանք Ս(ուր)բ Ամենափրկչումն, թ(ի)վն Փրկչին ոգճճէ (1687) ի թագաւորութե(ան) շահ Սուլէմանին և կաթողիկոսութե(ամ)բ Տեառն Եղիազարու հայրապետին և առաջնորդութե(ամ)բն Ըստեփաննոս վարդապետին և իշխանութե(ամ)բ քալանթար խօճայ Աւետին և աշխատութե(ամ)բ անարժան միայնակաց դպրապետ Կոստանդին յիշեցէք ի ս(ուր)բ յաղօթս ձեր և դուք յիշեալ լիջիք ի Ք(րիստոս)է յԱ(ստուծո)յ մերմէ: Ամէն:

2. **137բ** Ի թուականիս հայոց հազար հարիւրորդի քառասուն և մէկն աւելի (1692)՝ ի համսիանն համիրայ, որ էր օր երրորդի, ի քաղաքին, որ և Շիրազ կոչի, գրեցի զիրս վ(ա)սն յիշման ժամանակի անուամբս Սաֆար, որ եմ որդի Սէթի:

3. **137բ** Ի թուականիս արամագեան,
որ էր լցեալ կրկին շրջան,
յարաբարդեա եօթնտասան
և ութըն դար յաւելական,
ի յամսեանն հոռմացական
վեշտասան էր օր ծնընդեան,
անցեալ գրեցաք քարտիսիս բան,
թ(ի)վն ոճիւր (1693) յունարի ի քսաննմի:

4. **167բ-168ա** Շարադրեցաւ բանքս աշխարհաժողով փոքրիշատէ վասն վաճառականաց գնելու և վաճառելոյ, որ նորավարժ մանկունքն փոքրուտ ուսանեն վասն ի պէտս ապագայից իւրեանց, որ եղև Ըսպահան՝ Ջուղայու վանք Ս(ուր)բ Ամենափրկչումն, թ(ի)վն Փրկչին ոգճճէ (1687) ի թագաւորութե(ան) շահ Սլէմանին և կաթողիկոսութե(ամ)բն տե(առ)ն Եղիազարու և առաջնորդութե(ամ)բ Ըստեփաննոս վարդապետին և իշխանութե(ամ)բ քալանթար խօջայ Աւետին և աշխատութե(ամ)բն անարժան վարպետ Կոստանդին յիշեցէք ի ս(ուր)բ յաղօթս ձեր և դուք յիշեալ լիջիք ի Ք(րիստոս)սէ Ա(ստուծո)յ մերոյ: Ամէն:

5. 168թ տիխզիրացրու՝ քամբասող
և զչաքավինր՝ ո՛չ հանազող
1823

6. 236թ Մի ապաղիր ի չար մարմինաց ուն անցոր կեանքս աշխարհս լեր և արթուն ըսգաստ հոգի, զի մի գայցէ գողն... ոյ առ քեզ սըպանելոյ գրչագրի... քիզի՞ ի միդսամած՝ թօմյն թիվն... ի 26

7. Պահպանակ Ա Ա(ստուծօ)վ փոքր թուին ձգ շքաթ ա-ումն (1698) Ա(աստուա)ծ պտուղ արեւո ինձ՝ Յովանջանիս, առաջնածին, որ էր աղջիկ, անումն Մէրջան դրինք:

Թուին ձդ արամ իէ-ումն (1700) Ծատուրն ելաւ: Տէր Ա(աստուա)ծ երկար ամօք պահեցէ:

Թուին ձգ համիրայ ի (1701) Դիլաքն ծնաւ: Ա(ստուա)ծ պահէ:

8. Ա(ստուա)ծ անեղան՝ հասակայ հայր գթութե(ան) ինձ ողորմեայ Բ(ա)րս(ե)ղ

Ա(ստուա)ծ անեջան՝ հասկայ հայր գթութե(ան) ինձ ողորմեայ

9. Վրացատառ ու հայատառ խառը, իրար վրա գրված բառեր

10. Պահպանակ Բ էս՝ Յակոբս, էս գրեաց

11. Վրացատառ¹՝ յ: ջնն ցրհօ: ջրացւոյն: Յօր: ց ոչցցօ: տօցլօ: յօլօյն: յմօյն

վրացերեն²՝ յ: լջ: ճօփօրօ տօցօրօ [ան տօցօրօն յն [ծ]տօցօրօնցլօրօն յն ???] յն: յնցրօն լ: ցօսլօ 1796:

12. Խիկար իմաստասիրաց գիր է

13. Պահպանակ Գ Ես՝ Յակոբս, էս տետրին վերայ գրեցի... կարդայ... մին բերան յիշէ, էս տետր ըռաղամի դոներ շատ ունի ամա... (անընթեռնելի մի քանի տող, թանաքապատ)

Գ. *Լոնդոն, Օքսֆորդի Բողլեյան գրադարան, ձեռ. թիվ 14*: Գրչության թվական՝ 1685-1687 թթ.: Տեղ՝ Նոր Զուղա: Թերթ՝ 145: Տող՝ 21: Թուղթ: Միապյուն: Նոտրգիր: Նկարագրվել է 1918 թ.³:

Այս ձեռագիրը ևս պատկանում է Կոստանդ Զուղայեցու ձեռնարկների վաղագույն ընդօրինակությունների շարքին՝ արտագրված լինելով 1687 թ.: Ձեռագրի առաջին մասը, սակայն, պետք է ընդօրինակված լինի 2 տարի ավելի վաղ, ինչպես երևում է «Հարցմունք և պատասխանի» երկի

¹ Վրացատառ գրության վերծանումը՝ «Բ: վասն գրչի վրացուական գայր գ իջեցաւ Թիփղիս քաղաքն: Ամէն»:

² Դժվարընթեռնելի այս հիշատակարանից կարելի է եզրակացնել, որ այն գրվել է 1796 թ. հունվարին Թավրիզում Հրեշտակապետաց օրը կամ եկեղեցում:

³ **Baronian S. and Conybeare F.**, Catalogue of the Armenian Manuscripts in the Bodleian Library, Oxford: Clarendon Press, 1918, p. 244-245.

հիշատակարանից: Ձեռագիրը թերի է. պակասում են սկզբի մի շարք թերթեր հենց նշված երկից: Ինչ վերաբերում է «Աշխարհաժողով» ու «Դռներն ռաղամին» ձեռնարկներին, ապա դրանք զբաղեցնում են 34ա-145բ թերթերը, իսկ բնագրերն արտացոլված են ամբողջությամբ:

Ի տարբերություն նախորդ երկուսի՝ այս ընդօրինակությունը հարուստ չէ հիշատակարաններով: Այնուհանդերձ, կարելի է մատնանշել 1798 թվակիր մի հիշատարական, որը, համահունչ լինելով ձեռագրի բովանդակությանը, արտացոլում է չափի ու կշռի միավորների՝ գազի ու լիտրի մասին տեղեկատվություն (հիշատակարան 1):

Հիշատակարաններ

1. **1բ** – Աստուծով ներքոյ գրեալս գազի և լտրի հարցումն այ՝

1 գազն 100 տուկրայ

1 տուկրէն 100 մգուր

1 գազն 16 գրէ

1 գրէն 6 տուկրա 25 մգուր

1 դիտրն 100 տուկրայ

1 տուկրէն 100 մգուր

1 դիտրն 40 սէր

1 սէրն 2 տուկրայ 50 մգուր

Թիվն 1798 համիրայ 3-ումն կամեցայ այսքան տողս ...

2. **10ա** – Հարցմունք և պատասխանի արարեալ ումեմն Կոստանդ որդոյ Ռամազի... ի վանս... Սուրբ Ամենափրկիչ կոչեցելոյ... դպրապետ և ուսուցիչ մանկանց երից հարիւրից, արիեստ համարողականաց ռաղամի... նորավարժից մանկանց և ուսումնասիրաց: Ի թիվն Փրկչին 1685, յորում կատարեցաւ:

3. **59ա** – Շարադրեցաւ բանքս այս աշխարհաժողով փոքրիշատէ վասն վաճառականաց գնելու և վաճառելու, որ նորավարժ մանկունքն փոքրուտ ուսանեն վասն ի պէտս ապագայիս իւրեանց: Որ եղև Ըսպահան՝ Ջուղայու վանք Սբ Ամենափրկչումն, թիվն Փրկչին ՌՈՁԷ (1687) ի թագաւորութեան շահ Սուլէմանին և կաթողիկոսութեամբն տեառն Եղիազարու և առաջնորդութեամբն Ըստէփանոս վարդապետին և իշխանութեամբն քալանթար խօջայ Աւետին և աշխատութեամբն անարժան վարպետ Կոստանդին, յիշեցէք ի սուրբ յաղօթս ձեր և դուք յիշեալ լիջիք ի Քրիստոս: Ամէն:

Կոստանդ Ջուղայեցու վաճառականական ձեռնարկների հետագա ընդօրինակությունները (18-րդ դ.)

Ղ. *Երևան, Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. թիվ 10704*: Գրչության թվական՝ 1710 թ.: Գրիչ՝ Յուսէփ որդի Սավարի: Թերթ՝ 229: Թուղթ՝ 16,4 x 10,3: Միապյուն: Նոտրգիր: Տող՝ 18-20: Կազմ՝ կտղ, Ա փեղկին արձանագրու-

թիւն՝ «Շինեցաւ եւ գրեցաւ ձեռամբն Սաւարի որդի Յուսէփին. յիշատակ է իւրն եւ իւր ծնողացն, թվն ՌՃԾԹ (1710)»: Նկարագրվել է 2007 թ.¹:

Ձեռագրի սկզբում առկա է բովանդակության ցանկ՝ «Ցանգ գրգոյս» խորագրով: Ընդ որում, դրանում ներկայացված երկերի համեմատությունը ձեռագրի բուն բովանդակության հետ ի հայտ է բերում զգալի տարբերություններ, ինչը ցույց է տալիս, որ ձեռագիրն ինչ-որ մի ժամանակ մասնատվել է: Հիշատակարանների առումով գրչագիր այս օրինակը հարուստ չէ:

Ինչ վերաբերում է Կոստանդ Ջուղայեցու ձեռնարկներին, ապա դրանք զբաղեցնում են ձեռագրի 25ա-156ա թերթերը: Բնագիրը գրեթե ամբողջությամբ է արտացոլված, գրչի ձեռագիրը գեղեցիկ է և միանգամայն ընթերցանելի, ուստի այս ընդօրինակությունը կարող է դասվել լավագույնների շարքին:

Հիշատակարաններ

1. **1ա** - 133 դ(ա)մ(ա)յ 4 (1748)... ռաթէն դառաւ...

2. **23բ** - Շարադրեցաւ բանքս այս ի Ըսպահան՝ Ջուղայու վանք՝ Ս(ուր)բ Ամենափրկչումն թ(ի)վն Փրկչին ռէճթ-ումն (1709) ի թագաւորութեան շայի Սուլթան Ուսընին, կաթողիկոսութեան տ(եառ)ն Աղեքսանդրին եւ առաջնորդութեան(եամ)բն Մովսէս վարդապետին և իշխանութեան(եամ)բն քալանթար խօջայ Ջաքարին և աշխատութեան(եամ)բն անարծան մեր վարպետ Կոստանդին յիշեցէք ի ս(ուր)բ աղօթն ձեր և դուք յիշեալ լիջիք ի Ք(րիստո)ս: Ամէն:

3. **24ա** - 223 (1932) տարուայ գրած է

4. **62բ** - Շարադրեցաւ բանքս այս աշխարածողօվ փոքրի շատէ վասն վաճառականաց գնելու և վաճառելու, որ նորայվարժ մանկունքն փոքրուս ուսանեն վասն ի պէտս ապա գայիցն իւրեանց: Որ եղև Ըսպահան՝ Ջուղայոյ վանք սուրբ Ամենայնփրկչումն թիւն Փրկչին ռէճթ (1709) ի թագաւորութեան Շայ Սուլթան Յուսէփին եւ կաթողիկոսութեան տ(եառ)ն Աղեքսանդրին և առաջնորդութեան Մովսէս ա(ստուա)ծաբան վարդապետին եւ իշխանութեան(եամ)բն քալանթար խօջայ Ջաքարին եւ աշխատութեան(եամ)բն անարծան Կոստանդին յիշեցէք և դուք յիշեալ լիջիք ի Ք(րիստո)ս: Ամէն:

Ե. *Լոնդոն, Օքսֆորդի Բողլեյան գրադարան, ձեռ. թիվ 15*: Գրչության թվական՝ 1712 թ.: Տեղ՝ Կոստանդնուպոլիս: Գրիչ՝ Յադուր որդի Յավետի: Թերթ՝ 121+8 դատարկ: Թուղթ: Միասյուն: Նոտրգիր: Նկարագրվել է 1918 թ.²:

Ձեռագրի բովանդակության մասին պատկերացում կազմել ենք ձեռագրացուցակի միջոցով, ըստ որի՝ 4ա-110ա թերթերում ընդօրինակված են Կոստանդ Ջուղայեցու առևտրական ձեռնարկները: «Աշխարհածո-

¹ Յուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Գ, կազմեց՝ Ա. Մալխասյան, Երևան, 2007, էջ 93:

² Catalogue of the Armenian Manuscripts in the Bodleian Library, p. 245.

դով»-ի ու «Դոներն ռադամին»-ի այս օրինակի մասին չկա ոչ մի ցուցում առկա գրականության մեջ, ուստի Կոստանդ Ջուղայեցու դասագրքերի հայտնի ձեռագրերի շարքը պետք է համալրվի այս մեկով:

Ձ. *Երևան, Մաշտոցյան Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5994*: Գրչության թվական՝ ԺԸ դ.: Թերթ՝ 126: Թուղթ՝ 15 x 9,5: Միասյուն: Նոտրգիր, շղագիր: Տող՝ 22: Կազմ՝ ստվարաթուղթ: Նկարագրվել է 1970 թ.¹:

Կոստանդ Ջուղայեցու ձեռնարկների ընդօրինակություններից միակն է, որ հստակ թվագրություն չունի: Ելնելով, սակայն, գրչության առանձնահատկություններից՝ նկարագրությունը կազմողներն այն թվագրել են 18-րդ դ.:

Վաճառականական ձեռնարկներն զբաղեցնում են 1ա-123բ թերթերը, ընդ որում՝ ձեռագրում ընդօրինակված են միայն այս երկերը: Լուսանցագրերը բաց են թողնված՝ հավանաբար հետագայում լրացնելու նպատակադրումով: Եթե ձեռագիրը չպարունակեր վաճառականական ձեռնարկներին չառնչվող երկու ուշագրավ հատվածներ, ապա այս ընդօրինակությունն արժեքավոր դժվար թե հնարավոր լիներ համարել: Այսպես՝ «Աշխարհաժողով»-ի այն մասը, ուր ներկայացված է Հնդկաստանի՝ որպես առևտրական շուկայի նկարագրությունը, ընդմիջվում է մյուս ձեռագրերում չհանդիպող բոլորովին անծանոթ մի բնագրով՝ «Յաղագս առևտրի մարգարտի Հնստան, որ վաճառականք չեվայ խսեպ ասեն»²: Առանձին երկի տպավորություն թողնող այս հատվածը բաժանված է 21 գլուխների, որոնցից յուրաքանչյուրում պատմվում է թանկարժեք քարի մի տեսակի մասին՝ մարգարիտ, ալմազ, կարմիր յաղութ և այլն: Եթե բնագիրը չունենար որևիցե հիշատակարան, այդպես էլ անհայտ կմնար այս երկի հեղինակի հարցը. «Մորա տեսանօղն և գրօղն խօճայ Մինասեան պարոն Մաֆրազի որդի Ադամալ աղան է ելել, Ա(ստուա)ծ լուսաւորէ իւր հոգին, որ յետ վաղճանին իւր դուստր Սօփիայ խանումն ետ ինձ այս օրինակս կամ մարգարտին չեվին հիսապի օրինակն, որ օրինակեցի: Ա(ստուա)ծ իւրն արևշատութիւն տայ, Ա(ստուա)ծ իւր խնդրուվածքն կատարէ: Գծօղ սորին՝ Նազարեթի որդի անպիտան Միքայել՝ չնչին ծառայ»³: Հիշատակարանից կարելի է համոզվել, որ թանկարժեք քարերի առևտրին վերաբերող այս բնագրի հեղինակը Մինասյան նշանավոր ընտանիքից Մաֆրազի որդի Ադամալն է⁴: Վերջինիս դուստր Սոփիան այն տվել է Միքայելին, որն էլ, իր հերթին, ընդօրինակել է այն:

¹ Ցուցակ ձեռագրաց Մաշտոցի անվան Մատենադարանի, հ. Բ, էջ 228:

² Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5994, թ. 4ա-12բ:

³ Նույն տեղում, թ. 12բ:

⁴ Մինասյան ընտանիքի տոհմաձառը տե՛ս **Aslanian S.**, From the Indian Ocean, p. 162.

Այս ձեռագիրն առանձնահատուկ դարձնող մյուս բնագրային շեղումն ավելի ընդարձակ է: Նախքան վաճառականական խնդիրների ընդօրինակմանն անցնելը «Ա(ստուծո)վ ներքոյ գրեալս Մատրասին մարգարտին չեվայ հիսապն է» արտահայտությունից հետո գրիչը զետեղել է մարգարտի առքուվաճառքին վերաբերող մի բնագիր՝ կից բազմաթիվ աղյուսակներով¹: Մինասյան վաճառականական ընտանիքի պատմության² տեսանկյունից բացառիկ այս նյութերը, որոնք մինչև այսօր որևիցե ուշադրության չեն արժանացել³, ուշագրավ են դարձնում Կոստանդ Ջուղայեցու ձեռնարկներն ամփոփող այս ձեռագիրը:

Եզրակացություն

Մոտ երկու տասնամյակ առաջ հայ վաճառականության պատմության ուսումնասիրողներից Գեղամ Գևորգյանը Կոստանդ Ջուղայեցու առևտրական ձեռնարկների հրատարակումն ու թարգմանությունը համարել է հայ առևտրի պատմության առաջահերթ խնդիրներից մեկը⁴: Այս համապատկերում պետք է նշել, որ ձեռնարկների ձեռագրական ավանդույթի մասին ամբողջական պատկերացումը առաջին քայլն է բնագրերը գիտական հրատարակության պատրաստելու ճանապարհին:

Կոստանդ Ջուղայեցու վաճառականական ձեռնարկների ձեռագրական ավանդույթի ներկայացումը թույլ է տալիս ընդլայնել այդ երկերն ամփոփող հայտնի ձեռագրերի շրջանակը՝ այն հասցնելով 6 գրչագիր օրինակի (3-ը՝ Երևան, 2-ը՝ Օքսֆորդ, 1-ը՝ Նոր Ջուղա): Դրանց երբեք չհրատարակված հիշատակարանները թույլ են տալիս պատկերացնել ձեռագրերից յուրաքանչյուրի անցած ճանապարհը, ինչպես նաև՝ արձանագրել դրանց շրջանառությունը վաճառականական միջավայրում: Ձեռագրերի ուսումնասիրությունը հնարավորություն է տալիս նաև մատնանշելու բնագրային շեղումների բոլոր դեպքերը՝ ուշադրություն հրավիրելով Կոս-

¹ Մատենադարան, ձեռ. թիվ 5994, թ. 27բ-44բ:

² Մինասյան վաճառականական ընտանիքի մասին մանրամասն տե՛ս **Խաչիկյան Շ.**, Նոր Ջուղայի հայ վաճառականությունը և նրա առևտրատնտեսական կապերը Ռուսաստանի հետ XVII-XVIII դարերում, Երևան, 1988, էջ 81-100, **Aslanian S.**, From the Indian Ocean to the Mediterranean, pp. 159-164, **Թաջիբեյան Ս.**, Խոջա Մինաս Մինասեանի Հաշունմատեանը, «Հանդես ամսօրեայ», 2019, թ. 1-12, էջ 195-296:

³ Հավելենք, որ Մատենադարանի թիվ 5994 ձեռագրի այս երկու բնագրերը, որոնք որևիցե աղերս չունեն Կոստանդ Ջուղայեցու առևտրական ձեռնարկների հետ, հանգամանակից ծանոթագրություններով հրատարակության է պատրաստել Գալիֆոնիայի համալսարանի (Լոս Անջելես) ուսանող Սոնա Թաջիբյանը՝ “Involvement of the Armenian Mercantile Community of New Julfa in the Early Modern Global Trade of Diamonds and Gemstones” խորագրով իր ատենախոսության շրջանակներում:

⁴ **Depeyrot G., Kévonian K., Mouradian C.**, Groupe de recherches d'histoire arménienne «monnaies, réseaux, politique», «*Les Cahiers du Centre de Recherches Historiques*», 2000, no. 24 (en ligne, <https://journals.openedition.org/ccrh/2082#tocto1n2>, մատչումը՝ 15.10.2019).

տանդ Ջուլայեցու ձեռնարկ-դասագրքերի հետ աղերս չունեցող, սակայն կարևոր նշանակություն ունեցող մի քանի հատվածների վրա:

Саркис Балдарян, Рукописная традиция торговых пособий Константа Джугаеци - Цель статьи - пролить свет на рукописную традицию торговых пособий Константы Джугаеци, учителя в школе торговли в Новой Джульфе на рубеже восемнадцатого века: “Компендиум” и “Введение в арифметику”. Опираясь на армянские рукописи, хранящиеся в коллекциях рукописей Еревана, Оксфорда и Новой Джульфы, автор показывает, что коммерческие справочники Константа Джугаеци хранятся в 6 рукописях, самая ранняя из которых относится к 1687 году. В статье особое внимание уделяется количеству колофонов, написанных на разных страницах рукописей, которые помогают проследить историю каждой из рукописей и получить четкое представление о том, где использовались руководства Константа и как они распространялись в глобальной торговой сети Новой Джульфы.

Sargis Baldaryan, Manuscript Tradition of Trade Manuals of Constant of Julfa – The aim of the essay is to shed some light on the manuscript tradition of trade manuals of Constant of Julfa, a schoolmaster in a trade school in New Julfa at the turn of the eighteenth century – “Compendium” and “Introduction to Arithmetic”. Relying on Armenian manuscripts stored in the depositories of manuscript collections in Yerevan, Oxford, and New Julfa, the author shows that Constant’s commercial handbooks are preserved in 6 manuscripts, earliest of them going back to 1687. In the paper special attention is paid to a number of colophons written on different pages of manuscripts which help us to trace the history of each of them and to get a clear understanding of where Constant’s manuals were used and how they circulated in the Julfan global trade network.

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ ՄԵՎ ՀՈԳԵՎՈՐ ՀԱՄԱՅՆՔԻ ՎԵՐԱԾԵԼՈՒ ՆԵՐՄԵՍ ՄԵԾԻ ԾՐԱԳԻՐԸ

ՀԱՅԿԱՐԱՄ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Բանալի բառեր - Հռոմեական կայսրություն, Սասանյան տերություն, հեթանոսություն, հոգևոր համայնք, աշխարհաժողով, կաթողիկոս, ծրագիր:

Դեռևս Աքեմենյանների դինաստիայի տիրապետության տակ Ք.ա. VI-IV-րդ դարերում, Հայաստանում զգացվում էր պարսկականության ազդեցությունը: Հայաստանում այդ ազդեցությունը խորանում է Արշակունիների գահակալման ընթացքում: Մշակույթը, կենցաղը, վարք ու բարքը և նույնիսկ լեզուն մեծապես ազդվում են պարսկականից՝ ընդունելով բազմաթիվ բառեր, դարձվածքներ ու ասացվածքներ: Պարսկականությունը հանդիսանում էր թագավորական դինաստիայի քաղաքականությունը, որը աջակցվում էր դրսից՝ Արշակունյաց ավագ արքայական ճյուղի կողմից: Այդ ամենի արդյունքում Հայոց կրոնական պանթեոնը գրեթե կորցրել էր իր ինքնուրույնությունը¹: Եթե պարթև Արշակունիների թագավորական դինաստիայի երկու ճյուղերի բարեկամական հարաբերությունների պարագայում մշակութային այդ կապը մեծ սպառնալիք չէր ներկայացնում, ապա իրադրությունը բոլորովին այլ էր Սասանյանների պարագայում: Սասանյանների քաղաքականության մեջ մեծ դերակատարում ունեւր գրադաշտականությունը: Նրանց առաջին իսկ տիրակալ Արտաշիր Ա-ը Նագշ-ի Ռուստամի իր արձանագրությամբ հայտարարում է, որ իր իշխանության գալը կատարվել է ըստ Ահրումազդայի ծրագրի, որով էլ նա հիմնավորում է իր իշխանությունը «Իրանշահիքի», այսինքն՝ արիների թագավորության վրա²: Իրենց իշխանության սկզբում սասանյան տիրակալները հանդուրժողական էին մյուս կրոնների ու աստվածների պաշտամունքի նկատմամբ, սակայն գրադաշտականության դավանաբանական որոշ փոփոխություններից, հաստատության վերածվելուց, մոգերի հիերարխիայի ձևավորումից և պետական կրոն հռչակվելուց հետո³ պարսկական տերությունում էլ ավելի աճեց մոգպետների հզորությունը, որոնց ներգործությամբ հալածանք սկսվեց այլ կրոնների և պաշտամունքների նկատմամբ ու փորձեր կատարվեց իրենց նվաճողական ծրագ-

¹ Տե՛ս **Գ. Գիլգալեան**, *Պատմական խնդիրներ*, էջ 52:

² Տե՛ս **E. W. Sauer**, *Sasanian Persia. Between Rome and the Steppes of Eurasia*, Edinburgh, 2017, p. 183.

³ Տե՛ս **T. Daryae**, *Sasanian Persia. The Rise and Fall of an Empire*, London, 2009, p. 69.

րերի ուղեծրում գտնվող երկրներում հաստատել վերափոխված գրահաղաշտականությունը:

Ըստ երևույթին, Շապուհ Ա-ի՝ Հայաստանը գրավելուց հետո, պարսկական տիրապետության 27 տարիների ընթացքում փորձ է արվել վերացնելու հայկական աստվածների պաշտամունքի մնացած հետքերը և երկրի կրոնը ամբողջապես նույնացնելու պարսից գրաղաշտականության հետ: Դրա մասին է վկայում Մովսես Խորենացու հիշատակությունը Շապուհ Ա-ի որդու՝ Հայաստանի թագավոր նշանակված Ռմիզդ-Արտաշիրի գործողությունները. «Եւ զմեհենիցն պաշտամունս առաւել ևս յորդոր է. այլ և զհուրն որմզդական, որ ի վերայ բազնին որ ի Բագաւան, անշէջ հրամայէ լուցանել: Բայց զանդիսն, զոր արար Վաղարշակ պատկեր իւրոց նախնեացն հանդերձ արեգակամբ և լուսնիւ յԱրմաւիր, և փոխեացն յԱրմաւրայ ի Բագարան և դարձեալ յԱրտաշատ՝ զայնոսիկ փշրէ Արտաշիր»¹: Առաջին հայացքից թվում է, թե այդ քայլը ուղղված էր Արշակունիների նախնիների պաշտամունքի դեմ, սակայն ավելի խորը հայացք նետելով՝ կտեսնենք, որ ոչնչացվել էին այնպիսի աստվածություններ, որոնք գոյություն են ունեցել մինչև Արշակունիների Հայոց թագավորական գահին բազմելը²:

Հռոմեացիների օգնությամբ 287 թ. պարսկական տիրապետությունը Հայաստանում վերացրած և թագավորական գահ բարձացած Տրդատ Գ-ը նախ փորձում է Անահիտի պաշտամունքի միջոցով ժողովրդի առջև ծառացած պատմական նշանակության խնդիրներին լուծում տալ³: Սակայն, եթե Ք. ա. չորրորդ դարում Քսենոֆոնի հիշատակությամբ Մերձավոր Արևելքում ամենաշատը հայերն էին աչքի ընկնում Անահիտի պաշտամունքով, ապա Ք. հ. երրորդ դարի վերջում, որպես այդ պաշտամունքի ամենամեծ կենտրոն, կարելի է դիտարկել Պարսկաստանը: Նախ բավական է ասել այն, որ Պարսկաստանում գահ բարձրացած նոր դինաստիան Անահիտի քրմական ընտանիքից էր ելնում⁴, սերտորեն կապված էր Անահիտի տաճարների հետ⁵ և անգամ հանդես էր գալիս որպես Անահիտի տաճա-

¹ Մովսես Խորենացի, *Պատմութիւն Հայոց*, (քննական բնագիրը և ներածութիւնը Մ. Աբեղեանի և Ս Յարութիւնեանի), Երևան, 1991, էջ 216:

² Կուռքերի տեղափոխությունները քաղաքից քաղաք հստակ ցույց է տալիս այն ժամանակը, երբ տեղի են ունեցել դեպքերը: Պաշտամունքային առարկաների Բագարանից Արտաշատ տեղափոխությունը տեղի է ունեցել Արտաշեսյանների օրոք, Արմավիրից Բագարան տեղափոխումը տեղի է ունեցել Երվանդ Դ-ի օրոք, իսկ Արմավիրում գոյություն ունեցած աստվածությունների պաշտամունքը գնում է հայ իրականության շատ ավելի հին ժամանակներ:

³ Տե՛ս **Հրանտ Ք. Արմեն**, *Արշակունիք և լուսավորչաններ*, ՊԲՀ, թ. 1, Երևան, 1967, էջ 58:

⁴ Տե՛ս **M. Brosius**, *The Persians*, London, 2006, p. 139.

⁵ Տե՛ս **D. Kennet, P. Luft**, *Current Research in Sasanian Archeology, Art and History*, Oxford, 2008, p. 142.

րի խնամակալ¹: Ուստի, Անահիտի պաշտամունքի միջոցով տվյալ ժամանակաշրջանում հնարավոր չէր կանխել հայ ժողովրդի համար առաջացած ձուլման վտանգը, և ինչպես Տրդատ Գ-ի մոտ տասնամյակ տևող փորձերը ցույց տվեցին, այն նաև ի վիճակի չէր կրոնական զարթոնք ապահովելու և ազգի միության ու դիմագծի պահպանման գործը ի կատար ածելու:

Բազմաստվածությունը տվյալ ժամանակի հայ իրականությունում ծառայում էր նախարարական առանձին տների ինքնավարության գաղափարական հիմնավորման համար, մինչդեռ տվյալ իրավիճակում ստեղծված խնդիրները հաղթահարելու համար անհրաժեշտ էր կենտրոնացված թագավորական իշխանության հզորացում²: Այդ խնդիրը հնարավոր էր լուծել քրիստոնեության միջոցով, որը կարող էր հիմնավորել կենտրոնացված թագավորական իշխանության գերակայությունը և նպաստել ազգի բոլոր խավերի միասնությանը, քանի որ Նոր Կտակարանում արդեն իսկ «նշմարվում է ապագա քրիստոնյա երկրների աստիճանական կառուցվածքը»³: Այդպիսով, 301 թ. Հայաստանում քրիստոնեությունը հռչակվեց պետական կրոն: Այն անհրաժեշտ էր թագավորական դինաստիայի պահպանման համար, ուստի, ամբողջ ժողովրդին քրիստոնյա դարձնելու գործին են լծվում պարթև Գրիգոր Լուսավորիչը և Տրդատ Գ-ը⁴: Սակայն ժողովրդի վերից վար քրիստոնեացման ընթացքը այդքան էլ հարթ չի ընթացել: Գրիգոր Լուսավորչին հաջորդած Արիստակեսը նահատակվում է Օռփքում հեթանոսական բարքերի դեմ պայքարելիս⁵: Արիստակեսին հաջորդած Վրթանեսի դեմ Աշտիշատում մոտ 2000 հազար հեթանոսներ մահափորձ են կազմակերպում,⁶ սակայն դա նրանց չի հաջողվում: Վրթանեսի որդին ու նրան հաջորդած Հուսիկ կաթողիկոսը հենց արքունիքի ու թագավորի հեթանոսական բարքերի դեմ հանդիմանություն կատարելով՝ դիմում է չափազանց լուրջ քայլի⁷: Նա արգելելում է Տիրան թագավորի մուտքը եկեղեցի, դրանով իսկ դիմում է էքսկոմունիկացիայի, որի դեպքում անձը զրկվում է եկեղեցու հաղորդակցությունից: Վաղ եկեղեցում անձը կարող էր էքսկոմունիկացիայի ենթարկվել, եթե կատարում էր քրիստոնեական կրոնին խիստ հակասող քայլեր և չէր զղջում դրա հա-

¹ Տե՛ս **T. Daryae**, *Sasanian Persia. The Rise and Fall of an Empire*, p. 69.

² Տե՛ս **Կ. Միրումյան**, *Հայ քաղաքական մտքի պատմությունից*, Երևան, 2002, էջ 39:

³ **Հ. Հակոբյան**, *Հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների փոխհարաբերության Նոր Կտակարանյան մոտեցումները*, Էջմիածին ամսագիր, թ. 5, Էջմիածին, 2019, էջ 138:

⁴ Տե՛ս **Գ. Գիւզալեան**, *Հայաստանի պատմության շրջանները*, Պէրյուք, 1946, էջ 92:

⁵ Տե՛ս **Սովսէս Խորենացի**, *Պատմություն Հայոց*, էջ 243-244:

⁶ Տե՛ս **Բ. Հարությունյան**, *Հայոց արքունիքի դերը Հայոց եկեղեցու անկախացման գործում*, Հայոց եկեղեցի և պետություն միջազգային գիտաժողովի նյութեր, Երևան, 2000, էջ 29:

⁷ Տե՛ս *Չորրորդ դարու Հայ եկեղեցին*, Թիֆլիս, 1901, էջ 28:

մար¹: Սակայն թագավորի ու ժողովրդի հավատացյալ բազմության միջև բաժանման առկայությունը հղի էր բացասական հետևանքներով: Հուսիկ կաթողիկոսը այդ դեպքի պատճառով բրածեծ է արվում և մահանում²: Հուսիկին հաջորդած Դանիել Ասորին հեթանոսական բարքերի նույնպիսի ընդդիմությամբ ևս կանգնում է մահապատժի վտանգի առջև, իսկ նրան հաջորդած Փառենի և Շահակի ժամանակ հեթանոսությունը Հայաստանում նորից գլուխ է բարձրացնում և ոչ միայն ղեկավար դասը, այլև հասարակ մարդիկ «ամբարշտեալք, ի հնութիւն առաջին գործոցն հարցն իւրեանց դարձեալք, ի փոքրանց մինչև ցմեծամեծս»³: Նույնի մասին հաղորդում է նաև Մեսրոպ Վայոցձորեցին. «Իսկ յաշխարհս Հայոց ի մահուանէն Յուսկանն մինչեւ ի մեծն Ներսէս խոտորեալ էին ի ճանապարհացն Աստուծոյ»⁴: Եթե Մովսէս Խորենացու վկայությամբ Գողթն գավառում, որը մայրաքաղաքից մոտ 35 կմ հեռավորության վրա էր գտնվում, քրիստոնեության պետական կրոն հռչակումից անգամ 100 տարի անց իրեն զգացնել էր տալիս հեթանոսությունը, ապա երկրի ծայրամասերում ավելի մեծ չափով պետք է զգացվեր հեթանոսական տարրը: Դրան նպաստում էր նաև այն հանգամանքը, որ հայ նախարարների մի մասը հակված էին դեպի Պարսկաստանը և հանդուրժողական վերաբերմունք ունեին հեթանոսության նկատմամբ: Քանի որ Պարսկաստանը հովանավորում էր զրադաշտականության հետ առնչվող հեթանոս աստվածությունների պաշտամունքը, բացի այդ, հեթանոսությունը նաև նպաստում էր ավատական տարանջատվածությանը, ինչը համապատասխանում էր նախարարների մեծ մասի քաղաքական նկրտումներին⁵: Սկզբունքորեն, քրիստոնեությունը ավելի նպաստավոր էր կենտրոնական թագավորական իշխանության համար, սակայն Տիրան թագավորը հաշվի առնելով հեթանոսական լայն զանգվածների առկայությունը և նրանց հովանավորմանը պատրաստ պարսից տիրակալին, կտրուկ քայլեր չձեռնարկեց հեթանոսության դեմ, որպեսզի այդ զանգվածները չանցնեին Շապուհ Բ-ի կողմը: Որովհետև վտանգ կար, որ հեթանոսները կարող էին նախընտրել հեթանոս պարսից արքային, որը կարող էր մեծամեծ խոստումներ տալ, քան թե քրիստոնյա արքային, որը նեղություն կպատճառեր իրենց:

¹ St' u J. L. Papandrea, *Reading the Early Church Fathers. From the Didache to Nicaea*, New York, 1993, p. 58.

² Փաստոս Բիզանդ, *Պատմութիւն Հայոց*, (բնագիրը Ք. Պատկանյանի, ծանոթագրությունները Ս. Մալխասյանի), Երևան, 1987, էջ 52:

³ Նույն տեղում, էջ 72:

⁴ Մեսրոպ Վայոցձորեցի, *Յաղագս զարմից Սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսավորչի եւ պատմութիւն Սրբոյն Ներսէսի Հայոց Հայրապետի*, Վանաձոր, 2015, էջ 20:

⁵ St' u Վ. Մ. Վարդանյան, *Հայոց եկեղեցին վաղ միջնադարի քաղաքական խաչմերուկներում*, Վաղարշապատ, 2005, էջ 89:

Հեթանոսության վերագարթոնքը և հաղթանակը քրիստոնեության նկատմամբ ստեղծված պատմական պայմաններում կարող էր ծանր հետևանքներ ունենալ Մեծ Հայքի թագավորության համար. արդյունքում կտապալվեր այն գործը, որ սկսել էին Տրդատ Գ-ը և Գրիգոր Լուսավորիչը: Այդ ամենը քաջ գիտակցելով՝ Արշակ Բ-ը, հայ նախարարները և հոգևոր դասը միակամորեն գահ են բարձրացնում ժամանակի կարող ուժերից մեկին՝ Լուսավորչի զարմից և թագավորի ազգական, սենեկապետ Ներսեսին: Արշակ Բ-ի գահակալության առաջին տարիները խաղաղ էին անցնում, քանի որ 350 թ. սկսած շուրջ 8 տարի Շապուհ Բ-ը դադարեցրել էր հարձակումները հռոմեացիների վրա և իր ռազմական ուժերը կենտրոնացրել էր պարսից տերության արևելյան սահմանում՝ խիռնների, քուշանների և այլ քոչվոր ցեղերի առաջացրած վտանգին դիմագրավելու համար¹: Դա չափազանց հարմար առիթ էր հայ ժողովրդին քրիստոնյա դարձնելու գործը ավարտին հասցնելու, թագավորական կենտրոնական իշխանությունը ամրապնդելու և երկիրը հզորացնելու համար:

Ինչպես արդեն նշել էինք, նման ծրագրի հաջողված օրինակ էր հանդիսանում Սասանյանների փորձը: Այն բաղկացած էր հետևյալ քայլերից՝ հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների սերտ փոխհարաբերակցության ձևավորում, կրոնական զարթոնք, կենտրոնամետ պետական գաղափարախոսության հաստատում, հզոր բյուրոկրատական համակարգի ստեղծում, քաղաքների հիմնադրում, թագավորի ուղիղ ենթակայության տակ եղող ռազմական ուժի ավելացում և այդ քայլերից հետո ազնվական ընտանիքների դերի սահմանափակում և թագավորական իշխանության հզորացում: Ուստի, Արշակ Բ-ի մեծ ծրագրերի մի կարևոր մասն էլ կապված էր իր ազգական Ներսես Մեծի հետ, որը հզոր պետության ստեղծելու հեռանկարի իր բաժինը կյանքի կոչելու համար առաջադրում է իր ծրագիրը: Ըստ Ներսես Մեծի ծրագրի, ամբողջ հայ ժողովուրդը պետք է վերածվեր մի մեծ քրիստոնեական հոգևոր համայնքի. «Զամենայն ժողովուրդս երկրին Հայոց իբրև կարգ միաբանութեան վանականաց համաշխարհի, բայց միայն յամուսնութեան օրինացն»². այդ ծրագիրը հավանության է արժանանում Արշակ Բ-ի կողմից և թագավորը անձամբ աջակցում այն կյանքի կոչելու համար: Արշակ Բ-ի կողմից Ներսեսի ծրագրի համար տրամադրվող հսկայական միջոցները անշուշտ նաև նպատակ ունեին հասարակ ժողովրդի և հասարակության ստորին խավի վիճակի բարելավմամբ՝ նվաճել

¹ Տե՛ս **G. Gyimah**, *The Impact of the Eastern Frontier on Sasanian Relations with the Romans. How Problems in the Northeast and East informed Sasanian relations with the Romans*. <https://www.researchgate.net>, 2018, 20:28.20.10.2019, p. 2, **Հ Մանանդյան**, *Քննական տեսություն Հայ ժողովրդի պատմության*, հատոր Բ, մասն Ա, Երևան, 1957, էջ 258:

² **Փաւստոս Բիւզանդ**, *Պատմութիւն Հայոց*, էջ 118:

ժողովրդի սերն ու հավատարմությունը, որը կամրապնդեր հայոց արքայի դիրքը ներքին և արտաքին քաղաքական ասպարեզում:

Ներսես Մեծը երկար տարիներ ապրել էր Կապադովկիայի Կեսարիա քաղաքում և կրթություն ստացել այնտեղ¹, եղել էր Արևելյան Հռոմեական կայսրությունում², ուստի, տեղյակ էր, թե ինչպես է քրիստոնեությունը բուռն կերպով տարածվել Հռոմեական կայսրությունում, ծանոթ էր քրիստոնեական համայնքների կառուցվածքին ու գործունեությանը. «-Քանզի զբարեկարգութիւնն զոր ետես ի Յունաց աշխարհին, մանաւանդ ի թագաւորեալ քաղաքին, ի սմա նկարագրէ»³: Վաղ քրիստոնեական եկեղեցում հավատացյալների համայնքները մեծ ընտանիքներ էին հիշեցնում, և դրանցում եղող ամեն ոք աջակցության ու հատուկ վերաբերմունքի էր արժանանում համայնքի կողմից: Քրիստոնեական համայնքի հավատացյալների համար գործում էր հավասարություն: Համայնքը հոգ էր տանում աղքատներին, հիվանդներին, այրիներին, որբերին և կարիքի մեջ հայտնված համայնքի անդամներին⁴: Այցելում էին բանտում հայտնված կամ հանքերում ծանր աշխատանք կատարող համայնքի անդամներին և սովի, համաճարակի, երկրաշարժի կամ այլ աղետի դեպքում օգնություն կազմակերպում նաև այլ համայնքներին⁵: Օթևան էին տրամադրում օտարականներին, ուխտավորներին և ճամփորդներին, որոնք հայտնում էին իրենց քրիստոնյա լինելու մասին: Այդ պարտականությունը հիմնականում կատարվում էր սարկավազի կողմից՝ եպիսկոպոսի հանձնարարությամբ և հովանավորությամբ⁶: Այդ հանգամանքը մեծապես նպաստել էր քրիստոնեության տարածմանը և արմատավորմանը Հռոմեական կայսրությունում:

Ներսես Մեծը իր ծրագրի իրագործման համար այդ նույն միջոցները փորձեց գործադրել նաև Մեծ Հայքի թագավորությունում, բայց ավելի մեծ մասշտաբով և պետական մակարդակով: Սակայն Մեծ Հայքում և Հռոմեական կայսրությունում իրավիճակի մի վճռորոշ տարբերություն կար, որը մեծապես ազդեց կաթողիկոսի ծրագրի հետագա ընթացքի վրա: Առաջին դարից հետո Մեծ Հայքում քրիստոնեությունը լայն տարածում չէր գտել: Իսկ 301 թ. քրիստոնեական միտքը արդեն իսկ ամբողջությամբ այնպիսին չէր, ինչպես առաջին դարում: Քրիստոնեությունը առաքելական շրջանից անցել էր ջատագովական ժամանակաշրջան, երբ շեշտվում էր,

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 108:

² Տե՛ս **Սուխե խոսքնացի**, *Պատմութիւն Հայոց*, էջ 279:

³ Նույն տեղում էջ 279:

⁴ Տե՛ս **A. E. McGrath**, *Christian History. An Introduction*, New Jersey, 2013, p. 9, **C. S. Campbell**, **B. A. Lustig**, *Theology and Medicine. DutiestoOthers*, Oregon, 1994, p. 248.

⁵ Տե՛ս **А. Дворкин**, *Очерки по истории Вселенской Православной церкви*, Москва, 2008, с. 120.

⁶ Տե՛ս **A. B. Wheatley**, *Patronage in Early Christianity. Its Use and Transformation from Jesus to Paul of Samosata*, Oregon, 2011, p. 124.

որ քրիստոնեությունը կենսունակ է պետական կրոն դառնալու համար և չի հակասում ո՛չ աշխարհիկ ղեկավարին, և ո՛չ էլ պետությանը, այլ ընդհակառակը, քարոզում է հավատարիմ և օրինապահ հասարակություն, իսկ քրիստոնյաները «կատարյալ քաղաքացիներ»¹ են և նրանց բարոյականությունը դաստիարակում է առաքինի սերունդ պետության համար²: Այդ մոտեցումը չորրորդ դարի սկզբում, նոր կրոնի լայնորեն տարածման ժամանակ, շեշտադրվեց պետության կողմից, ուստի հայ ժողովրդի լայն զանգվածների համար քրիստոնեությունը կարող էր դիտարկվել որպես կրոն, որը ծառայում է թագավորին և իշխանությանը, մինչդեռ Հռոմեական կայսրությունում քրիստոնեությունը առաջին հերթին կրոն էր ժողովրդի համար: Քրիստոնեության տարածման օրինակով էլ Մեծ Հայքում վերնից ներքև կազմակերպվեց քրիստոնեական համայնքները:

Ներսես Մեծը, բացի Հռոմեական կայսրության ներսում քրիստոնեական քաղաքակրթության ձևավորման փորձից, տեղյակ էր նաև ազգը կրոնի միջոցով միավորելու և ընդհանուր ազգային գաղափարախոսության մշակման ու դրա միջոցով կենսական նշանակության խնդիրների լուծման շատ ավելի հին օրինակի: Հին Կտակարանի Ելից գրքում նկարագրվում է, թե ինչպես է Մովսես մարգարեն Սինայի անապատում հայտնված 12 ցեղերի մարդկանց համախմբում կրոնի միջոցով, ձևավորում ազգային ու գաղափարական միասնականություն և հաղթահարում դժվարին իրավիճակում հայտնված ժողովրդի առջև ծառացած խնդիրները: Մովսեսի կողմից հաստատվում է Ահարոնյան քահանայական դասը և սահմանվում են օրենքներ, որով կարգավորվում են ներազգային հարաբերությունները: Արդյունքում, թշնամաբար տրամադրված երկրներով շրջապատված ժողովրդի համար հնարավոր է դառնում լուծել ազգի գոյապահպանման ու բնականոն զարգացման համար սեփական տարածքի ձեռքբերման ու իրենց առաջ դրված պատմական նշանակության խնդիրները:

Կեսարիայում ձեռնադրությունից վերադառնալուց հետո Ներսես Մեծը հայ ժողովրդին մեկ հոգևոր մեծ համայնքի վերածելու իր ծրագիրը կյանքի կոչելու համար սկսում է ակտիվ քարոզչական գործունեություն ծավալել: Նա վերակառուցում է ավերված եկեղեցիները և վերականգնում է քրիստոնեական պաշտամունքը շատ տեղերում: Փավստոս Բուզանդը կրոնական այլաբանությամբ ներկայացնում է, որ Ներսես Ա-ը Գրիգոր Լուսավորչի և քրիստոնեական վաղ շրջանի մեծագույն դեմքերի նման հզոր քարոզիչ էր և կարողանում էր քրիստոնեությունից հետ կանգնածնե-

¹ Ե. Օ. Վրդ. Պետրոսյան, *Հայրաբանություն*, Ա Մաս, Էջմիածին, 1996, էջ 59:

² Տե՛ս Ի. Մելենդրոֆ, *Ներածություն հայրախոսական աստվածաբանության*, Էջմիածին, 2013, էջ 63:

րին և հեթանոսներից շատերին դարձի բերել¹: Այդ քարոզչության ընթացքում Ներսես Ա-ը մանրամասնորեն ծանոթանում է իրավիճակին և բացերին², որոնց լրացմանն է նվիրում իր հետագա գործունեությունը: 301 թ. քրիստոնեության տարածման ջանքերը և դրան հաջորդող մոտ կես դար ժամանակահատվածը ապացուցել էին, որ բռնությամբ, ինչը հակասում էր քրիստոնեության էությանը, հնարավոր չէ արմատախիլ անել հին կրոնը, ուստի Ներսես Մեծը որոշեց իրականացնել մարդասիրական բարեփոխումներ, որոնք երկրի բնակչության լայն զանգվածներին գործնականորեն ապացուցում էին քրիստոնեության առավելությունը:

Լավ ուսումնասիրելով Մեծ Հայքում քրիստոնեական եկեղեցու իրական վիճակը՝ Ներսես Ա-ը հասկանում է, որ առկա ուժերով հնարավոր չէ հասնել սպասված արդյունքին և որոշում է մեծացնել հոգևորականների թիվը և իր առջև դրված խնդրի լուծման համար գործադրել վերոհիշյալ փորձը Մեծ Հայքում: Այդ նպատակով Արշակ Բ-ի համաձայնությամբ 354 թ. Աշտիշատում³ հրավիրում է աշխարհաժողով: Ընդհանրապես, աշխարհաժողովները հրավիրվում էին երկրի համար կարևոր խնդիրների քննարկման համար և այն նախագահվում էր թագավորի կողմից⁴, բայց Աշտիշատի ժողովը հրավիրում և նախագահում էր Ներսես Ա-ը⁵: Հին Կտակարանի վերոհիշյալ օրինակի նմանողությամբ Աշտիշատում հաստատում են ներագգային կյանքի շատ ոլորտներ կարգավորող օրենքներ: Հաստատվում են վանական միաբանություններ և դրանց կից դպրոցներ: Դպրոցներում պետք է ուսանեին վանականները և ազգի շատ զավակներ: Մեծ Հայքում հասանելի քրիստոնեական գրականությունը այդ ժամանակ հունարենով և ասորերենով էր, ուստի այդ դպրոցներում պետք է ուսուցանվեին այդ երկու լեզուները, որոնց միջոցով աշակերտների մեջ կսերմանվեին քրիստոնեական գաղափարները և նրանցից շատերը ժողովրդի

¹ Տե՛ս Փաւստոս Բիւզանդ, *Պատմութիւն Հայոց*, էջ 116:

² Տե՛ս Ղ. Վ. Յովնանեան, *Մեծն Ներսէս եւ Հայաստանի վրայ ունեցած ազդեցութիւնը*, Վիէնա, 1851, էջն16-17:

³ Մեծ Հայքի Տուրուբերան նահանգի, Տարոն գավառի Աշտիշատ ավանը պատկանում էր Լուսավորչի տոհմին, դրա անունը բացատրվում է իբրև «շատ գոհերի և պաշտամանց տեղ» (Ղ. Ինձիճեան, *Ստորագրութիւն հին Հայաստանեայց*, Վենետիկ, 1882, էջ 92): Հին ժամանակներից սկսած այն համարվում էր համազգային սրբատեղի: Նախաքրիստոնեական շրջանում այստեղ են գտնվել Վահագնի, Աստղիկի և Անահիտի մեհյանները: Աշտիշատում են անցկացվել Աստղիկին նվիրված Վարդավառի և Վահագնին նվիրված մարմնամարզական խաղերը և ամենամյա տոնակատարությունները: Մեծ Հայքի հենց այդ վայրում էր մեհյանների տեղում կառուցվել առաջին եկեղեցին, որը նաև նախնիների ժողովատեղին էր համարվում:

⁴ Տե՛ս Հ. Մանանդյան, *Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում*, էջ 59, Ա. Մովսիսյան, *Աշխարհաժողով. Հին Հայաստանի բարձրագույն խորհրդակցական ժողովը երկրի դասային համերաշխության երաշխավոր*, 21-րդ Դար, թիվ 3, Երևան, 2016, էջ 165:

⁵ Տե՛ս Փաւստոս Բիւզանդ, *Պատմութիւն Հայոց*, էջ 118, *Ներսէս Մեծ*, Թիֆլիս, 1885, էջ 5:

համար բանավոր կթարգմանեին Աստվածաշունչը և այլ հոգևոր գրականություն, որոշներն էլ կդառնային քարոզիչներ: Հռոմեական Կայսրության քրիստոնեական համայնքների կատարած գործառույթներին համապատասխան՝ ժողովում որոշվում է հիմնադրել հաստատություններ: Հաստատվում են հիվանդանոցներ՝ հաշմանդամների, վիրավորվածների ու ծանր հիվանդների համար, ուրկանոցներ՝ բորոտների, ընկնավորների ու ըստ երևույթին նաև ժանտախտով տառապողների համար, որովհետև այդ շրջանում Արշակավանի և Արտագերսի պարագայում հիշատակվում է ժանտախտի համաճարակի դեպքեր, ինչը հուշում է այդ ժամանակ տվյալ հիվանդության սպառնալիքի մասին, որի տարածումը չափազանց վտանգավոր կարող էր լինել ազգաբնակչության համար: Հիմնադրվում են աղքատանոցներ, որոնք երկրից մուրացկանությունը վերացնելու համար հոգ էին տանում ծայրահեղ աղքատացածներին, ինչպես նաև որբերին և այրիներին: Կառուցվում են նաև իջևանատներ, որտեղ կարող էին հանգրվնել ճանապարհորդները, ուխտավորները և առևտրականները:

Կարևոր էր նաև թագավորին, նախարարներին և առհասարակ ուրիշների վրա իշխանություն ունեցողներին ուղղված հրահանգը, որպեսզի իրենց ենթակաների նկատմամբ չիրականացնեն չարդարացված խստություններ ու հարկային չարաշահումներ, այլ «սիրել իբրև զընտանիս»¹: Իսկ իշխանության ենթակա անձանց պատվիրում էր հնազանդ և հավատարիմ մնալ իրենց տերերին: Հավանական է, որ Աշտիշատի ժողովում Ներսես Մեծը վերահաստատել է Հայոց արքունիքում նախարարների զբաղեցրած գահերը²: Պետական գաղափարի ամրապնդման էր ուղղված նաև վանքերում թագավորների, իշխանների ու գորավարների շիրիմների կարգի բերման և առանձնակի պատվով վերաբերվելու հրահանգը³: Ժողովում եկեղեցու դատական գործառույթին առնչվող որոշումներ են կայացվում, որոնցից էին սպանության, վրեժխնդրության, հափշտակության, սուտ վկայություն մասին օրենքները: Որոշումներ են կայացվում նաև ամուսնաընտանեկան հարաբերությունների կարգավորման վերաբերյալ, արգելվում է մերձավորների ամուսնությունը, որի վերացմամբ ավելի առողջ սերունդ կունենար երկիրը, արգելվում է հանգուցյալի վրա ուճիրներ գործելու հեթանոսական սովորությունը, սեռական սանձարձակությունը, մոլի հարբեցողությունը և դրանց հետ մեկտեղ ընդունվում են նաև հոգևոր ոլորտի որոշ կանոններ: Աշտիշատի ժողովի բոլոր որոշում-

¹ Փաւստոս Բիւզանդ, *Պատմութիւն Հայոց*, էջ 120:

² Տե՛ս Մեսրոպ Վայցճառեցի, *Յաղագս զարմից Սրբոյն Գրիգորի Հայոց Լուսավորչի եւ պատմութիւն Սրբոյն Ներսէսի Հայոց Հայրապետի*, էջ 34:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 44:

ները հանդիսանում էին գուտ այն տարրերը որոնց ամբողջական համակարգով ընթացող հասարակությունը պետք է վերածվեր կայուն, միասնական հոգևոր համայնքի:

Ժողովի որոշումների իրագործման աշխատանքները սկսում են ծավալվել Մեծ Հայքի բոլոր կողմերում՝ թե՛ մեծ և թե՛ փոքր բնակավայրերում, ինչը պայմանավորված էր հայոց հայրապետի կենտրոնացված իշխանությամբ և Արշակ Բ-ի հովանավորությամբ: Հայոց եկեղեցին կալվածքներ և հոգևոր հաստատություններ ուներ երկրի բոլոր նահանգներում և կաթողիկոսին անվերապահորեն ենթարկվում էին բոլոր թեմերի հոգևոր առաջնորդները և սպասվորները: Այդ հսկայական նախաձեռնությունները պահանջում էին մեծ չափով նյութական ռեսուրսներ, ինչի համար ծրագրի իրագործմանը հանձնվեցին ավաններ, ազարակներ և պատկանելի գումար՝ պետական գանձարանից:

Ըստ երևույթին, Ներսես Մեծի ծրագրի համաձայն, Մեծ Հայքը դառնալու էր կիսաթեոկրատիկ թագավորություն: Երկրի թեոկրատիկ լինել կամ չլինելը քննվում է հետևյալ չափանիշներով՝ ա) քաղաքական և կրոնական իշխանության կենտրոնացումը մեկ անձի ձեռքում բ) կրոնական կանոնի հարկադրումը ողջ իրավական համակարգի վրա գ) պետական կառավարումը հոգևոր պաշտոնյաների կողմից դ) կրթության ղեկավարումը կրոնական նվիրապետության կողմից¹: Ներսես Մեծի ծրագրի մշակման ու գործադրման տարիները ցույց տվեցին, որ կրոնական ու քաղաքական իշխանությունները մնում էին անջատ՝ կաթողիկոսի և թագավորի ձեռքում: Պետական կառավարումը իրականացվում էր ոչ թե կրոնական պաշտոնյաների միջոցով, այլ թագավորի գլխավորությամբ նշանակված հատուկ գործակալությունների միջոցով: Միևնույն ժամանակ, այդ տարիների ընթացքում, տեսնում ենք նաև կրոնական կանոնի դերը օրենսդրական գործում, իսկ կաթողիկոսին՝ որպես մեծ դատավոր: Կրթությունը նույնպես ղեկավարվում էր եկեղեցական նվիրապետության կողմից: Ուստի, այդ ամենը վկայում է, որ ծրագիրը ենթադրում էր երկրի կիսաթեոկրատիկ կառավարման համակարգ:

Սակայն Ներսես Մեծի ծրագիրը ուներ նաև լուրջ ընդիմադիրներ և բախվեց ներքին ու արտաքին, ծրագրի համար անբարենպաստ, քաղաքական դրսևորումների: Ծրագրի առաջնային ընդիմադիրներից էր Հայրմարդպետը: Մարդպետն էր կատարում արքայի կանանոցի ու արքունիքի վերակացությունը: Նրա հսկողության տակ էր գտնվում թագավորին

¹ Տե՛ս **A. Philippidis**, *Was the Byzantine State a Theocracy*, <https://www.impantokratoros.gr>, 15: 14, 26.10.2019.

պատկանող բերդերը, գանձերը և կալվածքները¹ և այդ ժամանակ մարդ-պետը բավականին բարձր դիրք էր զբաղեցնում երկրում: Մարդպետը աշխատում էր թագավորական իշխանության հզորացման համար և դեմ էր կենտրոնախույս ուժերին ու ձգտում էր նաև ընդարձակել արքունի տարածքները: Հայ նախարարներից ոմանք արդեն իսկ գոհ էին գնացել մարդպետի կենտրոնամետ քաղաքական ջանքերի ընթացքին: Մարդպետը վտանգ էր տեսնում նաև եկեղեցու հզորացման մեջ, ուստի նրա քայլերը հասան մինչև իսկ եկեղեցուն տարածքներից զրկելու սպառնալիքի: Սակայն, մարդպետի այդ սպառնալիքը տխուր վախճանի հանգեցրեց իրեն:

Անշուշտ, Ներսես մեծի ծրագրին դեմ էին նաև կենտրոնախույս նախարարները, որոնք դեմ էին երկրի կենտրոնացված իշխանության հզորացմանը: Ծրագրին դեմ էին մանավանդ այն նախարարները, որոնք հակված էին Արևելահռոմեական կայսրության կամ Պարսկական տերության կողմը: Ծրագրի իրագործման համար հատկապես վտանգավոր էին պարսկամետ նախարարները, որովհետև Սասանյանները դեմ էին ոչ միայն ծրագրի հետևանքին՝ Մեծ Հայքում կենտրոնական իշխանության հզորացմանը, այլև պատճառին՝ քրիստոնեության ամրապնդմանը երկրում: Թվարկված ներքին պատճառներից ավելի շատ բացասական կերպով ծրագրի իրագործման վրա ազդեց Ներսես Ա-ի և Արշակ Բ-ի հարաբերությունների սրումը՝ Արշակավան քաղաքի կառուցման և թագավորի եղբորորդի Գնեկի սպանությունը, որից հետո Ներսեսը Մեծը հրաժարվում է կաթողիկոսությունից:

Ծրագրի վրա ազդեց նաև այն, որ Շապուհ Ա-ն իր տերության արևելյան սահմաններում մղած երկար պատերազմներից հետո հասավ հաջողության, հաշտություն կնքեց քոչվոր ցեղերի հետ և ձեռք բերեց նրանց համագործակցությունը: Դրանից հետո 359 թ. կրկրին վերսկսվեցին պարսկահռոմեական պատերազմները, որոնք դադարեցին 363 թ. Հովհանոս կայսրի կնքած «ամոթալի» կոչված հաշտության պայմանագրով, որով հռոմեացիները հրաժարվում էին օգնություն ցուցաբերել իրենց դաշնակից Մեծ Հայքին²: Դրանից հետո Շապուհ Բ-ը պատերազմ է սկսում Մեծ Հայքի դեմ և, չնայած սկզբնական շրջանի հայերի մղած հաջող պայքարին, ի վերջո դավադրությունների միջոցով Շապուհին հաջողվում է ձերբակալել Արշակ Բ-ին, գրավել Մեծ Հայքը, ավերել մեծ քաղաքները և գերի տանել բազմահազար մարդկանց:

¹ Տե՛ս **Հ. Մանանդյան**, *Ֆեոդալիզմը Հին Հայաստանում. Արշակունիների ու մարզպանության շրջան*, էջ 64:

² Տե՛ս **G. Greatrex, S. Lieu**, *Roman Eastern Frontier and the Persian Wars AD 363-628*, London, 2002, p. 1.

Այդ ծանր պայմաններում գահ է բարձրանում Պապ թագավորը և վերականգնում համագործակցությունը Ներսես Ա-ի հետ, սակայն ստեղծված ծանր տնտեսական պայմաններում այլևս հնարավոր չէր շարունակել կաթողիկոսի լայնամասշտաբ ծրագրի իրագործումը: Ուստի, երկրի ողջ ռեսուրսները ներդրվում են ստեղծված իրավիճակը շտկող առաջնային պայմանների վերականգնման համար:

Ներսես Մեծի մահվամբ նրա ծրագիրը մնում է այդպես էլ ամբողջապես չիրագործված: Սասանյանների օրինակով հոգևոր և աշխարհիկ իշխանությունների սերտ համագործակցությամբ կենտրոնական իշխանությամբ երկրի հզորացման Արշակ Բ-ի և Ներսես Ա-ի ջանքերը իրենց սպասված արդյունքը չեն ունենում: Դրա պատճառը հանդիսանում է երկկողմանի արտաքին զգալի միջամտությունը և սկզբնական նպատակադրումին հակառակ ներքին հակասությունների սրումը: Ծրագրի ձախողման պատճառներից մեկն էլ Հռոմեական կայսրությունում վարից վեր ձևավորված քրիստոնեական համայնքների գործառույթների տեղայնացումն էր Մեծ Հայքում վերից վար տարբերակով, որի դեպքում այդ գործառույթները ոչ թե կատարվում էին ժողովրդի կողմից, այլ մեծ չափով ծանրանում էր պետության ուսերին:

Սակայն, այնուամենայնիվ, նրա ջանքերը ունենում են կարևոր նշանակություն. հայ ժողովրդի մեջ ամրապնդվում և արմատավորվում է քրիստոնեությունը, ինչը դիմագրավում է Պարսկաստանի ասիմիլացիոն քաղաքականությունը, սկսվում է քրիստոնեության ազգայնացման գործընթացը, ինչը պետք է ժողովրդին հետ պահեր հռոմեական ազդեցությունից: Ներսեսի գործը շարունակում են որդին ու իր աշակերտները, Մեսրոպ Մաշտոցը, որոնք հայ նոր դպրության ստեղծմամբ ու տարածմամբ, հակառակ տնտեսական ու քաղաքական ծանր պայմանների, մշակութային վերագարթոնքի հիմք են հանդիսանում և ազգին ապահովում հետագա նվաճումների բովում սեփական դիմագիծը պահպանելու հզոր գործիքներով: Հայ ժողովրդին քրիստոնյա դարձնելու ընթացքը կարելի է բաժանել չորս հիմնական մասերի՝ առաքելական շրջանի քարոզչություն, Տրդատ Մեծի և Գրիգոր Լուսավորչի կողմից քրիստոնեությունը պետական կրոնի հռչակում, Ներսես Մեծի կողմից հայ ժողովրդի լայն զանգվածերում քրիստոնեության արմատավում և Սահակ Պարթևի և Մեսրոպ Մաշտոցի միջոցով քրիստոնեական կրոնի ազգայնացում: Այսպիսով, թեպետ ծրագիրն ի վերջո ձախողվեց ներքին և արտաքին հանգամանքների պատճառով, սակայն ծրագիրն ունեցավ դրական դերակատարում և թողեց իր հիշողությունը հետագա դարերի համար՝ իբրև քրիստոնեական բարեպաշտությամբ երկիրը վերաշինելու դասական օրինակ:

Айкарам Акопян, План Нерсеса Великого по превращению народа Великой Армении в единую духовную общину- В статье предпринята попытка изучить возникновение плана армянского католикоса Нерсеса I относительно превращения Великой Армении в великое объединенное духовное сообщество в свете конфликта между центробежными и центростремительными силами и в свете борьбы Римской империи и Сасанидской Персии. План Нерсеса I был важной частью великой перспективы того, что великий армянский король Аршак II станет центральной властью сильного и независимого королевства.

В работе изложены проблемы, которые план должна был решить, а также шаги по его реализации. Опыт решения проблем, с которыми сталкиваются люди, образованные Римской империей и ветхозаветными законами и религией в Римской империи, и его применение в Великой Армении. Причины провала проекта и большое положительное влияние усилий проекта на жизнь армянского народа изучаются.

Haykaram Hakobyan, The plan of Nerses the Great to transform the people of Greater Armenia into one spiritual community- The article attempts to study origins of the plan to turn the people of Greater Armenia into a great, united, spiritual community in the light of the conflict between the centrifugal and central forces of the Greater Armenia and in the light of the struggle of the Roman Empire and Sassanian Persia. Nersei's plan was an important part of the great prospect of the great Armenian King Arshak II of Armenia becoming the central authority of a strong and independent kingdom.

The work outlines the problems that the plan was intended to solve, as well as the steps for its implementation. Examples are revealed for the plan of spiritual communities formed within the Roman Empire and Old Testament law and experience of solving people's problems and their application in Greater Armenia. The reasons for the failure of the plan and the positive impact of the efforts to implement the plan on the Armenian people are being examined.

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՈԶԱԿՄԱՆ ԳՈՐԾԸՆԹԱՑԻ ՄԿԻԶԲԸ

ՎԱՐԴՈՒՀԻ ՄԻՍՈՆՑԱՆ

Բանալի բառեր - Հայաստանի Հանրապետություն, անկախություն, Գերագույն Խորհուրդ, Հռչակագիր:

1990թ. մայիսի 20-ին, դեռևս խորհրդային Հայաստանում առաջին անգամ անցկացվեցին Գերագույն խորհրդի այլընտրանքային ընտրություններ, որին մասնակցեց նաև Արցախի հայ բնակչությունը¹: Ընտրական պայքարը հիմնականում ընթացավ Հայոց Համագգային Շարժման և Հայաստանի կոմունիստական կուսակցության միջև: Քանի որ ավանդական կուսակցությունները դեռ Հայաստանում ազատորեն չէին գործում, ուստի ընտրություններում ձայները բաժանվեցին ՀՀԾ-ի և Հայաստանի կոմկուսի ներկայացուցիչների միջև: Կոմունիստական վարչակարգից և Արցախի հարցում ԽՍՀՄ կոմունիստական ղեկավարության հակահայկական դիրքորոշումից հիասթափված՝ ընտրողների մեծ մասը պաշտպանեց ՀՀԾ-ին:

1990թ. օգոստոսի 4-ին հանրապետությունում նորընտիր խորհրդաբանը Հայաստանի Գլխի նախագահ ընտրեց ՀՀԾ վարչության նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանին:

Հայաստանի նորընտիր իշխանությունները ձեռնամուխ եղան ազգային անկախ պետականության ստեղծմանը:

Սակայն, անկախ պետականության ստեղծումը հեշտ չընթացավ: Հայաստանը ստիպված եղավ հաղթահարել մի շարք խնդիրներ՝ անկախության հռչակումը և անկախության պահպանումն իրականացնելու համար:

Այս ուղղությամբ կատարված առաջին և ամենակարևոր քայլը կարելի է համարել Հայկական ԽՍՀ ԳԽ - ի 1990թ. օգոստոսի 23-ին ընդունած որոշումն՝ անկախ պետականության հաստատման գործընթացի սկզբի մասին²:

1989-1990թթ. նման որոշումներ ընդունեցին նաև Միութենական մյուս հանրապետությունները: Դրանց շարքում առանձնանում է Խորհրդային Հայաստանի նորընտիր Գերագույն խորհրդի (1990թ. մայիս) Հայաստանի անկախության մասին ընդունած հռչակագիրը (1990թ. օգոստոսի 23): Դրանում ՀԽՍՀ Գլխ-ը արտահայտելով Հայաստանի ժողովրդի միասնական կամքը և գիտակցելով իր պատասխանատվությունը հայ ժողովրդի ճակատագրի առջև, նաև նպատակ ունենալով վերականգնելու

¹ Տես՝ Ռ. Լ. Ազիզբեկյան, Հայաստանը վերակառուցումից մինչև անկախություն, Երևան, 1992, էջ 69:

² «Խորհրդային Հայաստան», թիվ 194(21125), 25 օգոստոսի, 1990թ.:

պատմական արդարությունն ու կենսագործելով ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքը, շարունակելով 1918թ. մայիսի 28-ին ստեղծված անկախ Հայաստանի Հանրապետության ավանդույթները, խնդիր դնելով ժողովրդավարական, իրավական հասարակարգի կառուցումը և այլն՝ հռչակում է անկախ պետականության հաստատման գործընթացի սկիզբը¹:

Մինչ այդ ՀԽՍՀ ԳԽ-ի օգոստոսի 4-ի որոշմամբ բարձրագույն օրենսդիր մարմնի պատգամավորներից ստեղծվել էր Հայաստանի անկախության հռչակագրի նախապատրաստման 15 հոգուց բաղկացած հանձնաժողով²: ԳԽ-ի օգոստոսի 6-ի որոշմամբ էլ ձևավորվել էր ընդունվելիք հռչակագրից բխող սահմանադրական փոփոխություններ մշակող հատուկ աշխատանքային հանձնաժողով³:

Հանձնաժողովի նախաձեռնությամբ այդ կարևորագույն իրավաքաղաքական փաստաթղթի կազմմանը ներգրավվեցին նաև հանրապետության հումանիտար գիտությունների բնագավառի լավագույն մասնագետներ՝ իրավաբաններ, քաղաքագետներ, փիլիսոփաներ, պատմաբաններ և այլն

ԳԽ-ի հանձնաժողովի քննարկմանը հռչակագրի իրենց նախագծերն էին ներկայացրել ՀԿԿ Կենտկոմը, Սահմանադրական իրավունք միության խորհուրդը, Հայաստանի Հանրապետական կուսակցությունը և մի շարք այլ քաղաքական կազմակերպություններ: Գրեթե բոլոր նախագծերն էլ ունեին որոշակի ընդհանրություններ: Հռչակագրի բոլոր նախագծերում էլ շեշտվում էր, որ այդ փաստաթուղթը հիմքն էր դնելու նոր իրավական-ժողովրդավարական պետության⁴: Բնականաբար ակնհայտ էին նաև տարբերություններ նախագծերի բովանդակության մեջ: Հռչակագրի նախագծերի մի զգալի մասում որոշակիորեն ուրվագծվում էին փաստաթուղթը հեղինակած ուժերի հուզական տրամադրությունները: Իսկ մյուս մասում մոտեցումը գիտական էր, կար իրավագիտական մակարդակ և առաջարկվող վերափոխումների հիմնավորված բնույթ⁵:

Հայաստանի լիակատար քաղաքական ինքնորոշումը հիմնականում պաշտպանում էր ԳԽ-ի արմատական ժողովրդավարական թերն՝ իշխանության համար պայքարում արդեն առաջին լուրջ հաղթանակները տարած Հայոց համագգային շարժման գլխավորությամբ: Հայաստանի լիակատար անկախացման անհրաժեշտությունն այդ ուժերի սկզբունքա-

¹ Հայաստանի Հանրապետության գործող օրենքների ժողովածու (1990-1995թթ.):

² ՀԽՍՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 15(971), 23 օգոստոսի 1990թ., էջ 11-12:

³ «Խորհրդային Հայաստան», թիվ 180(21111), թիվ 181(21112) 8, 9 օգոստոսի, 1990թ.:

⁴ Տե՛ս՝ Է. Վ. Պողոսյան, Անկախ պետականության հաստատման գործընթացը Հայաստանում (1990-2001թթ.), Երևան, 2013, էջ 31:

⁵ «Խորհրդային Հայաստան», թիվ 182 (21113), 10 օգոստոսի, 1990թ.:

յին դիրքորոշումն էր: Այդ հարցում նրանք բացառում էին անգամ ամենաչնչին զիջումը կենտրոնին¹:

Անկախության հռչակման նախօրյակին, 1990թ. օգոստոսի սկզբներին Հայկական ԽՍՀ ԳԽ- ի նորընտիր նախագահ Լ. Տեր-Պետրոսյանը Մոսկվա կատարած իր այցի ընթացքում կենտրոնական իշխանությունների բարձրաստիճան ներկայացուցիչների հետ կայացած հանդիպումներում, արտահայտելով Հայաստանի հասարակության մեջ իշխող տրամադրությունները, որոշակիորեն շեշտել էր, որ հայկական կողմը միութենական որևէ պայմանագրի անհրաժեշտություն չի տեսնում և սկզբունքորեն դեմ է տակավին փլուզվող ԽՍՀՄ-ի սուբյեկտներին ինչ-որ սահմանադրություններ, միութենական ընդհանուր օրենքներ պարտադրելու կենտրոնի ժամանակավրեպ գործելակերպին²:

Վերջապես 1990թ. օգոստոսի 7-ին ԳԽ- ի հռչակագիրը կազմող հանձնաժողովը հիմք ընդունելով հիմնական հարցադրումների շուրջը որոշ դեպքերում միմյանց նույնիսկ հակասող ութը տարբերակները, մշակեց, ամբողջացրեց և ԳԽ-ի քննարկմանը ներկայացրեց հռչակագրի երեք նոր տարբերակ³: Այդ երեք տարբերակների հիման վրա էլ հետագայում ձևավորվեց հռչակագրի ընդունված, հայ ժողովրդի համար դարակազմիկ տարբերակը⁴:

1990թ. օգոստոսի 20-ին հանձնաժողովը ԳԽ- ին ներկայացրեց այդ նոր միասնական տարբերակը⁵: Ապա սկսվեց հռչակագրի մանրագնին քննարկման փուլը:

Հարկ է նշել, որ այդ օրերի համար չափազանց զգալի էր զգուշավոր գործելակերպը, Քանի որ չնայած ԽՍՀՄ-ը գրեթե կործանվել էր, այնուամենայնիվ ագրեսիվ մոտեցումներ էր ցուցաբերում իր կազմից ազատվել ցանկացող հանրապետությունների հանդեպ: Կարելի է նշել, որ թերևս այս էր պատճառը, որ ԳԽ- ի 1990թ. օգոստոսի 23-ի նիստում, երբ հաշված ժամեր էին մնացել հռչակագրի պաշտոնական ընդունմանը, օրենսդիր մարմնում դեռ բանավեճեր էին ընթանում ԳԽ- ում փաստաթղթի վերջնական անվանման հարցի շուրջ: Կայն վերնագրի հինգ տարբերակներ՝ «Հռչակագիր Հայաստանի անկախ պետականության մասին», «Հայաստանի քաղաքական կարգավիճակի մասին հռչակագիր», «Հայաստանի անկախության մասին հռչակագիր», «Հռչակագիր Հայաստանի պետական ան-

¹ Տես՝ նույն տեղում, էջ 34:

² «Խորհրդային Հայաստան», թիվ 183 (21114), 11 օգոստոսի, 1990թ.:

³ Է. Վ. Պողոսյան, նշված աշխ., էջ 34:

⁴ «Խորհրդային Հայաստան», թիվ 183 (21114), 11 օգոստոսի, 1990թ.:

⁵ Նույն տեղում:

կախության մասին» և «Հայաստանի քաղաքական անկախության մասին հռչակագիր»¹:

Քվեարկության դրվեցին վերնագրի բոլոր հինգ տարբերակները և արդյունքում ձայների մեծամասնությամբ (159 կողմ) հայ ժողովրդի համար բախտորոշ այդ փաստաթուղթը անվանվեց «Հռչակագիր Հայաստանի անկախության մասին»²:

Կարևոր է նշել նաև այն հանգամանքը, որ հռչակագրի քննարկումների ընթացքում վիճահարույց հարց դարձավ ցեղասպանության ճանաչման և դատապարտման մասին դրույթը ներառումը: ՀՀԾ-ն ընդհանրապես դեմ էր հռչակագրում ցեղասպանության հարցը ներառելուն: Սակայն, մի շարք ժողովրդական պատգամավորներ (Ա. Նավասարդյան, Հ. Սիմոնյան, Ի. Մուրադյան, Հ. Բաբուխանյան, Ռ. Համբարձումյան և այլք) ամեն կերպ դիմադրեցին և կարողացան հռչակագրում ներառել ցեղասպանության մասին դրույթը³:

Հռչակագրում ցեղասպանության դրույթը ներառելուց ոչ պակաս վիճահարույց էր, թե ինչ կերպ պետք է այն ձևակերպվեր: ԳԽ-ի օգոստոսի 22-ի նիստի ավարտին, արդեն մնացել էին ցեղասպանության դրույթը ձևակերպող երկու տարբերակներ, որոնք էլ քննարկման դրվեցին օգոստոսի 23-ի նիստում⁴: Ձայների մեծամասնությամբ հռչակագրում ավելացավ նաև թվով 11-րդ կետը, որում արձանագրվում էր. «Հայաստանի Հանրապետությունը սատար է կանգնում 1915թ. Օսմանյան Թուրքիայում և Արևմտյան Հայաստանում հայերի ցեղասպանության միջազգային ճանաչման գործին»⁵:

Վերը նշված իրադարձությունները կարելի է համարել այդ օրերին բարձրագույն իշխանական մարմնում՝ ԳԽ-ում ընդդիմության առաջին լուրջ դրսևորում՝ հանրապետությունում իշխանությունը դեռ նոր ստանձնած ՀՀԾ – ի ներկայացուցիչների դեմ:

Այսպիսով, շուրջ 3 շաբաթյա բուռն աշխատանքները պսակվեցին հաջողությամբ: 1990թ. օգոստոսի 23-ին ԳԽ ի հերթական նիստում Հայաստանի կարգավիճակը ամրագրող փաստաթուղթը «Հռչակագիր Հայաստանի անկախության մասին» անվանումով արդեն ամբողջապես դրվեց քվեարկության: Օգոստոսի 23-ի նիստում հռչակագրի օգտին քվեարկեցին 183 ժողովրդական պատգամավորներ: 1990թ. օգոստոսի 23-ին, Երևանի

¹« Խորհրդային Հայաստան», թիվ 193 (21124), 24 օգոստոսի, 1990թ.:

² Նույն տեղում:

³ Տես՝ **Է. Մինասյան**, Հայաստանի երրորդ հանրապետության պատմություն, Երևան 2013, էջ 115:

⁴ **Է. Վ. Պողոսյան**, նշված աշխ., էջ 38:

⁵ «Խորհրդային Հայաստան», թիվ 190(21121), 21 օգոստոսի, 1990թ.:

Ժամանակով ժամը 12 անց 3 թույլեին Գիւ-ը իրականացրեց պատմական կարևոր քայլ՝ ազգային պետականության կորստից 70 տարի անց հռչակելով Հայաստանի անկախությունը¹: Այս պատմական իրադարձությանը հաջորդեց Հայաստանի Գիւ-ի քարտուղար Ա. Սահակյանի՝ հռչակագրի ընդունումից անմիջապես հետո արտահայտած տեսակետը, որ հռչակագիրը, իրոք, պատմական, քաղաքական մեծ նշանակություն ունեցող փաստաթուղթ է, որն ընդունվեց սուր բանավեճի պայմաններում² :

Հռչակագիրը կարևոր իրավական փաստաթուղթ էր դեպի անկախություն տանող ճանապարհին: Այն բաղկացած էր 12 կետից և նախանշում էր Հայաստանի քաղաքական, տնտեսական, մշակութային զարգացման ուղիները³:

Հռչակագրի քաղաքական բաժնում նշվում էր, որ ՀԽՍՀ-ն վերանվանվում է Հայաստանի Հանրապետություն: Հայաստանի պատմության մեջ, այսպիսով, սկսվում էր երրորդ Հանրապետության շրջանը (առաջինը՝ 1918-1920, երկրորդը՝ 1920-1991թթ.): Կարևոր է նշել, որ թեև Խորհրդային Հայաստանը ԽՍՀՄ կազմում էր և շատ հեռու ինքնանկախ հանրապետություն լինելուց, այնուամենայնիվ այդ շրջանում ձեռք բերված հաջողությունների հիմքի վրա էր, որ հնարավոր եղավ կյանքի կոչել երրորդ Հանրապետությունը⁴ :

Հռչակագրում սահմանված անկախ պետականության հաստատման դրույթների հետևողական իրագործումը սկսվեց այն ընդունելուց անմիջապես հետո: Հայկական ԽՍՀ 12-րդ գումարման Գերագույն խորհրդի 1990թ. հուլիսի 20-ից հրավիրված առաջին նստաշրջանը ընդամենը մեկ ամիս անց վերածվեց Հայաստանի Հանրապետության բարձրագույն օրենսդիր մարմնի՝ առաջին գումարման Գերագույն խորհրդի, որին էլ բարձր պատիվ էր վիճակված՝ դնելու անկախ Հայաստանի պետականության առաջին անկյունաքարը⁵ : ՀՀ Գերագույն խորհուրդը օգոստոսի 24-ին ընդունեց պետական դրոշի մասին օրենքը, որով ՀՀ դրոշը եռագույնն է: Նույն 1990թ. օգոստոսի 24-ին Գիւ ի որոշմամբ հայտարարվեց նորանկախ Հայաստանի պետական զինանշանի և հիմնի ստեղծման մրցույթ, որի կազմակերպումն ու ղեկավարումը հանձնարարվեց ՀՀ Մի-

¹ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 16(972), 31 օգոստոսի 1990թ., էջ 5-6:

² «Խորհրդային Հայաստան», թիվ 193(21124), 24 օգոստոսի 1990թ.:

³ **Է. Մինասյան**, Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում (1990-2003), Երևան, 2003, էջ 22:

⁴ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 16(972), 31 օգոստոսի 1990թ., էջ 6:

⁵ **Է. Վ. Պողոսյան**, նշված աշխ., էջ 46:

նիստրների խորհրդին և խորհրդարանի համապատասխան մշտական հանձնաժողովներին: Այդ պատմական որոշումներով, փաստորեն, սկիզբ դրվեց Հայաստանի անկախության հռչակագրով սահմանված անկախացման գործընթացին:

ՀՀ կառավարության 1990թ. սեպտեմբերի 28-ի որոշմամբ հայտարարվեց ՀՀ զինանշանի և հիմնի ստեղծման մրցույթ, որի անցկացման նպատակով, ընդունված որոշման համաձայն, ստեղծվեց 15 հոգանոց կոմիտե՝ հանրապետության Մինիստրների խորհրդի նախագահ Վ. Մանուկյանի գլխավորությամբ¹:

1991թ. հուլիսի 1-ի Հայաստանի խորհրդարանի նիստում քննարկվեց նաև օրհներգի և զինանշանի հարցը: 158 պատգամավորներից 146-ը նախապատվությունը տվեց «Մեր հայրենիք» ստեղծագործությանը՝ որպես օրհներգի հիմք²:

ՀՀ զինանշանի հարցն իր վերջնական լուծումը ստացավ միայն հաջորդ տարում: ՀՀ ԳԽ-ի 1992թ. մարտի 25-ին կայացած հերթական նիստի որոշմամբ, որպես Հայաստանի պետական զինանշան ընդունվեց 1920թ. հուլիսին հաստատված Հայաստանի առաջին հանրապետության հերալդիկան³:

1996թ. հունվարին Հայաստանի պետական դրոշն ու զինանշանը Ինտելեկտուալ սեփականության համաշխարհային կազմակերպության՝ ՎԻՊՕ-ի կողմից ճանաչվեցին, որպես ՀՀ սեփականություն⁴:

Անկախության հռչակագիրն, ըստ էության, երկրի բարձրագույն օրենսդիր մարմնում ընդունվել է երկու անգամ: Առաջին անգամ, ինչպես արդեն համոզվեցինք, դա տեղի ունեցավ ՀԽՍՀ ԳԽ-ի 1990թ. օգոստոսի 23-ի հայտնի նիստում, իսկ երկրորդ անգամ՝ հաջորդ օրը՝ օգոստոսի 24-ին, երբ տակավին մեկ օրական դարձած արդեն առաջին գումարման ՀՀ Գերագույն խորհրդի նիստում պատգամավորները կրկին անդրադարձան Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրին, քանի որ այն մշակող հանձնաժողովը, միայն այդ ժամանակ էր հասցրել փաստաթղթի մեջ վերջնական շտկումներ և մասնակի խմբագրական բնույթի վերափոխումներ մտցնելու նախորդ օրը սկսած աշխատանքը, որից հետո այն օգոստոսի 24-ին դարձյալ, արդեն, վերջնական խմբագրված տեսքով դրվեց քվեարկության և վերջնական ընթերցումով ընդունվեց այս անգամ 192

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.113, ց.163, գ.418, թ.1-3:

² ՀՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N3(993), 15 հուլիսի 1991թ., էջ 7:

³ ՀՀ Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N8(1012), 30 ապրիլի 1992թ., էջ 3:

⁴ «Հայաստանի Հանրապետություն», թիվ 8 (1447), 17 հունվարի, 1996թ.:

ձայնով (2 ձեռնպահ)¹: Հենց այս նիստում է, որ Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրի արդեն վերջնական տեքստը մեծ հանդիսավորությամբ հրապարակեց Գիւ -ի պատգամավոր Արամ Մանուկյանը² :

Ինչպես վերևում նշեցինք, մեր երկրի համար պատմության նոր էջ բացող, քաղաքական, տնտեսական, մշակութային զարգացման ուղիները նախանշող հռչակագիրը, բաղկացած էր 12 կետից:

Հռչակագրի հատուկ հոդվածով ընդունվում էր հանրապետության օրենքների գերակայությունը ԽՍՀՄ օրենքների նկատմամբ: Եթե ԽՍՀՄ տվյալ օրենքը հաստատված չէր Հայաստանի ԳԽ-ի կողմից, ապա այն չէր կարող գործել հանրապետությունում:

Փաստաթղթում ամրագրվում էր, որ Հայաստանն ինքնիշխան պետություն էր՝ օժտված պետական իշխանության գերակայությամբ, անկախությամբ, լիիրավությամբ: Նրա ամբողջ տարածքում գործելու էին միայն ՀՀ Սահմանադրությունը և օրենքները: Այստեղ բնակվող բոլոր քաղաքացիների համար սահմանվում էր ՀՀ քաղաքացիություն, որի իրավունքը պետք է ունենար նաև արտերկրի հայությունը: Պետությունն ապահովելու էր իր քաղաքացիների ազատ ու իրավահավասար զարգացումը անկախ ազգությունից, ռասայական պատկանելությունից և դավանանքից³:

Փաստաթղթի տնտեսական բաժնում նշվում էր, որ Հայաստանի հողը, նրա ընդերքը, օդային տարածությունը, ջրային և այլ բնական պաշարները համարվում են հայ ժողովրդի սեփականությունը:

Հայաստանը սեփականության բազմաձևության հիման վրա որոշելու էր իր տնտեսավարման սկզբունքները և կարգը, հիմնելու էր սեփական դրամ, ազգային բանակ, ֆինանսավարկային համակարգ, հարկային և մաքսային ծառայություններ:

Հատուկ կետով արձանագրվում էր, որ ՀՀ- ն իր անվտանգությունը և սահմանների անձեռնմխելիությունն ապահովելու նպատակով ստեղծելու էր սեփական զինված ուժեր, ներքին զորքեր, պետական և հասարակական անվտանգության մարմիններ: Մշակութային բաժնում հատուկ ուշադրություն էր հատկացվում մայրենի լեզվի, իբրև պետական լեզվի կիրառման հարցին: Հանրապետությունում ներքին ամբողջ գործավարությունը պետք է կատարվեր հայերենով:

Հռչակագիրն արտոնում էր մարդու իրավունքների հարգում, խղճի, կուսակցությունների, ժողովների, մամուլի ազատություն: Վերականգն-

¹ Է. Վ. Պողոսյան, նշված աշխ., էջ 40:

² «Խորհրդային Հայաստան», թիվ 195 (21126), 26 օգոստոսի, 1990թ.:

³ Տե՛ս Է. Մինասյան, Հայաստանի երրորդ հանրապետության պատմություն, Երևան 2013, էջ 117:

վում էին Հայ Առաքելական եկեղեցու իրավունքները: Հռչակագիրը հաստատում էր Հայաստանի վճռականությունը՝ Արցախին իր տարածքի անբաժանելի մասը ճանաչելու վերաբերյալ: Մինչև նոր սահմանադրության (հիմնական օրենքի) ընդունումը, հռչակագիրը ծառայելու էր իբրև ծրագրային փաստաթուղթ¹:

Հռչակագիրը միաժամանակ հիմք էր նոր օրենսդրության, ՀՀ Սահմանադրության մշակման, ինչպես նաև Խորհրդային Հայաստանի գործող Սահմանադրության մեջ փոփոխությունների ու լրացումների կատարման համար:

Անկախության հռչակագիրն, անշուշտ, նոր և դրական երևույթ էր հայ իրականության մեջ, որի հետագա գործածումն ու զարգացումը, սակայն, վիճակված չէր տանել խաղաղ պայմաններում: Նախկինի Մոսկվան Խորհրդային Միությունը դիտում էր որպես միասնական և անբաժանելի պետություն՝ իշխանության իր բոլոր լծակներով: Մինչդեռ երկիրն արդեն պառակտվում էր, մյուս պատճառներից բացի, նաև ազգամիջյան ընդհարումների, բախումների և նույնիսկ պատերազմների պատճառով²:

1991թ. մայիս-հունիսից Լեռնային Ղարաբաղում հայ-ադրբեջանական իսկական ազգամիջյան պատերազմ սկսվեց, որն աստիճանաբար լայն ծավալներ ընդունեց: Նույն թվականի օգոստոսի 30-ին Ադրբեջանական ԽՍՀ ԳԽ-ն ընդունեց որոշում-հռչակագիր Ադրբեջանի անկախությունը վերականգնելու մասին³: Ընդունված հռչակագրում շեշտված էր, որ նորանկախ Ադրբեջանի Հանրապետությունն ընդգրկելու էր 1918-1920թթ. Ադրբեջանական (մուսավաթական) Հանրապետության սահմանները⁴:

Ադրբեջանի և միութենական իշխանությունների պետական մակարդակով կազմակերպած պատերազմն ընդհուպ մոտեցավ Հայաստանի սահմաններին: Միութենական իշխանությունների նման մոտեցումը կարելի է նաև բացատրել որպես կայսրության փլուզումն ամեն գնով կասեցնելու ձգտում: Քանի որ Հայաստանը անկախացման ճանապարհով էր ընթանում, Մերձբալթյան հանրապետությունների, Վրաստանի և Մոլդովայի հետ միասին չմասնակցեց կենտրոնի նախաձեռնությամբ ԽՍՀՄ պահպանման վերաբերյալ 1991թ. մարտի 17-ին անցկացված համամիութենա-

¹ Տես՝ նույն տեղում, էջ 118-119:

² Տես՝ **Հ. Աբրահամյան**, Խորհրդային և հետխորհրդային հասարակությունը 1945-2011թթ., Երևան, 2011, էջ 73-74:

³ Տես **Բ. Ուլուբաբյան**, Արցախյան գոյապայքարի տարեգրություն, Երևան, 1997, էջ 266:

⁴ **Է. Մինասյան**, Սոցիալ-տնտեսական վերափոխումները Հայաստանի Հանրապետությունում (1990-2003), էջ 24:

կան հանրաքվեին՝ այն որակելով ազգերի ազատ ինքնորոշման իրավունքին հակասող¹ :

Կենտրոնից ձերբազատվելու և ազգի շահերից բխող քաղաքականություն վարելու նպատակով Հայաստանի Գերագույն խորհուրդը նույն թվականի մարտի 1-ին որոշեց 1991թ. սեպտեմբերի 21-ին հանրապետության տարածքում անցկացնել հանրաքվե ԽՍՀՄ-ի կազմից դուրս գալու և անկախանալու վերաբերյալ² : Որոշվեց նաև ՀՀ Գերագույն խորհրդի նախագահությանը իրավունք տալ իրադրության կտրուկ փոփոխության դեպքում որոշում կայացնել հանրաքվեն ավելի վաղ ժամկետում անցկացնելու մասին, հանրաքվեի անցկացման հետ կապված ծախսերը կատարել Հայաստանի Հանրապետության պետական բյուջեից³ :

Սեպտեմբերի 21-ի հանրաքվեին մասնակցեց քվեարկությանը մասնակցելու իրավունք ունեցող ՀՀ քաղաքացիների 95,05 տոկոսը: Հայաստանի անկախության օգտին իր ձայնը տվեց 2 մլն 43 հազար մարդ կամ քվեարկության իրավունք ունեցողների 94, 39 տոկոսը⁴ : Անկախությանը դեմ էր քվեարկել մոտ 0, 47 տոկոսը իսկ անվավեր ճանաչված քվեաթերթիկների քանակը կազմում էր քվեարկության իրավունք ունեցող քաղաքացիների 0, 19 տոկոսը⁵ :

1991թ. սեպտեմբերի 23-ին ՀՀ ԳԽ-ի հատուկ նիստը նվիրված էր հայ ժողովրդի համար կարևորագույն հարցի՝ անկախության հանրաքվեի արդյունքների հաստատմանը, որը վարեց Խորհրդարանի նախագահի տեղակալ Գ. Հարությունյանը:

1991թ. սեպտեմբերի 23-ին ՀՀ Գերագույն խորհուրդը հիմնվելով համաժողովրդական հանրաքվեի արդյունքների վրա ընդունեց Հայաստանը անկախ պետություն հռչակելու մասին պատմական որոշումը: Որոշման մեջ ասված էր. «Հավատարիմ մնալով Հայաստանի անկախության մասին հռչակագրին, հենվելով մարդու իրավունքների և ազգերի ազատ ինքնորոշման միջազգային նորմերի վրա, նպատակ ունենալով ստեղծել ժողովրդավարական, իրավական հասարակարգ, հիմք ընդունելով 1991թ. սեպտեմբերի 21-ի ԽՍՀՄ կազմից դուրս գալու մասին անցկացված հանրաքվեի արդյունքները, ՀՀ ԳԽ-ը Հայաստանի Հանրապետությունը հռչակում է անկախ պետություն»⁶ :

¹ Հայաստանի Հանրապետության Գերագույն խորհրդի տեղեկագիր, N 2(982), 31. Հունվարի. 1991թ., էջ 52:

² «Հայաստանի Հանրապետություն», թիվ 202-203(266), 24 սեպտեմբերի, 1991թ.:

³ Տես **Է. Վ. Պողոսյան**, նշված աշխ., էջ 56:

⁴ «Հայաստանի Հանրապետություն», թիվ 202-203 (266), 24 սեպտեմբերի, 1991թ.:

⁵ **Է. Մինասյան**, Հայաստանի երրորդ հանրապետության պատմություն, Երևան 2013:

⁶ Տես՝ նույն տեղում, էջ 132:

Սեպտեմբերի 24-ին ՀՀ ԳԽ ի որոշմամբ սեպտեմբերի 21-ը հայտարարվեց ոչ աշխատանքային օր:

1991թ. դեկտեմբերի 25-ին ԽՍՀՄ-ի վերջին նախագահ Մ. Ս. Գորբաչովը տվեց հրաժարական¹:

70-ամյա ընդմիջումից հետո իր ազգային անկախությունը վերականգնած Հայաստանում մտցվեց նախագահական կառավարման համակարգ: Դեռևս 1991թ. հոկտեմբերի 16-ին Հայաստանում առաջին անգամ անցկացվեցին նախագահական ընտրություններ (մասնակցում էին 6 թեկնածուներ): Ձայների ճնշող մեծամասնությամբ (83 տոկոս) հանրապետության նախագահ ընտրվեց Գերագույն խորհրդի նախագահ Լևոն Տեր-Պետրոսյանը, իսկ փոխնախագահ՝ Գագիկ Հարությունյանը²:

Անկախության փուլը թնախոխած ՀՀ ին ծանր փորձություններ էին սպասում: Այն կտրվել էր նախկին տնտեսական համակարգի բոլոր օղակներից: 1991թ. նոյեմբերին հերթական անգամ փակվել էր Ադրբեյջանից եկող գազամուղը, սկսվել էր Հայաստանի էներգետիկ շրջափակումը, դադարել էին գործելուց հանրապետության գրեթե բոլոր ձեռնարկությունները: Տարածաշրջանում պատերազմական գործողությունները դեռ շարունակվում էին³:

Սակայն անկախության ճանապարհով Հայաստանը չընկրկեց որևէ դժվարության առաջ և շարունակում էր կազմակերպել երկրի կյանքը՝ փորձելով այն դուրս բերել քաղաքական, տնտեսական, սոցիալական և պատերազմական ծանր վիճակից:

Вардуи Симонян, Начало процесса провозглашение третьей Республики Армения - После распада СССР Армения вышла из состава Советского Союза и провозгласила свою независимость 21 сентября 1991 года. Независимо было заявлено, что Республика Армения является суверенным государством, наделенным верховенством, независимостью и полнотой государственной власти. Эмблема РА, флаг и гимн были приняты. В Декларации независимости подчеркивалось уважение прав человека, свободы совести, партий, собраний и прессы. И что самое важное, восстановлены права Армянской Апостольской Церкви, а также решимость Армении признать Арцах как неотъемлемую часть своей территории. Однако на пути к независимости было много препятствий, но

¹ Տե՛ս՝ **Հ. Արքահամյան**, նշված աշխ., էջ 77-78:

² Հայաստանի Հանրապետություն, թիվ 240-241 (304) 12 նոյեմբերի, 1991 թ.:

³ Տե՛ս՝ **Է. Մինասյան**, նշված աշխատություն, էջ 132-133:

нужно сказать, что новая независимая республика все же достойно вышла из сложившейся ситуации.

Varduhi Simonyan, Beginning of the process of proclamation of the third Republic of Armenia - With the collapse of the USSR, Armenia withdrew from the Soviet Union and declared its independence on September 21, 1991. In the Declaration of State Sovereignty of Armenia it was stated that the Republic of Armenia is a self-governing state, endowed with the supremacy of state authority, independence, sovereignty, and plenipotentiary power. RA emblem, flag and anthem were adopted. The Declaration of Independence emphasized respect for human rights, freedom of conscience, parties, assembly, and the press. And more importantly restoration of the rights of the Armenian Apostolic Church, as well as Armenia's determination to recognize Artsakh as an integral part of its territory. The way to independence, however, there were many obstacles, but it is noteworthy that the newly independent republic still came out of the situation with dignity.

**ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ
ՀՈԳԵՎՈՐ ԽՈՐՀՐԴԻ ԵՎ ԲՈՒԼՂԱՐԱՀԱՅ ԹԵՄԱԿԱՆ
ԽՈՐՀՐԴԻ ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
1920-1930-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ**

ՄԱՐԻԱՄ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

Բանալի բառեր - Գերագույն հոգևոր խորհուրդ, Սոֆիայի առաջնորդարան, Բուլղարիայի թեմական խորհուրդ, թեմական առաջնորդ, բուլղար կառավարություն:

1920-1930-ական թվականներին Մայր Աթոռ սբ. Էջմիածնի Գերագույն հոգևոր խորհրդի և Բուլղարիայի հայոց թեմական խորհրդի* հարաբերությունները խաղաղ ընթացք չունեին¹: Դա պայմանավորված էր ինչպես խորհրդային իշխանության կողմից որդեգրված ընդհանուր հակալեզնական, աթեիստական գաղափարախոսությամբ և դրա հետևանքով հայոց եկեղեցու նկատմամբ կիրառվող քաղաքականությամբ, այնպես էլ բուլղար կառավարության կողմից հայոց թեմական առաջնորդարանի նկատմամբ կիրառվող սահմանափակումներով:

Գերագույն հոգևոր խորհրդի և թեմական խորհրդի միջև հարաբերությունների վատթարացման մեկնարկ հանդիսացան 1924թ. օգոստոսին Ֆիլիպեոմ թաղական խորհուրդների ներկայացուցիչների մասնակցությամբ գումարված պատգամավորական ժողովը, որտեղ կազմվեց համայնքային ներքին ղեկավարման մարմինների կանոնագիրը և ընտրվեց թեմական խորհուրդ²: 1927թ. Սոֆիայի առաջնորդարանի շենքում թեմի

* Հայ առաքելական եկեղեցու վարչական կառույց, որի հիմնական գործառույթը թեմի հոգևոր, կրթական, վարչական և տնտեսական ոլորտներին վերաբերող խնդիրների կարգավորումն է:

¹ Գերագույն հոգևոր խորհուրդը հայ եկեղեցու բարձրագույն հոգևոր իշխանությունն է, որի կազմը ընտրվում է ազգային եկեղեցական ժողովում 6-9 մարդուց: Կազմում ընտրվում են ինչպես հոգևորականության բարձր դասին պատկանող անձինք այնպես էլ աշխարհականներ: Գերագույն խորհրդի նախագահը հայոց հայրապետն է: Գերագույն խորհրդը իրականացնում է եկեղեցական կանոնադրության մշակումը, կաթողիկոսական ընտրությունների անցկացումը, եկեղեցական ժողովների գումարումը, հոգևոր կոչումների շնորհումը և ազատումը, առաջացած վեճերի կարգավորումը և այլն:

² Առաջին համաշխարհային և հայ-թուրքական (1919-1922թթ.) պատերազմների տարիներին Բուլղարիայում գործել է Ժամանակավոր թեմական խորհուրդ, տե՛ս Քրիստոնյա Հայաստան հանրագիտարան, Երևան 2002, էջ 185, տե՛ս նաև Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ) ֆ. 409, ց. 1, գ. 5080, թ. 1:

առաջնորդ Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս Հովակիմյանի¹ հրավերով ժողով է գումարվում, որի ընթացքում ներկայացվում է բուլղար կառավարության, արտաքին գործերի և դավանանքի նախարարության կողմից 1926թ. դեկտեմբերի 29-ի № 233 և 1927թ. հունվարի 5-ի № 4 հրամանագրերով հաստատված բուլղարահայոց թեմական խորհրդի նոր կազմը, հետևյալ անդամներով. նախագահ- Բուլղարիայի հայոց թեմի առաջնորդական տեղապահ Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս Հովակիմյան, անդամներ՝ Էմանուել Ջերահոֆ, Կրոն Միքայելյան, Թագվոր Թագվորյան, Անդրեաս Հակոբյան, Աբրահամ Գրիգորյան, Գրիգոր Ջաքարյան, Մկրտիչ Ներսիսյան: Ժողովի անդամները, գոհունակությամբ ընդունելով արտաքին գործերի և դավանանքի նախարարության այս որոշումը միաժամանակ կազմակերպում են դիվանի ընտրությունները, որի արդյունքում ատենապետ է ընտրվում Էմանուել Ջերահոֆը, ատենադպիր՝ Կրոն Միքայելյանը, գանձապահ՝ Աբրահամ Գրիգորյանը²:

Մայր Աթոռում կաթողիկոսական տեղապահի ընտրության և թեմական կանոնադրության հաստատման լուրը մեծ վրդովմունքի պատճառ է դառնում, քանի որ այն կատարվել էր առանց հայոց հայրապետի իմացությամբ և նրա համաձայնությունը ստանալու: Թեմական խորհուրդը իր հերթին չէր ընդունում, որ խախտել է հայոց բարձրագույն հոգևոր իշխանության կանոնակարգը և կատարվածի վերաբերյալ տարբեր բացատրություններ էր տալիս: Վերջինս հավաստմամբ դեռևս 1925թ. Եվրոպայի հայոց թեմի կաթողիկոսական պատվիրակ Գրիգորիս եպիսկոպոս Պալաթյանի միջոցով կանոնադրության նախագիծը ուղարկվել էր Գերագույն հոգևոր խորհրդին, մինչդեռ Գերագույն հոգևոր խորհուրդը այն չէր ստացել: Մեկ այլ դեպքում, թեմական խորհուրդը փորձում էր բացատրել, որ կանոնադրության դրույթները ոչ թե եկեղեցական, այլ վարչական բնույթ էին կրում, սակայն, ի պատասխան դրա, Գերագույն հոգևոր խորհուրդը պնդում էր, որ թեմերում ոչ միայն եկեղեցական, այլև ազգային, վարչական բնույթի վերաբերող խնդիրների մասին որոշում կայացնողը և վերջնական կարգավորողը հանդիսանում էր Ամենայն հայոց կաթողիկոսը³:

Գերագույն հոգևոր խորհրդի համար անընդունելի էին հատկապես կանոնադրության 66-րդ և 67-րդ հոդածները, որոնց համաձայն՝ թեմական առաջնորդը ընտրվելու էր ընդհանուր ժողովի կողմից և թեմական խորհրդի առաջարկով: Այդ ընտրությունը վավերացվելու էր Բուլղարիայի

¹ Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս Հովակիմյանը եղել է Նիկոմեդիայի թեմի առաջնորդը: 1922թ. Թուրքիայից գաղթել է Բուլղարիա և ծառայել Ռուսեի ս. Աստվածածին եկեղեցում: Տե՛ս **Ղասաթյան Զ. Ղ.**, Ակնարկներ բուլղարահայ համայնքի պատմության, Երևան, 1986, էջ 89:

² Բուլղարահայ ձայն, 1927, № 1-3, 19 մարտ, էջ 2:

³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, ց. 1, գ. 5091, թ. 12:

արտաքին գործերի և դավանանքի նախարարության կողմից, որից հետո ներկայացվելու էր Մայր Աթոռ՝ կաթողիկոսական կոնդակով հաստատվելու համար: Փաստորեն բուլղար կառավարությունը այդ քայլով Բուլղարիայի հայոց առաջնորդարանի և առաջնորդի ընտրելու իրավասությունը կենտրոնացնում էր իր ձեռքում, ինչպես դա արել էր մնացյալ այլադավան համայնքների՝ հրեանների (1920թ.) և թուրքերի դեպքում¹:

Հարկ է նշել, որ բավականին ծանր էր նաև թեմական խորհրդի վիճակը, որը պետք է մի կողմից հավատարիմ մնար հայոց բարձրագույն հոգևոր իշխանությանը, իսկ մյուս կողմից չխախտեր և զգուշավոր քաղաքականություն վարեր բուլղար կառավարության հետ, քանի որ այն անմիջական կնիքն էր թողնելու բուլղարահայ համայնքի վրա:

Թեմական առաջնորդն ու թեմական խորհուրդը իրենց բնույթով ազգային-եկեղեցական կառույցներ էին, հետևաբար առաջին հերթին պետք է ճանաչվեին հայոց եկեղեցու առաջնորդի կողմից, այնուհետև, որպես պետական մարմին, հաստատվեին տեղական իշխանության կողմից: Թեմական խորհուրդը մտավախություն ուներ, որ Գերագույն հոգևոր խորհրդի կարգադրությունները կարող էին հակասել բուլղար կառավարության օրենքներին, այն դեպքում, երբ հայոց հոգևոր առաջնորդը սփյուռքիան թեմերին ուղղված կոնդակներում միշտ հորդորում էր հավատարիմ մնալ տվյալ պետության օրենքներին՝ միաժամանակ պահպանելով ազգային դիմագիծը²:

Թեմական խորհրդին դժգոհություն էր պատճառում այն, որ Սոֆիայի թաղական խորհուրդը, ընտրված լինելով բուլղար կառավարության կարգադրությամբ և վավերացված լինելով արտաքին գործերի և դավանանքի նախարարության կողմից³, Գերագույն հոգևոր խորհրդի կողմից ճանաչվել էր և շարունակում էր նրա հետ հարաբերությունները, այնինչ բուլղարահայությունը դեռևս 1923թ. սահմանված կարգով կազմել էր սահմանադիր ժողով և, տեղական պայմաններից ելնելով, մշակել կանոնադրություն⁴:

Թեմական խորհրդի և Գերագույն հոգևոր խորհրդի հարաբերությունները հատկապես սուր ընթացք են ստանում 1927թ., երբ վերջիններս սկսում են մամուլում հանդես գալ միմյանց գործելակերպը քննադատող հոդվածներով: Թեմական խորհուրդը մայիսի 21-ին հետևյալ բովանդակությամբ հայտարարություն է տարածում, որը մեծ արձագանք է ունենում Մայր Աթոռում. «Իշխանութեան մը կողմանէ անգամ մը վաւերացուած ընտրութիւն երբեք երկրորդ վաւերացումի չենթարկուիր: Պետութեան

¹ Տե՛ս ՀԱՍ, ֆ. 409, գ. 5087, թ. 28:

² Տե՛ս նույն տեղում, գ. 5091, թ. 12:

³ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 5087, թ. 28 շրջ.:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 42:

մեջ կայացող ընտրությունը, որով կընտրուի ներկայացուցչական վարչական մարմին, երբեք չըկրնար վաւերացուել նոյն Պետութենէն դուրս գտնող Իշխանութենէ մը... Մենք չենք կարող Բուկարահայութեան շահերն ու իրաւունքները զոհել օտար միջամտութեանց մենք հաւատարիմ ու հարազատ զաւակներն ենք որքան Մայր Աթոռոյ, նոյնքան Պուկար Հայրենիքին, բայց երբ Մայր Աթոռը իր անհետատես ընթացքով, անշուշտ ակամայ ու առ անգիտութեան՝ կուզէ Պուկարահայութիւնը դնել Պուկար Պետական օրէնքներու հակասութեան մեջ...»¹:

Թեմական խորհրդի կողմից հնչեցրած «օտար միջամտություն» արտահայտությունը վերաբերում էր ոչ թէ Մայր Աթոռին, այլ մեկ այլ ուժի՝ խորհրդային իշխանությանը, քանի որ գաղտնիք չէր, որ վերջինիս հիմնական քաղաքականությունը եկեղեցու քայքայումն ու նրան հայ բնակչության շրջանում թէ՛ Խորհրդային Հայաստանում և թէ՛ Սփյուռքում լիազորություններից զրկելն էր²: Այդ իսկ պատճառով Մայր Աթոռի սփյուռքիան թեմերը հոգևոր կենտրոնի հետ հարաբերվելիս շատ զգուշավոր էին գործում: Փարիզի «Վէմ» հանդեսը անդրադառնալով Հայոց եկեղեցու իրավագուրկ վիճակին, գրում էր. «... Խորհրդային սահմաններում եկեղեցին, ազգային հաւաքական տեսական կեանքի տեսակետից, իրաւագուրկ եւ այլեւս անարժէք հաստատութիւն է...»³ : Սակայն Գերագույն հոգևոր խորհուրդը Հայ առաքելական եկեղեցու դեմ կիրառվող ոտնձգությունների և բռնությունների պայմաններում շարունակում էր պայքարել նրան սպառնացող ներքին և արտաքին արեւմտիկացիների դեմ ինչպէս կարողանում էր:

Գերագույն հոգևոր խորհուրդը իր հայտարարությունների մեջ բազմիցս շեշտում էր, որ թեմական խորհրդի ընդունած որոշումներին ընդդիմանալը «բուլղար կառավարության բարեխնամ վերաբերմունքի» դեմ չէր, այլ ուղղված էր Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի իրավունքները պաշտպանելուն⁴: Բուլղարիայի բոլոր հայաբնակ շրջանները, բացառությամբ Սոֆիայի թաղական խորհրդի, ճանաչել էին նորակազմ թեմական խորհրդի և առաջնորդի իրավասությունները, և թեմական խորհուրդը խնդրում էր Գերագույն հոգևոր խորհրդին, որ Ամենայն հայոց կաթողիկոսը վավերացնէր այն⁵: Ինչ վերաբերում է կանոնադրությանը և այն «ժողովրդական ներկայացուցչության» կամքով սահմանված չլինելու մասին տարածված լուրերի, թեմական խորհրդը չէր կիսում այդ կարծիքը, քանի որ 1924թ. Ֆիլիպետում

¹ Նույն տեղում, գ. 5091, թ. 11-12:

² Հայոց պատմություն, հատոր 1, գիրք առաջին, թ. 448:

³ **Ալեքսանյան Հ.**, Հայկական համայնքները Խորհրդային հանրապետություններում 1917-1941թթ., թ. 128, տե՛ս նաև Վէմ, Փարիզ, սեպտեմբեր-հոկտեմբեր, 1934, էջ 121:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, գ. 5087, թ. 28 շրջ.:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 27 շրջ.:

գումարված ընդհանուր համագումարին (սահմանադիր ժողով) մասնակցել էր նույնիսկ ֆիլիպեի թաղական խորհուրդը և ճանաչել այդ կանոնադրությունը¹: Սոֆիայի թեմական խորհուրդը մեղադրում էր Գերագույն հոգևոր խորհրդին, որ նա Սոֆիայի թաղական խորհրդին կոչ էր անում հարաբերությունների մեջ չմտնել և նյութական օժանդակություն չտրամադրել թեմական խորհրդին, ավելին՝ նմանատիպ բովանդակությամբ շրջաբերականներ էր ուղարկում մնացյալ թաղական խորհուրդներին:²

Արդեն 1927թ. օգոստոսին թեմական խորհրդի անդամ Էմանուել Զերահոֆը, անդրադառնալով Գերագույն հոգևոր խորհրդի հետ առաջացած խնդիրներին, հավաստում էր, որ իրենք մշտապես հավատարիմ են մնացել Ամենայն հայոց կաթողիկոսությանը և միաժամանակ հերքում էր այն փաստը, որ բուլղար կառավարությունը միջամտում էր թեմի ազգային-եկեղեցական գործերին, ավելին՝ մեղադրում էր Գերագույն հոգևոր խորհուրդին, որ, եթե նա ժամանակին արձագանքեր թեմական խորհրդի դիմումներին, վերոնշյալ խնդիրները այլ ընթացք կստանային³:

Ի վերջո 1927 թ. դեկտեմբերի 26-ին Հայոց հայրապետը, № 1085 կոնդակի համաձայն, թեմական խորհրդին տալիս է հետևյալ հանձնարարությունները.

- ուղարկել բուլղարահայ պատգամավորական ժողովի ընդունած կանոնադրությունը.

- թաղական խորհուրդների կողմից թեմական խորհրդի նկատմամբ վերաբերմունքը ըմբոստություն չհամարել

- հետևողական լինել եկեղեցական կարգապահությանը, քանի որ այն արձագանքներ է թողնում համայնքային ներքին կյանքի վրա⁴:

Թեմական խորհրդի և Գերագույն խորհրդի հարաբերությունների սրացման հաջորդ ալիքը պայմանավորված էր բուլղար կառավարության կողմից առաջնորդական տեղապահ Սարգիս քահանա Ղարիբյանի պաշտոնանկության հետ: 1926թ. դրությամբ թեմը փաստացի երկու առաջնորդ ուներ, որոնցից մեկը Իզմիրի ծերունագարդ Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս Հովակիմյանն էր՝ Սոֆիա նստավայրով, (նրա առաջնորդությունը ճանաչվել էր թեմական խորհրդի և բուլղար կառավարության կողմից), մյուսը՝ Սարգիս քահանա Ղարիբյանը՝ Վառնա նստավայրով: Թեմական խորհրդի հաղորդամբ մամուլում տարածում էր ստացել այն տեղեկությունը, որ Գերագույն հոգևոր խորհուրդը այդ լուրը ստանալուց հետո Սարգիս քահանա Ղարիբյանին հորդորել էր, որ. «Դուք Ձեր պաշտօնը պիտի

¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 28 շրջ.:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 5091, թ. 13:

շարունակեք, հակառակ անոր որ ձեզի կառավարությունը պաշտօնանկ ըրած է եւ ձեր տեղ նշանակած է Գերապատիւ Ստեփաննոս արքեպիսկոպոս Յովակիմեանը»։ Նույն թվականի հունիսին «Արաքս» թերթը տպագրում է Սարգիս քահանա Ղարիբյանի հեղինակած «Թեմականի խեղաթիւրումներուն դէմ ճշտում մը» հոդվածը, որտեղ հերքվում էին այն լուրերը, թէ Հայոց հայրապետը առաջարկել էր իրեն շարունակել աթոռակալումը¹։

Բուլղարահայոց թեմի անկազմակերպ վիճակը կարգավորելու նպատակով, Ամենայն հայոց կաթողիկոսի կոնդակի համաձայն, կաթողիկոսական պատվիրակ է նշանակվում Գարեգին եպիսկոպոս Խաչատրյանը, որը պետք է ուսումնասիրեր թեմի ազգային-եկեղեցական, վարչական խնդիրները, որից հետո պատգամավորական ժողովի միջոցով կենտրոնական թեմական վարչության և առաջնորդական կանոնավոր ընտրություններ կազմակերպեր²։ Ամենայն հայոց կաթողիկոսի կողմից այս քայլը կարևոր ազդակ էր Բուլղարիայի հայոց թեմի հետ գործուն և արդյունավետ հարաբերություններ հաստատելու համար։

Թեմական խորհրդի կողմից Գարեգին եպիսկոպոս Խաչատրյանի նշանակումը դրականորեն չի ընդունվում, քանի որ վերջինիս կարծիքով Գերագույն հոգևոր խորհուրդը թեմի կանոնադրության, առհասարակ թեմի նկատմամբ սահմանադրական տեսանկյունից որևէ իրավունքներ չունի³։ դրա իրավասությունը պատկանում էր ընդհանուր (պատգամավորական) ժողովին, որի հրավիրման համար թեմական խորհուրդը նրա օրակարգը նախապես պետք է ներկայացներ արտաքին և դավանանքի նախարարությանը⁴։ Գերագույն հոգևոր խորհրդի պատվիրակի այցը բնութագրվում էր հետևյալ կերպ. «Միթե՞ տարօրինակ չթուիր թէ կազմակերպում թեմը մը, որ ունի իր կանոնադրութիւնը, իր Առաջնորդը, իր Թեմական խորհուրդը, վերստին կուզեն կազմակերպեն։ Կառուցուած շէնքի տեղի մը վրայ կուզեն նոր շէնք կառուցանել։... Միթե՞ այսպիսի կործանարար, աւերիչ առաքելութիւն ունի Գերոգույն Հոգևոր Խորհրդի պատուիրակը...»⁵։

Թեմական խորհրդի անդամ Է. Ջերահոֆը գտնում էր, որ կաթողիկոսական պատվիրակի այցը կարող էր սրել կառավարության հետ հարաբերությունները, քանի որ այդ որոշումը առանց վերջինիս նախազգուշացվելու էր կայացվել։ Նա առաջարկում էր Հայոց հայրապետին նոր թեկնածու առաջադրել ու նախապես այդ մասին ծանուցել կառավարությանը։

¹ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 5087, թ. 56։

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 28 շրջ.։

³ Տե՛ս նույն տեղում։

⁴ Տե՛ս նույն տեղում։

⁵ Նույն տեղում։

Վերջինս փորձում էր բացատրել, որ խնդիրը ոչ թե Գարեգին սրբազանի անձն էր, այլ՝ կառավարությանը նախապես այդ մասին տեղեկացնելը¹:

Թեև Մայր Աթոռի կողմից որքան էլ հերքելի լիներ այն, որ. «Ցարդ իր-բիք պատահած չի որ Պիտոութինիքը միջամտին Հայոց Հայրապետի ազգա-յին իկիդիցական իրաւասութիանց մէջ», թեմական խորհրդի պնդմամբ իշ-խանությունները այդ վտանգը զգալու դեպքում այնուամենայնիվ միջամտե-լու էին, և բուլղար հյուպատոսարանի միջոցով Գարեգին սրբազանի Բուլղա-րիա այցի չեղարկումը դրա ամենացայտուն օրինակը հանդիսացավ²:

Թեմական խորհրդի և Գերագույն հոգևոր խորհրդի միջև տարա-կարծություններ են առաջանում նաև 1934թ. հաջորդ թեմական առաջնոր-դի՝ Երվանդ եպիսկոպոս Փերտահճյանի աթոռակալման ժամանակ: Այս անգամ ևս առանց Գերագույն հոգևոր խորհրդի իմացության արտակարգ պատգամավորական ժողով է գումարվում, որից հետո թեմական խոր-հուրդը դիմում է արտաքին գործերի և դավանանքի նախարարությանը, որը նույն թվականի հունվարի 17-ի թիվ 9 հրամանագրով ճանաչում է նոր թեմական առաջնորդին: Գերագույն հոգևոր խորհրդի անդամ Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանը թեմական խորհրդին հայտնում է, որ, նկա-տի ունենալով պատգամավորական ընդհանուր ժողովի գումարման և ա-ռաջնորդի հրաժարման ընթացքում թույլ տրված իրավական թերություն-ները, Ամենայն Հայոց կաթողիկոսը չի ճանաչում Երվանդ եպիսկոպոս Փերտահճյանի աթոռակալումը, ավելին՝ հրամայում է. «...առաջնորդի յի-շատակութիւնը, կամ նրա դադարեցումը եկեղեցիներում գուտ կրօնական տնօրէնութիւն լինելով, կարող է տեղի ունենալ Ամենայն Հայոց Հայրապե-տի առաջնորդի հաստատման առթիւ արձակած Հայրապետական կոն-դակի զօրութեամբ միայն»³: Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կոնդակները և Գերագույն հոգևոր խորհրդի գրությունները դեռ Բուլղարիա չհասած Մայր Աթոռը ստանում է 89-ամյա Ստեփանոս արքեպիսկոպոս Հովակիմ-յանի մահվան լուրը, որից հետո միայն ստիպված է լինում ճանաչել Եր-վանդ եպիսկոպոս Փերտահճյանի աթոռակալումը:

Երկու հոգևոր կառույցների հարաբերությունների բարելավման վրա զգալի ազդեցություն է ունենում 1934թ. Եվրոպայի կաթողիկոսական պատվիրակ Գարեգին արքեպիսկոպոս Հովսեփյանի՝ Բուլղարիա այցե-լությունը⁴: «Ազատ խոսք» թերթը, անդրադառնալով կաթողիկոսական պատվիրակի այցին, նշում է. «Շատ բարդ ու պատասխանատու առաքե-լութիւն մը ունի կաթողիկոսական պատուիրակը: Ան պէտք է այցելէ հայ

¹ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 46 շրջ.:

² Տե՛ս նույն տեղում, թ. 33, 54:

³ ՀԱԱ, ֆ. 409, գ. 5110, թ. 55:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում, գ. 5085, թ. 11:

գաղութները, լուծելու համար ծագած ծանոթ վեճերը, որոնք իրականին մեջ երկու հակամարտ բանականություններու վերածած են հայությունը գրեթե բովանդակ գաղթաշխարհի մեջ»¹: Սրբազան նվիրակը հմտալից գաղափարախոսություններով, քարոզներով բուլղարահայության շրջանում մեծ խանդավառություն է առաջացնում, այն աստիճան, որ «օտարացածները, իրենց հայ անունին համար հպարտանալ սկսան: Երանի թե Մայր Աթոռը դիրություն ունենայ գոնե 5 տարին անգամ մը, նման օգտաշատ նուիրակություն ստեղծել և առաքել, ի փրկություն ուժացման...» նշում է բուլղարահայ հոգևոր գործիչ Գրիգոր վարդապետ Կարապետյանը Խորեն Մուրադբեկյանին գրած նամակում² : Վերջինս փաստում էր նաև, որ Գարեգին սրբազանը մեծ աշխատանք է տարել ազգային առաջնորդարանի և թաղական խորհուրդների միջև լարված հարաբերությունների կարգավորման ուղղությամբ, որը անխոս կարևոր և որոշիչ քայլ էր ընդհանուր բուլղարահայ համայնքի ներքին կյանքի կազմակերպման համար³:

1937թ. Երվանդ եպիսկոպոս Փերտահճյանը խառը հիմունքով նոր թեմական խորհուրդ է կազմակերպում և ներկայացնում բուլղար կառավարության հաստատմանը⁴: 1938թ. դեկտեմբերի 10-ին Երվանդ արքեպիսկոպոս Փերտահճյանը⁵ կնքում է իր մահկանացուն, և հոջորդ տարվա ապրիլի 14-ին գումարված նիստում թեմական խորհուրդը նոր տեղապահի թեկնածու է առաջադրում Գրիգոր վարդապետ Կարապետյանին: Այդ մասին խորհուրդը ապրիլի 20-ին տեղեկացնում է ինչպես Ամենայն հայոց կաթողիկոսին, այնպես էլ Բուլղարիայի արտաքին գործերի և դավանանքի նախարարությանը: Վերջինս թեմական խորհրդի որոշումը հաստատում է մայիսի 4-ին: Գերագույն հոգևոր խորհրդը իր հերթին, հաշվի առնելով Գրիգոր վարդապետի թեմական կյանքում ունեցած բարի համբավը, իր պատասխանը չի ուշացնում և 1939թ. մայիսի 17-ի № 87 նամակով տալիս է նաև իր համաձայնությունը: Այսպիսով, թե՛ թեմական նորանշանակ առաջնորդի նկատմամբ տիրող ընդհանուր դրական վերաբերմունքի, թե՛ թեմական առաջնորդական ընտրության ճիշտ կազմակերպման ընթացքի շնորհիվ, թեև երկու կառույցների միջև առկա էին որոշ խնդիրներ, այս անգամ թեմական կյանքի կազմակերպումը կատարվում է խաղաղ և առանց ցնցումների :

¹ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, գ. 5113, թ. 1 շրջ.:

² Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, գ. 1, գ. 5118, թ. 1-2:

³ Տե՛ս նույն տեղում, թ. 1:

⁴ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 409, գ. 5128, թ. 1:

⁵ 1937թ. օգոստոսին Երվանդ եպիսկոպոս Փերտահճյանին շնորհիվ է արքեպիսկոպոսի աստիճան:

Ընդհանրացնելով կարող ենք նշել, որ 1920-1930-ական թվականներին Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի Գերագույն հոգևոր խորհրդի և Բուլղարիայի հայոց թեմական խորհրդի հարաբերությունների բարդ շրջափուլը պետական-գաղափարաբանական հիմքեր ունեն, քանի որ Խորհրդային Հայաստանում պետական մակարդակով հակակեղեցական դիրքորոշումը և բուլղար կառավարության կողմից հայոց եկեղեցու իրավասությունները իր ձեռքում կենտրոնացնելու քաղաքականությունը չէին կարող չազդել բուլղարահայ համայնքի հոգևոր կյանքի կազմակերպումը գլխավորող թեմական խորհրդի գործունեության և հայոց հոգևոր կենտրոն Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածնի հետ նրա հարաբերությունների կառուցման վրա:

Мариам Акопян, Отношения Высшего духовного совета Первопрестольного Святого Эчмиадзина и Болгарского Армянского епархиального совета в 1920-1930гг. - В 1920–1930-е годы сущность сложных отношений Высшего духовного совета Первопрестольного Святого Эчмиадзина и Болгарского Армянского епархиального совета имела не столько церковный характер, сколько была обусловлена государственно-политической, в частности советской политикой притеснения церкви, и желанием болгарского правительства ограничить права духовного центра армян Первопрестольного Святого Эчмиадзина в Болгарии.

Mariam Hakobyan, The relations between the Supreme spiritual counsel of the Mother See of Holy Etchmiadzin and Bulgarian-Armenian Diocesan Council in the 1920-30s. - 1920-1930s, the complicated relations between supreme spiritual counsel of the Mother See of Holy Etchmiadzin and Armenian Diocesan Council of Bulgaria had not so much church bases as it was conditioned by the state-political, in particular the policy of the Soviet power church persecution and the by Bulgarian government's desire to limit Armenian Spiritual Center of the Mother See of Holy Etchmiadzin in Bulgaria.

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԸ 1930-ԱԿԱՆ ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ

ԷԴԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

Բանալի բառեր - ԵՊՀ, համալսարանի ռեկտորներ, բնագիտական և հասարակագիտական ֆակուլտետներ, գիտահետազոտական հիմնարկներ, ճանաչված գիտնականներ, անվանի շրջանավարտներ:

Երևանի պետական համալսարանի հիմնադրումը բացառիկ երևույթ էր հայ ժողովրդի կյանքում: Այն մեր ժողովրդի՝ կրթության, լուսավորության նկատմամբ ունեցած ցանկությունների, դարավոր ձգտումների, հասունացած պահանջների իրագործման արդյունք էր: 1930 – ական թթ. համալսարանի պատմության մեջ աչքի են ընկնում իրենց զարգացման հակասականությամբ: Մի կողմից զարգանում էր գիտությունը, մյուս կողմից դրա ներկայացուցիչները ենթարկվում էին հալածանքների:

ՀԽՍՀ լուսծողկոմատը և համալսարանի վարչությունը մտավորականության լավագույն ներկայացուցիչների ուժերի խելամիտ օգտագործման և դասախոսական նոր կադրերի պատրաստման միջոցով կարողացան լուծել համալսարանը պրոֆեսորադասախոսական որակյալ կադրերով ապահովելու դժվարին ու խիստ կարևոր խնդիրը:

1930-ական թթ. պատմագրական ֆակուլտետում ստեղծվեցին նոր ամբիոններ, անցկացվեցին ընդհանուր և հատուկ դասընթացներ: 1933 թ. հիմնադրվեց Մանկավարժական ինստիտուտը, ինչի հետևանքով էլ պատմության, գրականության և լեզվի մասնագիտությունների հիմքի վրա համալսարանում ձևավորվեց պատմալեզվագրական ֆակուլտետը՝ երեք բաժիններով: Դեկան նշանակվեց հանրապետությունում գիտական մեծ ճանաչում ունեցող մտավորական և հեղինակություն վայելող, բոլորի կողմից սիրված և հարգված Վահան Ռշտունին (1933-1936 թթ.)¹: Մեկ տարի անց ֆակուլտետը ստացավ պատմագրական անվանումը (ուսումնառության շրջանը 5 տարի էր):

¹ Տե՛ս Երևանի պետական համալսարանի պատմության 90-ամյա ֆակուլտետը, էջ 19:

ՀԿ(բ)Կ կենսկոմի բյուրոյի 1936 թ. ապրիլի 16-ի՝ «Երևանի պետական համալսարանի մասին» որոշմամբ Մայր բուհում կատարվեցին կառուցվածքային որոշակի փոփոխություններ: Հայաստանի պատմության, հայոց լեզվի և գրականության խոր ու բազմակողմանի ուսումնասիրման գործը ամուր հիմքերի վրա դնելու և ուսումնագիտական գործընթացը արմատապես բարելավելու անհրաժեշտությունից ելնելով՝ պատմագրական ֆակուլտետը բաժանվեց երկու ինքնուրույն ֆակուլտետների՝ պատմության և լեզվի ու գրականության, որոնք էլ պիտի իրականացնեին հայագիտական և հումանիտար մյուս գիտությունների ավանդումն ու ուսումնասիրությունները: Փաստորեն՝ 1936-1937 ուստարում պատմագրական ֆակուլտետի հիմքի վրա ստեղծվեցին պատմության և բանասիրության ֆակուլտետները: Դրանից հետո համալսարանը պատրաստեց զուտ պատմաբաններ և բանասերներ: Պատմաբանների ընդհանուր թիվը մինչև 1940 թվականը կազմել է 220 մարդ¹:

Անդրկովկասի Խորհրդային Ֆեդերատիվ Սոցիալիստական Հանրապետության ժողովրդական կոմիսարների խորհրդի 1930 թ. հունիսի 14-ի որոշմամբ վերակառուցվեց նաև ՀԽՍՀ պետական համալսարանը²: Մի քանի ֆակուլտետների հիմքի վրա ստեղծվեցին չորս ինքնուրույն ինստիտուտներ. տեխնիկական ֆակուլտետը վերածվեց Ինժիներատեխնիկական (շինարարական) ինստիտուտի (Պոլիտեխնիկական ինստիտուտ), տնտեսագիտական ֆակուլտետը՝ Առևտրակոոպերատիվ ինստիտուտի (-Կոոպերատիվ-տնտեսագիտական ինստիտուտ), բժշկական ֆակուլտետը՝ Բժշկական ինստիտուտի, մանկավարժական ֆակուլտետը՝ Մանկավարժական ինստիտուտի: Վերջինս 1930-1933 թթ. զբաղեցնում էր համալսարանի շենքը և կոչվում էր Մանկավարժական ինստիտուտ, կազմված էր վեց ֆակուլտետից՝ պատմատնտեսագիտական, պատմական և տնտեսագիտական բաժանմունքներով, գրական-լեզվաբանական, քիմիական, ագրոբիոլոգիական, ֆիզիկամաթեմատիկական և մանկավարժական:

Այսպիսով՝ համասարանի հիմքի վրա ձևավորվեց Հայաստանի բարձրագույն կրթության համակարգը:

1933 թ. հունիսի 10-ին ՀԿ(բ)Կ կենսկոմի բյուրոյի որոշմամբ ՀԽՍՀ ժողկոմխորհի հանձնաժողովին առաջարկվեց երկամսյա ժամկետում կառուցել համալսարանի շենքի (Մանկավարժական ինստիտուտի) երրորդ հարկը: Այդ շրջանում Խորհրդային Միության ողջ տարածքում մասնագիտական բարձրագույն ուսումնական հաստատությունների հիմնումը, իրոք, կենսական անհրաժեշտություն էր, մինչդեռ համալսարանները ճյուղային ինստիտուտների վերածելը ոչ միայն չէր արդարացվում, այլև կո-

¹ Տե՛ս Երևանի պետական համալսարանի պատմության 90-ամյա ֆակուլտետը, էջ 19:

² Տե՛ս Երևանի պետական համալսարանի պատմությունից, էջ 49:

պիտ սխալ էր, որը, բարեբախտաբար, շտկվեց, և որոշ ժամանակ անց համալսարանները կրկին վերաբացվեցին¹:

ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի բյուրոյի 1933 թ. հուլիսի 15-ի որոշմամբ, որը բխում էր երկրի ժողովրդական տնտեսության, գիտության ու տեխնիկայի զարգացման առավել բարձր պահանջներից, նույն թվականի սեպտեմբերին կրկին վերաբացվեց Երևանի պետական համալսարանը՝ միավորելով Մանկավարժական և Կոոպերատիվ-տնտեսագիտական ինստիտուտները: Սեպտեմբերի 10-ին տեղի ունեցավ համալսարանի վերաբացման հանդիսավոր արարողությունը, որին ներկա էին Ադասի Խանջյանը, Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը և ուրիշներ²:

Համաձայն նոր կառուցվածքի՝ համալսարանն ուներ հետևյալ հինգ ֆակուլտետները՝ տնտեսագիտական ֆակուլտետ՝ հետևյալ բաժանմունքներով՝ պլանային հաշվառման, ֆինանսական, առևտրական, սովետական շինարարության, պատմալեզվագրական ֆակուլտետ՝ հետևյալ բաժիններով՝ պատմական, գրական, լեզվաբանական, բնապատմական ֆակուլտետ՝ բիոլոգիական և քիմիական բաժանմունքներով, ֆիզիկամաթեմատիկական ֆակուլտետ՝ ֆիզիկական և մաթեմատիկական բաժանմունքներով, մանկավարժական ֆակուլտետ՝ հետևյալ բաժանմունքներով՝ ժողովրդական լուսավորության և ուսական գրականության:

1934 թ. մանկավարժական ֆակուլտետը վերստին անջատվեց համալսարանից, և նրա հիմքի վրա ստեղծվեց մանկավարժական ինստիտուտը՝ որպես ինքնուրույն կառույց: Նույն թվականին բնագիտական ֆակուլտետը բաժանվեց երկու՝ կենսաբանական և քիմիական ֆակուլտետների, իսկ տնտեսագիտական ֆակուլտետի բաժինների հիման վրա ստեղծվեցին երկրաբանական-աշխարհագրական և խորհրդային շինարարության առանձին ֆակուլտետները:

1934-1935 թթ. զգալի աշխատանքներ տարվեցին համալսարանում ուսումնագիտական գործընթացի բարելավման ուղղությամբ³:

Այսպիսով՝ 1936-1937 ուստարում վերջնականապես ձևավորվեց նախապատերազմյա շրջանում համալսարանի նոր կառուցվածքը՝ հետևյալ ութ ֆակուլտետներով՝ պատմության, բանասիրական, իրավաբանական, երկրաբանական-աշխարհագրական, քիմիական, կենսաբանական, ֆիզիկամաթեմատիկական և տնտեսագիտական:

1933-1934 ուստարուց սկսած՝ անցած յոթ տարիների համեմատությամբ ուսանողների թիվը կրկնակի աճել է: Ըստ տարիների՝ ուսանողների թիվը 1934-1935 ուստարում կազմել է 1104, 1935-1936 ուստարում՝ 1148,

¹ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 49-50:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 50:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 50:

1936-1937 ուստարում՝ 1232, 1938-1939 ուստարում՝ 1344, 1938-1939 ուստարում՝ 1580 և 1939-1940 ուստարում՝ 1718 մարդ: Աճել է նաև համալսարանի պրոֆեսորադասախոսական կազմը: 1933-1934 ուստարում այն կազմում էր 138, իսկ 1940 թ.՝ 220 մարդ¹:

Ռեկտոր Գ. Պետրոսյանի՝ համալսարանի հիմնադրման 20-ամյակին ներկայացված զեկուցման մեջ համալսարանի նվաճումների կողքին անդրադարձ է կատարվում նաև համալսարանի առջև ծառացած խնդիրներին, մասնավորապես առանձնացվում են պրոֆեսորադասախոսական կազմի համալրման, հետազայում նրանց որակի բարձրացման, թեկնածուական և դոկտորական ատենախոսությունների պաշտպանության ընդլայնման, համալսարանը երիտասարդ պրոֆեսորներով և դոցենտներով համալրելու և այլ հարցեր²: Ուսումնական գործընթացում խնդիր էր դրվում առավել ծավալելու և ընդգրկուն դարձնելու սեմինարները, մասնագիտական ու ֆակուլտատիվ կուրսերը, ուսանողներին առավել լայն չափով ընդգրկելու գիտահետազոտական աշխատանքներում, բարձրացնելու օտար լեզուների իմացության մակարդակը, այդ լեզուների ուսումնասիրման արդյունավետությունը, ուսանողների լաբորատորային և պրակտիկ աշխատանքների դրվածքը, ընդլայնելու համալսարանի նյութական բազան, կառուցելու նոր մասնաշենքեր և այլն³:

Երևանի պետական համալսարանի վրա ծանր ազդեցություն թողեց ստալինյան բռնությունների շրջանը: Ձևավորվել էր Ստալինի անձի պաշտամունք և հաստատվել էր նրա միահեծան իշխանությունը, լայն ծավալ էին ստացել բռնությունները, հալածանքներն ու սպանությունները:

Նման քաղաքականություն էր կիրառվում նաև ազգային պետություններում: Հայաստանում զանգվածային բռնություններն ու մտավորականության ջարդը սկսվեց 1936 թ. հուլիսին, երբ Թիֆլիսում կուսակցության Անդրկովկասյան երկրային կոմիտեի քարտուղար, Ստալինի նշանակած Լ. Բերիան կազմակերպեց ՀԿ(Բ)Կ կենտկոմի առաջին քարտուղար Ադասի Խանջյանի սպանությունը: Շուտով համատարած ձերբակալությունների ալիքը տարածվեց ամբողջ հանրապետությունով մեկ՝ կլանելով հայ ժողովրդի լավագույն զավակներից շատերին: Մարդիկ անգամ իրենց տներում հանգիստ չունեին. վեր էին թռչում ամեն հեռախոսազանգից ու դռան թակոցից: Բռնությունների ու զանգվածային ձերբակալությունների արդյունքում բանտերը լցվեցին անմեղ մարդկանցով, որոնց ներկայացնում էին ամենատարբեր մտացածին մեղադրանքներ՝ «խորհր-

¹ Տե՛ս Գ. Պետրոսյան, Երևանի պետական համալսարանը, Երևան, 1941, էջ 21, նաև Երևանի պետական համալսարան-90, Մրտի խոսք, էջ 61:

² Տե՛ս Երևանի պետական համալսարան-90, Մրտի խոսք, էջ 61-62:

³ Տե՛ս Նույն տեղում, էջ 62:

դային իշխանության դեմ ակտիվ պայքար», «ազգայնամոլ», «ժողովրդի թշնամի», «հայրենիքի դավաճան» և այլ պիտակներով:

Անհիմն մեղադրանքների զոհ դարձան Հայաստանի կառավարության նախկին նախագահ Սահակ Տեր-Գաբրիելյանը, Հայհեղկոմի առաջին նախագահ Սարգիս Կասյանը, Մարքսիզմ-լենինիզմ ինստիտուտի տնօրեն Ներսիկ Ստեփանյանը և բոլոր այն ղեկավար աշխատողները, որոնք երբևէ առնչվել էին «ժողովրդի թշնամի» Խանջյանի կամ նրա մերձավորների հետ: Բռնաճնշումների ենթարկվեցին գիտության, լուսավորության, արվեստի գործիչներ, գրողներ, համալսարանի բազմաթիվ դասախոսներ ու ուսանողներ, գլխատվեց հանրապետության մտավորականության սերուցքը: Նրանց թվում էին Եղիշե Չարենցը, Գուրգեն Մահարին, Ակսել Բակունցը, Վահան Թոթովենցը, Զապել Եսայանը և շատ ուրիշներ: Ձերբակալվեցին և բանտեր նետվեցին բազմաթիվ շարքային աշխատողներ, բանվորներ ու գյուղացիներ, որոնցից շատերն անգամ տարրական պատկերացում չունեին քաղաքականության և իրենց ներկայացվող մեղադրանքների մասին: Բռնություններից զերծ չմնաց նաև Հայ առաքելական եկեղեցին: Պետականացվեցին եկեղեցիների և վանքերի հարստությունները, փակվեց եկեղեցիների մեծ մասը, մի մասն էլ քանդվեց, բռնությունների ենթարկվեցին բազմաթիվ հոգևորականներ:

1930-ական թթ. Հայաստանում քաղաքական բռնաճնշումների ենթարկվեց մոտ 25 հազար մարդ, որոնց մոտ կեսը գնդակահարվեց:

Ստալինյան բռնաճնշումները չորջանցեցին նաև Երևանի պետական համալսարանը: Միայն 1937 թ. տասներկու ահասարսուռ ամիսների ընթացքում համալսարանում փոխվեց վեց ռեկտոր, որոնցից ոչ մեկը չհասցրեց լուրջ ավանդ ունենալ Մայր բուհի զարգացման գործում: Նրանք բոլորն էլ մեղադրվում էին հակահեղափոխական, աջ տրոցկիստական-ազգայնական կազմակերպության անդամ լինելու կեղծ ու շինծու մեղադրանքով կամ Հայաստանը Խորհրդային Միության կազմից անջատելու ուղղությամբ վնասակար աշխատանքներ կատարելու, հատկապես «ժողովրդի թշնամի», «հայտնի ազգայնական» համարված Աղասի Խանջյանին պաշտպանելու, նրա հետ կապեր ունենալու մտացածին ու հորինովի մեղադրանքներով: Նման շինծու մեղադրանքներ առաջադրվեցին համալսարանի ռեկտորներ Հակոբ Գաբեգինի Հովհաննիսյանին (ռեկտոր 1922 թ. փետրվար - 1930 թ. հուլիս), տնտեսագետ, պրոֆեսոր Վոսաթ Քրիստափորի Միքայելյանին (ռեկտոր 1935 թ. հուլիս - 1937 թ. հունվար): Երկուսն էլ իրենց մահկանացուն կնքեցին 1941 թ. աքսորավայրում¹:

¹ Տե՛ս Երևանի պետական համալսարանի պատմությունից, էջ 51:

Համալսարանի հաջորդ ռեկտոր, կուսակցական ու պետական գործիչ Միքայել Ավետիսի Ենգիբարյանը վերոնշյալ մեղադրանքներով 1937 թ. դեկտեմբերին դատապարտվեց գնդակահարության: Գրեթե նույն մեղադրանքներով 1937 թ. ապրիլ-օգոստոս ամիսներին ռեկտոր դարձած Հենրի (Հարություն) Գաբրիելի Գաբրիելյանը 1938 թ. դատապարտվեց 12 տարվա ազատազրկման ուղղիչ աշխատանքային գաղութում, սակայն 1941 թ. մարտի 6-ին դատավճիռը չեղյալ համարվեց, և նա ազատվեց պատժի կրումից¹:

1937 թ. օգոստոս-սեպտեմբերին համալսարանի հաջորդ ռեկտոր, տնտեսագիտության դոկտոր, պրոֆեսոր (հետագայում՝ ԽՍՀՄ ԳԱ ակադեմիկոս) Անուշավան Աղաֆոնի Արզումանյանը նույնպես մեղադրվեց «հայտնի ազգայնական» Ա. Խանջյանին պաշտպանելու մեղադրանքով, սակայն նա կարողացավ ապացուցել իր անմեղությունը և 1939 թ. հունիսին ազատ արձակվեց: Նրան փոխարինած հաջորդ ռեկտորին՝ պատմաբան Կամսար Առաքելյանին (ռեկտոր 1937 թ. նոյեմբեր-1938 թ. հունվար), վերոնշյալ մեղադրանքներից բացի, ներկայացվեց նաև Բաքվի Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի տեղաբնակիչ խմբավորման անդամ լինելու մեղադրանք: Նա երկու անգամ ձերբակալվեց նույն մեղադրանքով. առաջինը՝ 1939 թ. հունիսին՝ դատապարտվելով ութ տարվա ազատազրկման ուղղիչ աշխատանքային գաղութում, ապա 1947 թ. հունվարին ազատվեց պատժի կրումից, սակայն երկրորդ անգամ՝ 1949 թ. փետրվարին, ձերբակալվեց նույն մեղադրանքով և հունիսին դատապարտվեց ազատ արձակումից, որտեղից ազատվեց միայն 1954 թվականին²: Վերոնշյալ բոլոր ռեկտորներն էլ արդարացվել են 1955 թ., և նրանց գործերը կարճվել են հանցակազմի բացակայության պատճառով:

Դաժան ճակատագրի արժանացան նաև Երևանի պետական համալսարանի բազմաթիվ դասախոսներ և ուսանողներ, որոնք հեռացվեցին համալսարանից, բռնադատվեցին շինծու մեղադրանքներով, ենթարկվեցին անլուր հալածանքների, անասելի խոշտանգումների, արժանապատվության ոտնահարման և անմարդկային կտտանքների, նրանցից շատերն իրենց մահկանացուն կնքեցին բանտերում ու քարավայրերում: Քչերին հաջողվեց խուսափել այդ ահավոր մսաղացից: Իսկ այդ գեհենում առողջությունը կորցրած ու հրաշքով փրկվածները, վերադառնալով հայրենիք, առնվազն հինգ տարի իրավունք չունեին ապրելու մայրաքաղաքում՝ իրենց իսկ տանը³:

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 52:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 52:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 55:

Հակախորհրդային ագիտացիա անելու, ազգայնական ընդհատակյա կազմակերպության անդամ լինելու, «արտասահմանյան լրտես» լինելու կեղծ ու շինծու մեղադրանքներով 1937 թ. ձերբակալվեցին և 1938 թ. գնդակահարվեցին համալսարանի անվանի մի շարք դասախոսներ՝ իրավագետ, պրոֆեսոր, հասարակական գործիչ Հրանտ Գալիկյանը, գրող, հրապարակախոս, մանկավարժ Վահան Թոթովենցը, բժշկական գիտությունների թեկնածու Սպանդարատ Կամսարականը, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Հովհաննես Հակոբյանը, պատմաբան, պրոֆեսոր, նշանավոր մանկավարժ Աստվածատուր Խաչատրյանը, պատմաբան, բանասեր, տնտեսագետ Թադևոս Ավդալբեկյանը, փիլիսոփա, պրոֆեսոր, կուսակցական-պետական գործիչ Լևոն Արիսյանը, իրավաբան, հոգեբան, պետական գործիչ, համալսարանի հիմնադիրներից Սիրական Տիգրանյանը¹: Համալսարանի դասախոս, կուսակցական գործիչ, Մարքսիզմ-լենինիզմի ինստիտուտի տնօրեն, տնտեսագետ, պրոֆեսոր Ներսիկ Ստեփանյանը ձերբակալվեց 1936 թ. մայիսին Կիրովի սպանության մասնակից և հակահեղափոխական, տեռորիստական, տրոցկիստական-ազգայնական կազմակերպության անդամ լինելու կեղծ մեղադրանքով և գնդակահարվեց 1938 թ. հուլիսին²:

1938 թ. ձերբակալվեց և 1939 թ. գնդակահարվեց համալսարանի անվանի դասախոս, գրականագետ, պրոֆեսոր Սիմոն Հակոբյանը: Վերոնշյալ կեղծ մեղադրանքներով 1937 թ. ձերբակալվեց և 1938 թ. փետրվարին գնդակահարվեց նշանավոր ինժեներ-տեխնոլոգ, քիմիկոս Հուսիկ Պողոսյանը³:

1937 թ. ձերբակալվեցին և աքսորավայրերի դաժան պայմաններում իրենց մահկանացուն կնքեցին համալսարանի մեծանուն դասախոսներ, նրանց թվում՝ հրապարակախոս, գրականագետ Զապել Եսայանը (1943 թ. Բաքվի բանտում անլուր տառապանքներից հետո), պատմաբան, գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, պատմության ֆակուլտետի դեկան, Թալեաթ փաշայի սպանության կազմակերպիչ Հակոբ Զորյանը (1942 թ. աքսորավայրում), հոդագետ, պրոֆեսոր, մանկավարժ Բոգդան Գալստյանը (1938 թ. բանտում), փիլիսոփայական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, նշանավոր մանկավարժ, հոգեբան Գուրգեն Էդիլյանը (1942 թ. Օմսկի աքսորավայրում), երկրաբան, պրոֆեսոր Տիգրան Զրբաշյանը (1937 թ. բանտում), վիրաբույժ, պրոֆեսոր Հարություն Միրզա-Ավագյանը (1938 թ. բանտում), փիլիսոփա, գրականագետ, երաժշտագետ Հակոբ Հարությունյանը (1943 թ. աքսորավայրում), մաթեմատիկոս, պրոֆեսոր Արշակ Տոնյանը (1942 թ. Սվերդլովսկի դատապարտյալների հիվանդանոցում),

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 53-58:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 60:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 58:

հնագետ, պրոֆեսոր, ամբիոնի վարիչ, համալսարանի հիմնադիրներից Աշխարհբեկ Քալանթարը (1942 թ. Սիբիրի արքայազնություն), բժիշկ, մանկավարժ, դրամատուրգ Ստեփան Բաղդասարյանը (1941 թ. արքայազնություն)¹, ճարտարապետ, պրոֆեսոր, Հայաստանի առաջին հանրապետության վարչապետ Հովհաննես Քաջազնունին (1938 թ. հունվարին Երևանի բանտի հիվանդանոցում), քիմիկոս, պրոֆեսոր Հովհաննես Ակունյանը (1947 թ. Բլագովիշչենսկում): Անվանի գյուղատնտես, գյուղատնտեսական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Պապա Քալանթարյանը 1939 թ. սեպտեմբերին արքայվել էր Ղազախստան, որտեղ էլ 1942 թ. մահացել էր բանտի հիվանդանոցում²: Պետական-կուսակցական անվանի գործիչ, հայտնի պատմաբան, համալսարանի հիմնադիր դասախոս, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր (հետագայում՝ ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս) Աշոտ Հովհաննիսյանը ձերբակալվեց 1937 թ. հուլիսին հակահեղափոխական, աջ տրոցկիստական-ազգայնական կազմակերպության ղեկավար լինելու կեղծ ու շինծու մեղադրանքով: 1941 թ. հուլիսին դատապարտվել է 8 տարվա ազատազրկման ուղղիչ աշխատանքային գաղութում (Կոմի ԻԽՍՀ), 1943 թ. ապրիլին վաղաժամ ազատվել է՝ տեղափոխվելով Ուզբեկստան: 1949 թ. վերադարձել է Հայաստան և հինգ տարի հարկադրված ապրել Կիրովականում (այժմ՝ Վանաձոր): 1954 թ. գործը կարճվել է հանցակազմի բացակայության պատճառով³:

Համալսարանի դասախոս, իրավաբան, քաղաքական և կուսակցական գործիչ Զարմայր Աշրաֆյանը ձերբակալվել է 1936 թ. նոյեմբերին կրկին վերոնշյալ մեղադրանքներով, դատապարտվել է 10 տարվա ազատազրկման և մահկանացուն կնքել արքայազնություն: Նմանօրինակ կեղծ մեղադրանքներով 1938 թ. ձերբակալվել է ՀԽՍՀ գիտության և տեխնիկայի վաստակավոր գործիչ, քիմիական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր Լևոն Ռոտինյանցը, որը 1939 թ. արքայվել է Ղազախստան և արդարացվել 1955 թվականին:

ՀԽՍՀ գիտության վաստակավոր գործիչ Կարապետ Մելիք-Օհանջանյանը նույն մեղադրանքով ձերբակալվել է 1937 թ. և 1941 թ. դատապարտվել է 5 տարվա ազատազրկման և արքայի, միայն 1946 թվականից հետո նրան իրավունք է տրվել վերջնականապես հաստատվելու Երևանում:

Համալսարանի հիմնադիր դասախոս, փիլիսոփա, գրականագետ, պրոֆեսոր և հասարակական գործիչ Հայկ Գյուլիքնիսյանը նմանօրինակ կեղծ մեղադրանքներով 1939 թ. մայիսին դատապարտվել է 5 տարվա ա-

¹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 54, 56, 58:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 60:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 61:

զատագրվման: Սակայն նույն թվի սեպտեմբերին կարճվել է նրա դեմ հա-
րուցված քրեական գործը¹:

1937 թ. ձերբակալվել և տարբեր տարիներին ազատագրվման են
դատապարտվել համալսարանի անվանի դասախոսներ՝ ճարտարապետ-
ջրաշինարար Գրիգոր Շիրմազանյանը, գյուղատնտես Գևորգ Գրձեյանը,
ֆիզիկոս, պրոֆեսոր Հովհաննես Նավակատիկյանը, իրավաբան, հրա-
պարակախոս, ՀԽՍՀ գիտության վաստակավոր գործիչ Գրիգոր Չուբա-
րյանը, Պողոս Սոտնիկյանը, պատմական և բանասիրական գիտություն-
ների թեկնածու, դոցենտ, ՀԽՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ, ՀԽՍՀ գիտության
վաստակավոր գործիչ Մորուս (Մարգար) Հասրաթյանը, պատմական գի-
տությունների դոկտոր, ՀԽՍՀ մշակույթի վաստակավոր գործիչ, հասա-
րակական-քաղաքական գործիչ Արտավազդ Եղիազարյանը, քիմիական
գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀԽՍՀ ԳԱ թղթակից անդամ Ստե-
փան Ղամբարյանը և ուրիշներ²:

Երևանի պետական համալսարանի վերը թվարկված բոլոր գիտնա-
կան-դասախոսները, որոնց մեծ մասը աքսորվել է կամ գնդակահարու-
թյան դատապարտվել, հիմնականում հետմահու արդարացվել են 1954-
1958 թվականներին: Անվանի հայորդիներին վերադարձվեցին նրանց բա-
րի համբավն ու անունը, իսկ մեղադրական գործերը կարճվեցին հանցա-
կազմի բացակայության հետևանքով:

Մեծանուն գիտնական, լեզվաբան, ՀԽՍՀ ԳԱ ակադեմիկոս Հրաչյա
Աճառյանին ձերբակալեցին 1937 թ. սեպտեմբերին՝ մեղադրելով լրտեսու-
թյան և հակահեղափոխական գործունեության մեջ: 1938 թ. շարունակ-
վում էր անվանի դասախոսի հարցաքննությունը, որն ուղեկցվում էր դա-
ժան ծեծով: Այդ մասին Հ. Աճառյանը պատմել է իր բանտախցում գտնվող
համալսարանական դասախոս-ընկերներին: 1939 թ. մարտի 7-ին կայա-
ցավ Հ. Աճառյանի դատավարությունը: Նրան մեղադրեցին համալսարա-
նում դաշնակցական հայտնի կազմակերպության անդամակցության և
այլ անհիմն հանցանքների մեջ՝ ենթարկելով 6 տարվա ազատագրվման:
ԽՍՀՄ գերագույն դատարանի զինվորական կոլեգիան, լսելով Հ. Աճառյա-
նի գործի բեկման բողոքը, որոշեց նրա գործը վերադարձնել վերաքննու-
թյան: Դրա համար նպաստավոր եզրակացություն էր ներկայացրել զվխա-
վոր զինվորական դատախազի օգնական Գյուլեցյանը: Նույն թվականի
վերջին Հրաչյա Աճառյանն ազատ արձակվեց ժամկետից շուտ³: 1949-1950
թթ. հակամառականության մեղադրանքով Հ. Աճառյանը վտարվեց հա-
մալսարանից, բայց վերականգնվեց աշխատանքի ինը ամիս հետո: Հարկ

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 64-65:

³ Տե՛ս Հայոց պատմություն, հ. IV, գ. 1, Երևան, 2010, էջ 521:

է նշել, որ համալսարանից հեռացումը ծանր ապրումներ, ճիգեր ու լարվածություն է պահանջել անվանի ու մեծավաստակ գիտնականից: Միայն այն հանգամանքը, որ երբեմն մթով, հակառակ իր վատ տեսողությանը, թաքուն գնացել, պտտվել է համալսարանի շենքի շուրջ, վկայում է գիտնականի՝ Մայր բուհի նկատմամբ տածած անմնացորդ սիրո ու նվիրվածության մասին: Նա անգամ շենքի պատերն է շոշափել՝ ասելով. «Թող ինձանից բոլոր տեսակի պաշտոններն ու տիտղոսները խլեն, միայն թե ինձ չգրկեն իմ աշակերտներից (ուսանողներին նա այդպես էր անվանում)»¹:

Այսպիսով՝ չնայած 1930-ական թթ. երկրորդ կեսից սկսած ստալինյան բռնաճնշումների արդյունքում գլխատվեց մեր մտավորականության, այդ թվում՝ Երևանի պետական համալսարանում դասավանդող գիտնական-դասախոսների սերուցքը, բայց հայ ժողովրդի բնածին իմաստությունը սպանելն անհնարին էր:

Ստալինի մահից և ԽՄԿԿ 20-րդ համագումարից հետո արքայաժայռերից վերադարձավ 1930-ական թվականներին հալածանքների ու բռնությունների ենթարկված, բայց և հրաշքով փրկված գոհերի մի մասը՝ Աշոտ Հովհաննիսյան, Կարապետ Մելիք-Օհանջանյան, Գրիգոր Չուբարյան, Լևոն Ռոտինյանց, Գևորգ Գրձեյանը, Գրիգոր Շիրմազանյանը և ուրիշներ, գիտնականներ, որոնք ժամանակին կանգնած են եղել Երևանի համալսարանի հիմնադրման ակունքների մոտ: Ծանոթանալով այդ վաստակաշատ մտավորականների՝ Մայր բուհի զարգացման գործում ներդրած վաստակին՝ անհրաժեշտ է փաստել, որ հենց նրանք իրենց գործընկերների հետ միասին մանկավարժական հմուտ փորձի և գիտական բարձր մակարդակի շնորհիվ 1920-1930-ական թթ. դաստիարակեցին և պատրաստեցին իրենց փոխարինողներին:

1940-1950-ական թթ. ասպարեզ իջավ ԵՊՀ շրջանավարտ երիտասարդ գիտնականների մի նոր համաստեղություն՝ լեզվաբաններ Արարատ Ղարիբյան, Գուրգեն Սևակ, Էդուարդ Աղայան, Գևորգ Ջահուկյան, Էդուարդ Աթայան, գրականագետներ Մկրտիչ Մկրյան, Էդվարդ Ջրբաշյան, Հրանտ Թամրազյան, մաթեմատիկոսներ Արտաշես Շահինյան, Մխիթար Ջրբաշյան, Մերգեյ Մերգեյան, Ռաֆայել Ալեքսանդրյան, մեխանիկոսներ Նազուշ Հարությունյան, Մերգեյ Համբարձումյան, ֆիզիկոսներ Նորայր Քոչարյան, Միքայել Տեր-Միքայելյան, Գուրգեն Սահակյան, Վիլիկ Հարությունյան, կենսաբաններ Միքայել Չալախյան, Գագիկ Դավթյան, Դարյա Տետերնիկովա-Բաբայան, քիմիկոսներ Հովհաննես Չալթիկյան, Վերգինե Թառայան և ուրիշներ:

¹ Ք. Աճառյան, Հրաչյա Աճառյանի կյանքի ու գործունեության չիրապարակված էջերից, «Հանդես Երևանի համալսարանի», 1997, N1, էջ 100:

Այսպիսով՝ մինչև Հայրենական մեծ պատերազմի սկիզբը՝ 1941 թ. հունիսը, Երևանի պետական համալսարանը, իր հիմնադրման օրվանից շուրջ երկու տասնամյակից ավելի դիմակայելով զանազան դժվարությունների և սոցիալ-տնտեսական ծանր պայմանների, կարողացավ ամրապնդվել և զարգանալ, իր բարձրորակ դասախոսական կազմի շնորհիվ ժողովրդական տնտեսության բոլոր ոլորտներն ապահովեց անհրաժեշտ որակյալ կադրերով, որոնք իրենց ներդրումն ունեցան Հայրենական մեծ պատերազմի տարիներին ռազմաճակատներում ու թիկունքում մեր ժողովրդի հաղթանակի ապահովման գործում, մեծապես նպաստեցին խորհրդային Հայաստանի սոցիալ-տնտեսական, գիտակրթական և մշակութային վերելքին:

Эдик Минасян, Ереванский государственный университет в 1930-ых годах - 1930-е годы были особенными для Ереванского государственного университета. Из Ереванского государственного университета были образованы несколько других университетов: Политехнический институт имени Карла Маркса, Армянский педагогический государственный институт им. Абовяна, Ереванский медицинский государственный институт, Государственный институт русского и иностранных языков им. В. Брюсова, Институт земледелия и колхозов (ныне университеты). Но эти годы были также годами некоторых трудностей и потерь в 100-летней истории Ереванского государственного университета. В 1937 году в Ереванском государственном университете сменилось 6 ректоров, и ни один из них не мог внести реальный вклад в историю университета. Многие ученые университета умерли в тюрьмах, в изгнании.

Edik Minasian, Yerevan State university in 1930s - The 1930s were so special years for Yerevan State university. From Yerevan State university were formed several other universities: The Polytecnic institute of Karl Marx, The Armenian Pedagogical State institute of Kh. Abovian, Yerevan Medical State Institute, The State institute of Russian and Foreign languages of V. Brusov, Institute of Agriculture and National Farms (now they are universities) . But that years were also the years of some difficulties and loses in the 100 year history of Yerevan State University. There were 6 rectors changed in Yerevan State university during the 1937 and none of them could make the real contribution in the history of university. Many people of University died in prisons, in exile.

ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ՎԱՍՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԱՐԾՐՈՒՆՅԱՑ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀՈԳԵՎՈՐ - ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԻ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՇԱԿ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

Բանալի բառեր - Վասպուրական. Արծրունյաց թագավորություն, հոգևոր – մշակութային կյանք, աղբյուրագիտություն, պատմագրություն, պատմիչներ, սկզբնաղբյուրներ, աշխատություններ, հոդվածներ:

Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորության (908 - 1021) հոգևոր-մշակութային կյանքի պատմագրությունը ներկայացնելը և գնահատելը կարևորվում է այն տեսանկյունից, որ հնարավորություն է ընձեռում ճշգրիտ պատկերացում կազմելու, թե այդ կյանքը զարգացման ինչպիսի՞ օրինաչափություններ է ունեցել, ավելի շատ նրա ո՞ր ոլորտներն են զարգացել, ինչո՞վ էր դա պայմանավորված և ինչքանով էր նպաստում պետության ամրապնդմանը:

Հոգևոր-մշակութային կյանքի պատմագրությունը գնահատելը դյուրին խնդիր չէ, որովհետև միայն այդ ոլորտին վերաբերվող աշխատություններ գրեթե չկան, որը նշանակում, որ պետք է ուսումնասիրել ողջ թագավորության պատմությանն առնչվող պատմագիտական բնույթի գործերը և ապա միայն անդրադառնալ այն գործերին, որոնք վերաբերվում են կոնկրետ այդ ոլորտին:

Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորության ժամանակաշրջանի պատմությանն անդրադարձել են բազում հայ պատմիչներ: Դրանցից նախ և առաջ ուզում ենք առանձնացնել հայոց կաթողիկոս Հավհաննես Դրասխանակերտցուն: Նրա աշխատությունը¹ լույս է սփռում Վասպուրականի թագավորության, մասնավորապես Գագիկ Արծրունու գործունեության մանրամասների վրա: Նրա կաթողիկոսության տարիներն (897-929 թթ) ընթացել են Հայաստանի համար շատ բարդ քաղաքական իրադարձությունների պայմաններում, որոնք նա նկարագրում է իր աշխատության մեջ: Որպես կաթողիկոս Հովհ. Դրասխանակերտցին հաճախ խաղաղության միջնորդ է եղել իրար հետ ընդհարվող իշխանների հա-

¹ Տե՛ս **Հովհաննես Դրասխանակերտցի**, Պատմություն հայոց, Թիֆլիս, 1913, նաև՝ Երևան, 1996:

մար, կատարել է նաև դիվանագիտական առաքելություններ՝ Բագրատունիների թագավորությունը օտար ոտնձգություններից զերծ պահելու նպատակով: Նրան նույնիսկ կալանավորել է Սաջյան Յուսուֆ ամիրան: Կարողանալով փախչել բանտից՝ նա հակադրված է եղել ապաստանելու հայկական տարբեր գավառներում, ինչպես նաև՝ Աղվանքում և Վրաստանում: Կյանքի վերջում նա ապաստանել է Վասպուրականում, ուր և շարադրել է իր պատմությունը: Այդ պատմությունը նրանով է գնահատելի, որ հեղինակը որպես դեպքերի անմիջական ականատես է նկարագրում Գագրկ Ա-ի գործունեությունը: Իսկ ընդհանրապես Հովհ. Դրասխանակերտցու գործն ընդգրկում է պատմական շատ մեծ մի ժամանակաշրջան: Այն սկսվում է հնագույն առասպելական ժամանակներից և ավարտվում է 924 թ. դեպքերի նկարագրությամբ: Կարևոր է, որ պատմիչը, որը տիրապետում է քերթողական արվեստին, իր ժողովրդի ու հայրենիքի դժբախտությունը բացատրում է երկու հիմնական պատճառով. ա) օտար նվաճողների երկդիմի և թշնամական քաղաքականությամբ, բ) ներքին անհամաձայնությամբ և անմիաբանությամբ: Եվ պատահական չէ, որ պատմիչը քրիստոնեական բարոյախոսության սկզբունքներով խորհուրդ է տալիս իր հայրենակիցներին՝ լսել իրար, եղբայրասպան չլինել և միաբանվել, որի դեպքում ոչ թե թշնամիները կհաղթեն, այլ հայերը:

Հովհ. Դրասխանակերտցու աշխատության օգտագործումը շահեկան է ոչ այնքան հոգևոր-մշակութային կյանքի ուսումնասիրության տեսակետից, այլ պատճառների և հիմքերի ճիշտ ընկալման, որոնք հանգեցրեցին Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորության առաջացմանը մշակութային կյանքի ծաղկմանը:

Վասպուրականի թագավորության պատմությունը համառոտ ձևով անդրադարձել է նաև Ստեփանոս Տարոնեցին (Ասողիկ)¹: Նրա պատմությունը բաժանվում է երեք մասի, որոնք կոչվում են առաջին, երկրորդ և երրորդ հանդեսներ: Առաջին հանդեսը բաղկացած է հինգ գլուխներից, որոնցում հեղինակը խոսում է աշխարհի արարչության, Եգիպտոսի Պտղոմեոսների տիրապետության ժամանակաշրջանի, պարթևների, հռոմեացիների, Ալ. Մակեդոնացու և այլոց մասին: Առաջին հանդեսը նա ավարտում է առաջին Արշակունիների ժամանակաշրջանի համառոտ շարադրանքով: Երկրորդ հանդեսում, որը բովանդակում է վեց գլուխ, նա շարադրում է հայոց պատմությունը Տրդատ Գ-ից մինչև Արշակունիների անկումը (428թ) և ամփոփում Աշոտ Բագրատունու գահակալության ժամանակաշրջանով: Այս բաժնում նա տալիս է նաև Գրիգոր Լուսավորիչից

¹ Տե՛ս Ստեփանոս Տարոնեցի (Ասողիկ), Պատմութիւն տիեզերական, Ս. Պետերբուրգ, 1885:

մինչև Սահակ Պարթևը աթոռակալած հայոց կաթողիկոսների գործունեության համառոտ պատմությունը:

Երրորդ հանդեսում Տառնեցին ընդհանուր գծերով շարադրում է Աշոտ Ա-ի և Սմբատ Ա-ի պատմությունը, այնուհետև անդրադառնում է Աշոտ Երկաթին, Աբասին, Աշոտ Գ-ին, Սմբատ Բ-ին և Գագիկ Ա-ին: Երրորդ հանդեսն ավարտում է 1004 թվականով:

Վասպուրականի թագավորության պատմության հետ կապված մեզ համար մասնավոր հետաքրքրություն է առաջացրել այն, որ նա երրորդ հանդեսում ներկայացնում է Արծրունի թագավորների տոհմագրությունը, որի բացակայության դեպքում ոչ մի կերպ հնարավոր չէր լինի կազմել Գագիկ Արծրունի թագավորի հաջորդների ամբողջական ցուցակը:

Հոգևոր-մշակութային կյանքի զարգացման ընթացքի վերաբերյալ էլ նա շատ կարևոր տեղեկություններ է հաղորդում: Դրանք վերաբերվում են տասից ավելի խոշոր վանքերի (Կամրջաձոր, Հոռոմոս, Նարեկ, Հաղպատ, Սանահին և այլն) հիմնադրմանը, նրանց գրչության կենտրոնների, գիտնականների և հոգևոր առաջնորդների գործունեությունը: Նա անդրադառնում է եկեղեցաշինությանը, Տրդատ ճարտարապետի գործունեությանը Անիում:

Ճշմարիտ է, այս տեղեկությունները վերաբերվում են ոչ միայն Վասպուրականի թագավորությանը, բայց շահեկան են նրանով, որ օգնում են տպավորություն կազմել ընդհանրապես հայ մշակույթի զարգացման ուղղվածությունների մասին նշված ժամանակահատվածում:

Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորության (առհասարակ այս տոհմի պատմության), ինչպես նաև հոգևոր-մշակութային կյանքի ուսումնասիրության համար անգնահատելի են Թավմա Արծրունու և Անանունի գործերը¹: Արծրունին իրեն դրսևորում է որպես գնահատելի վերլուծական մտքի տեր և քաղաքական յուրօրինակ մտքի կրող, ինչպես նաև հայոց քրիստոնեական հավատի ջերմեռանդ պահապան պատմիչ:

Թովմա Արծրունու պատմությունը բաժանված է դպրությունների: Մինչև 2-րդ դպրության 5-րդ գլուխն ունի երկրորդական սկզբնաղբյուրային արժեք, որովհետև հեղինակը շարադրված իրադարձությունների ժամանակակիցը չէ: Ավելի արժեքավոր են 2-րդ դպրության 5-6-րդ գլուխները, ուր ներկայացված է արաբների դեմ հայերի մղած ազատագրական պայքարը: Սակայն, որպես սկզբնաղբյուր հատկապես արժեքավոր է վերջին երրորդ դպրությունը: Այստեղ է, որ երևում է նրա քաղաքական բարձր մտածողությունը, քանզի ձգտում է բացահայտել պատմական իրադարձությունների պատճառահետևանքային կապերը, դրանց մոտենալ քննական հայացքով: Թովմա Արծրունին հայոց երկրին պատուհասած դժբախտությունների պատճառ է համարում հայ իշխանների ան-

¹ Տե՛ս **Թովմա Արծրունի և Անանուն**, Պատմություն Արծրունյաց տան, Երևան, 1985:

միաբանությունը: Նա, լինելով Արծրունիների տոհմական պատմիչը, դրվատանքով ու գովեստով է խոսում նրանց մասին՝ ներկայացնելով նրանց հերոսական պայքարը արաբական տիրապետության դեմ: Սակայն, ճիշտ կերպով անմիաբանությունը համարելով հայոց դժբախտությունների պատճառ, նա մոռանում է, որ Արծրունիներն էլ էին անմիաբան և հակադրությունների մեջ էին Բագրատունիների հետ: Եվ նրանց այս անմիաբանությունն էր, որ հանգեցրեց Արծրունիների անկախ թագավորության առաջացմանը: Գնահատելի է Թովմա Արծրունու կողմից պատմության՝ որպես գիտության նկատմամբ ունեցած մոտեցումը: Նա չի պատկերացնում պատմություն՝ առանց թվականների:

Թովմա Արծրունու պատմությունը շարունակել է Անանունը (ըստ երևույթին դարձյալ Արծրունյաձ տոհմից): Վերջինս եղել է հոգևորական անձնավորություն, ըստ երևույթին Աղթամարի Ս.Խաչ վանքի կրոնավոր: Այս ենթադրության համար հիմք են տալիս նրա հետևյալ տողերը. «Եա առաւել աստուածապսակ և բարեպաշտ և ամենիմաստ թագաւորն հայոց Գագիկ, որ իմաստութեամբ և ուղղափառ վարութն իւրովք և կամօքն Աստուծոյ տիրեաց բազում աշխարհաց, զոր կայ յիշատակեալ ի սմա և խաղաղութեամբ պահեաց զամենայն աւուրս կենաց իւրոյ ի հինից թշնամեաց, և եղև առիթ շինութեան եկեղեցեաց ևս առաւել գերահոյակ և և ցքանչելագործ սուրբ եկեղեցվոյս սուրբ Խաչիս Աղթամարայ. ընդ որոյ հովանեալ շարագրեցալ Պատմութիւնս այս ի թուականութեանս հայոց յետօն հարիւրերորդի յիսնորդի երկրորդի, և յաշխարհակալ թագաւորութեանն Ղազանի, հրամանալ և ծախիւք աստուածապատիվ և երջանիկ երիցս երանեալ ամենիմաստ հայրապետիս Հայոց տեառն Զաքարիայի, որ է յոյժ բարի, առատամիտ և աղքատասէր և աստուածային ձրիւքն բարգաւաճեալ և ի խնդրոյ աստուածարեալ գիտնական և արդիւնական վարդապետի, միանգամայն և արհիական աստիճանի արժանացելոյ տեառն Ստեփաննոսի, որ է ակն արևելեան և աթոռակալ մեծի Սիւնեաց տանն»¹:

Այսպիսով պարզ է, որ Անանունն իր պատմությունը շարադրել է Ս. Խաչ վանքում: Բացի այդ՝ այն գրվել է Զաքարիա հայրապետի հրամանով և գիտնական-վարդապետ, Սյունաց թեմի աթոռակալ Ստեփանոսի խնդրանքով:

Անանունը թեպետ թվեր շատ քիչ է հրատարակում, բայց ունի փայլուն պատմելաձև: Նրա իդեալ քաղաքական և մշակութային գործիչը Գագիկ Արծրունին է: Նա ձգտում է Բագրատունիների հետ համեմատություններում նախապատվությունը միշտ տալ Արծրունիներին: Գագիկ Ա-ի պառակտողական քայլերի մեջ էլ նա մեղադրում է Սմբատ Ա-ին, որը բնակա-

¹ Նույն տեղում, էջ 494-496:

նաբար ճիշտ չէ: Այս ամենով հանդերձ, գործն անգուգական սկզբնաղբյուր է Արծրունիների թագավորության շրջանում Վասպուրականի հոգևոր-մշակութային վերելքը ներկայացնելու առումով: Նա տվել է տեղի ճարտարապետական հրաշակերտ կոթողների ճշգրիտ նկարագրությունը:

Հաջորդ կարևոր սկզբնաղբյուրը պատկանում է Ուխտանեսին¹: Նա այն գրել է Անանիա Նարեկացու հանձնարարությամբ՝ 10-րդ դարի երկրորդ կեսին: Ուխտանեսի աշխատության մեջ շարադրված են ոչ թե քաղաքական իրադարձություններ, այլ արժարժվում են հիմնականում կրոնա-դավանաբանական հարցեր: Այն բաղկացած է եղել երեք հատվածից. ա) «Զթիւ թագաւորացն և զհայրապետացն մերոյ», բ) «Զբաժանումն Վրաց և ի Հայոց միասնութենէ» և գ) «Զմկրտութիւն ազգին որ ծաղն կոչի»: Առաջին և երկրորդ մասերը մեզ են հասել ամբողջությամբ, իսկ երրորդը՝ մասնակիորեն:

Առաջին հատվածը կազմված է Աստվածաշնչից, Մովսես Խորենացուց և այլ հեղինակներից քաղված տեղեկություններից՝ «հասարակաց» ընթերցանության և ուսուցողական նպատակներով: Այն սկսվում է Ադամի, Հայկի, Սեմի, Քամի, Հաբեթի ժամանակներից, խոսվում է վերջիններիս և նրանց հասած երկրների մասին:

Այնուհետև հեղինակը խոսում է հայոց առասպելական և իրոք պատմական դեմքեր հանդիսացող արքաների մասին, նրանց զուգընթաց թռուցիկ ներկայացնելով պարսից արքաներին և Հռոմի կայսրերին: Ըստ երևույթին Խորենացուց օգտվելով, Ուխտանեսը այնուհետև խոսում է Արգար թագավորի քրիստոնեության ընդունման, ապա՝ Գրիգոր Լուսավորչի, Տրդատի, Հռիփսիմյանց կույսերի մասին՝ քննարկելով դավանաբանական խնդիրներ:

Երկրորդ հատվածում ներկայացվում է հայոց եկեղեցու՝ վրաց եկեղեցուց անջատման պատմությունը, հիմնականում հենվելով դավանաբանական պայքարի միջնադարյան ժողովուրդներից՝ «Գիրք թղթոցի» տեղեկությունների հիման վրա: Ուխտանեսը վրաց եկեղեցու անջատման պատճառ է համարում վրաց Կյուրիոն կաթողիկոսի քաղկեդոնականությանն հարելը: Ինչ վերաբերվում է ծաղերին, ապա՝ դրանք հայ քաղկեդոնականներ էին, որոնց դատապարտում է Ուխտանեսը, միաժամանակ տեղեկություններ հաղորդելով վերջիններիս տարածման գավառների, գյուղերի, քաղաքների, բերդերի և վանքերի մասին: Կարելի է պնդել, որ Ուխտանեսի գլխավոր նպատակը մեկն է՝ ամենաճշմարիտը համարել հայ քրիստոնեական առաքելական եկեղեցին և պայքարել նրանից ամեն տեսակի շեղումների դեմ:

¹ Ուխտանես եպիսկոպոս, Պատմություն հայոց, Վաղարշապատ, 1871:

Մյուս սկզբնաղբյուրը, որն անկախ մշակութային կյանքի վերաբերյալ տեղեկություններից, անհրաժեշտ էր օգտագործել ընդհանուր քաղաքական անցուղարձերի վերաբերյալ լիարժեք պատկերացում կազմելու համար, Մատթևոս Ուռհայեցու աշխատությունն է¹: Այն ընդգրկում է 952-1136/37 թթ. դեպքերի հաջորդական շարադրությունը, ուր բնականաբար, անդրադարձներ կան նաև Վասպուրականում ծավալված դեպքերին:

Սրանք են այն հիմնական սկզբնաղբյուրները, որոնք պետք է օգտագործել Վասպուրականի Արծրունիների թագավորության քաղաքական պատմության ուսումնասիրության համար, առանց որի դժվար է ճիշտ հասկանալ մշակութային կյանքի զարգացման պատճառները, քանի որ մեկը մյուսի հետ շաղկապված են:

Խնդրին առնչվող կարևոր աշխատություն է Միքայել Չամչյանի գործը²: Մ. Չամչյանն իր հղված հատորում, որն սկսվում է 5-րդ դարից (նրա պատմությունը հասցվում է մինչև 1784 թվականին), հանգամանորեն անդրադառնում է նաև Բագրատունիների թագավորության առաջացման պատմությանը, նրանից այլ, այդ թվում Արծրունիների թագավորության տրոհմանը: Հենվելով մեր հիշատակած սկզբնաղբյուրների վրա և համադրելով դրանց տեղեկությունները, Մ. Չամչյանը ներկայացնում է այն պատճառները, որոնք նպաստեցին Գագիկ Արծրունու կողմից առանձին թագավորության առանձնացմանը, սկսած Գագիկ Ա-ից՝ Բագրատունիների թագավորների հետ Արծրունիների հարաբերություններին, Արծրունիների պետության զարգացման ընթացքին մինչև Մենեքերիմի գաղթը (1021թ.): Հեղինակն անդրադառնում է Արծրունիների շինարարական գործունեությանը ևս (մասնավորապես Գագիկ Արծրունու), ընթերցողի համար ստեղծելով այն տպավորությունը, որ, իրոք թագավորությունն ապրում է հազկոր ծաղկման և վերելքի մի ժամանակաշրջան:

Նույնը պետք է շեշտել նաև Լեոյի աշխատության մասին³:

Լեոն Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությանն անդրադառնում է հղված հատորի «Գիրք երկրորդի» առաջին մասում, որը կոչվում է «գավառական անկախություններ»: Հեղինակը տալիս է այդ թագավորության ձևավորման ողջ գործընթացը: Հետաքրքիր ձևով է նա մատուցում Գագիկ Ա-ի և Սմբատ Ա-ի փոխհարաբերությունների պատմությունը, այն դրդապատճառները, որոնք հանգեցրեցին Վասպուրականի թագավորության հռչակմանը: Հատկապես խիստ շահեկան են Լեոյի անդրադարձները Գագիկ Արծրունու շինարարական աշխատանքներին (քաղա-

¹ Տե՛ս **Մատթևոս Ուռհայեցի**, Ժամանակագրություն, Վաղարշապատ, 1898, նաև՝ Երևան, 1991:

² Տե՛ս **Միքայել Չամչյան**, Հայոց պատմություն, Բ հատոր, Երևան, 1984:

³ **Լեո**, Հայոց պատմություն, միջին դարեր, տես Երկերի ժողովածու, երկրորդ հատոր, Երևան, 1967:

քաշինությանը, եկեղեցաշինությանը): Մասնավորապես Աղթամար քաղաքի, Ոստանի, Ս.Խաչ եկեղեցու կառուցման Լեռնի նկարագրությունները այն ճիշտ տպավորությունն են ստեղծում, որ իսկապես մշակույթն այս թագավորությունում վերելք ու ծաղկում էր ապրում:

Ընդհանրապես Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորության պատմության վերաբերյալ գնահատելի ուսումնասիրություններ է ստեղծել պատմաբան Վրեժ Վարդանյանը: Նա գրել է ն՝ հոդվածներ և՛ մենագրություններ: Հոդվածներից մեկը նվիրված է Վասպուրականի թագավորության սահմաններին¹:

Այս ուսումնասիրության մեջ նա հենվելով պատմական սկզբնաղբյուրների վրա, փորձում է ճշտել Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորության սահմանները, ցույց տալ, թե ինչ զավառներ էր նա ընդգրկում: Սահմանները ճշտելուն զուգընթաց նա փաստորեն տալիս է Վասպուրականի թագավորության ձևավորման, զարգացման և անկման պատմությունը: Միանշանակորեն ընդունելի են նրա հետևյալ դատողությունները. «Տասներորդ դարում Հայաստանն ապրում է ֆեոդարական մասնատվածության ժամանակաշրջան: Հայաստանի հազիվ գլուխ եկած պետական ամբողջությունը սկսում է տալ իր առաջին ճեղքերը: Առաջանում են տեղական նշանակություն ունեցող մի քանի թագավորություններ, որոնցից առանձնակի դեր ունեն Վասպուրականի թագավորությունը, որը **Հայաստանի բոլոր տեղական թագավորություններից տնտեսական, քաղաքական և մշակութային ամենաբարձր ծաղկման հասավ**»²: (Ընդգծումը մերն է - Ա. Ն.): Իսկապես սա անհերքելի ճշմարտություն է:

Ոչ պակաս գնահատելի է նաև Վ. Վարդանյանի մյուս հոդվածը³:

Այստեղ նա տալիս է Գագիկ Արծրունու և Յուսուֆ ամիրայի փոխհարաբերության պատմությունը, բացահայտում է վերջինիս դավադիր ձգտումները, Գագիկի խելացի, խուսանավողական քաղաքականությունը և, ի վերջո, նրա՝ թագավոր հաստատվելու դրվագների մանրամասները: Գնահատելին այն է, որ հոդվածում ապացուցվում է Գագիկի՝ Բագրատունիների թագավորների հետ միասնաբար թշնամիների դեմ պայքարելու ձգտման առկայությունը: Եվ դա շատ կարևոր էր երկրի քաղաքական, տնտեսական և մշակութային զարգացման տեսանկյունից: Իր այս հոդվածներում հնչեցրած տեսակետներն նա ավելի է հիմնավորել Վասպու-

¹ Վարդանյան Վ. Մ., Վասպուրականի թագավորության սահմանները 9-11-րդ դարերում, տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1969, թիվ 4, էջ 228-236:

² Նույն տեղում, էջ 228:

³ Վարդանյան Վ. Մ., Վասպուրականի 910-930-ական թթ. Պատմության շուրջը, տե՛ս նույն տեղում, 1980, թիվ 1, էջ 215-222:

րականի Արծրունյաց թագավորության ամբողջական պատմությունը նվիրված իր մենագրությունում¹:

Այնտեղ նա, նախ՝ ներկայացնում է Վասպուրական աշխարհը Արծրունյաց թագավորության նախօրյակին, Արծրունիների կողմից հայոց այս նշանավոր նահանգի որպես ազատագրական պայքարի օջախ լինելու հանգամանքը: Հատկապես կարևորություն է ներկայացնում այս գլխում հեղինակի կողմից լուսաբանված Գագիկ Արծրունու շինարարական անդրանիկ ջանքերը, որոնք «առաջ տարվեցին թե աշխարհիկ, թե եկեղեցական շինությունների գծով»²:

Հաջորդ գլխում արդեն նա տալիս է Վասպուրականի թագավորության պատմությունը 10-րդ դարի առաջին կեսին: Բնականաբար, այս շրջանի գլխավոր դեմքը Գագիկ Արծրունին էր, որի մշակութային - շինարարական բուռն գործունեությունն էլ վերլուծում է հեղինակը: Այն ճիշտ տպավորությունն է ստեղծվում, որ հոգևոր-մշակութային կյանքը մինչև թագավորության անկումը եղել է պետության հոգացության կենտրոնում:

Վերոհիշյալ հիմնահարցերին Վ. Վարդանյանն անդրադարձել է իր մյուս Աշխատությունում ևս³, որը չենք մանրամասն ներկայացնում՝ կրկնություններից խուսափելու նպատակով:

Արծրունյաց թագավորության վերջին շրջանի և Մենեքերիմի գաղթի մասին գնահատելի մի հոդված է տպագրել Վ. Իսկանյանը⁴: Հոդվածը մեզ համար հետաքրքրական է այն տեսանկյունից, որ հեղինակը հենվելով բազմաթիվ սկզբնաղբյուրների տեղեկությունների վրա գտնում է, որ Արծրունյաց վերջին թագավոր Մենեքերիմի գաղթը Սեբաստիա տեղի է ունեցել 1022 թվականին: Սակայն, բոլոր հեղինակները այսօր այն կարծիքի են, որ այդ գաղթը, կամ Արծրունիների թագավորության անկումը տեղի է ունեցել 1021-ին: Սրան անդրադառնում ենք, որովհետև եթե խոսք է գնում թագավորության մշակութային կյանքի մասին, ապա կարևոր է ճշտել նրա գոյության ստույգ թվականները:

Վասպուրականի հայոց թագավորության պատմությանը, նրա ապրած հոգևոր-մշակութային կյանքին բավական լայն բաժին է հատկացված ՀԽՍՀ ԳԱ հրատարակված «Հայ ժողովրդի պատմություն» ութհատորյակի 3-րդ հատորում⁵:

¹ Տե՛ս Վարդանյան Վ. Մ., Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորությունը, Երևան, 1969:

² Նույն տեղում:

³ Տե՛ս Վարդանյան Վրենժ, Արծրունիները հայոց պատմության մեջ, Երևան, 2002:

⁴ Իսկանյան Վ. Գ., Արծրունյաց արտագաղթի մասին, տես «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, թիվ 3, էջ 67-82:

⁵ Տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն, ԳԱ հրատ., հ. 3-րդ, Երևան, 1976, տե՛ս էջ 309 – 416::

Հատորի Գ բաժինը նվիրված է հայ մշակույթին 9-11-րդ դարերում: Բնականաբար, այդ դպրոցները, գործում էին նաև Վասպուրականում, որոնցից ամենահռչակավորը Նարեկի Վարդապետարանն էր: Ըստ հատորի հոդինակների՝ այստեղ ծաղկում են ապրել գրչության արվեստը, մանրանկարչությունը, բնագրերի քննությունը: Հատորում առանձին գլխով ներկայացված է նաև այս շրջանի պատմագրությունը, առանձին վերլուծության են ենթարկված Վասպուրականի թագավորության շրջանի հայ պատմիչների գործերը, գնահատված են դրանք՝ որպես արժեքավոր սկզբնաղբյուրներ:

Հայ փիլիսոփայական մտքի նվաճումները նույնպես չեն անտեսված այս հատորում: Հատկապես կարևորագույն տեղ է հատկացված Գրիգոր Նարեկացուն, որն համարվում է միաստիցիզմի խոշորագույն ներկայացուցիչը Հայաստանում: Սրանով հանդերձ ընդունելի չէ արտահայտված այն տեսակետը, որ իր մտքերով և մտածողությամբ ուղիղ կերպով կապվելով Աստծու հետ, Նարեկացին հակադրվել է եկեղեցուն և հոգևորականներին՝ որպես մարդու և Աստծու միջև անտեղի միջնորդների:

Հատորի գեղարվեստական գրականությանը նվիրված բաժնում ներկայացված են հիշյալ ժամանակահատվածում նրա զարգացման հիմնական ուղղությունները: Քանի որ գրականության ամենամեծ դեմքը դարձյալ Գրիգոր Նարեկացին էր, ապա՝ բնականաբար գլխավոր անդրադարձը նրան է կատարվել, թեև նրա գեղարվեստական խոսքին տրված շատ գնահատականներ այսօր մերժելի են:

Հատկապես գնահատելի են հատորի ճարտարապետությանը և արվեստին նվիրված բաժինները: Այստեղ վեր են հանված ժամանակաշրջանի արվեստի բնորոշ կողմերը, ցույց են տրված կերպարվեստի զարգացման առանձնահատուկ կողմերը:

Քանի որ թե՛ ճարտարապետության և թե՛ կերպարվեստի առումով էլ Վասպուրականի թագավորությունը տվել է գլուխգործոցներ, ապա՝ բնականաբար ներկայացված է տեղի ճարտարապետական դպրոցը, որի հիմնադիրն էր մեծն Մանուելը:

Հատորում Վասպուրականի ճարտարապետության և կերպարվեստի առանձնահատուկ գծերը բացահայտված են Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու օրինակով:

Ընդհանուր առմամբ այս հատորը գնահատելի է նրանով, որ թերևս առաջին անգամ առանձին բաժիններով ներկայացնում է ժամանակի մշակութային կյանքը, դժբախտաբար քրիստոնեական հավատի և եկեղեցու նկատմամբ հաճախ մերժելի հայեցակարգերով և թոնդրակյան աղանդի նկատմամբ դրվատելի խոսքերով:

Այն, որ Գագիկ Արծրունին ոչ միայն քաղաքական գործիչ էր, քաղաքական մտքի յուրօրինակ կրող և դիվանագետ, այլ՝ նաև աստվածաբան-

փիլիսոփա, ապացուցել է դոկտոր Մեսրոպ Եպիսկոպոս Գրիգորյանը իր երկու հոդվածներում¹: Դրանցում քննարկվում է նույն խնդիրը, թե ինչպես է Գազիկ Արծրունին Բյուզանդական կայսր Ռոմանոս Լեկաբանոսին և Տրյուփոն պատրիարքին ուղղված նամակում քննարկելով դավանաբանական խնդիրներ, փորձում հիմքեր գտնել հայ և բյուզանդական եկեղեցիների միավորման համար: Այստեղ կարևորն այն է, որ նա ընդունելով Հիսուսի միաբնակությունը, փիլիսոփայական հնարքներով փորձում է ապացուցել, որ դրա համար կան անհրաժեշտ հիմքերը: Գազիկ Ա-ի «թուղթը» մի ավելորդ վկայություն է Արծրունիների թագավորությունում փիլիսոփայական-աստվածաբանական մտքի զարգացման մասին և այն մասին, որ իրոք աշխարհիկ և հոգևոր իշխանությունները հայոց քրիստոնեական եկեղեցու դավանանքի հարցում առավել քան մոտեցել էին:

Հիմնահարցին առնչվող գնահատելի գործ է դոկտոր Համազասպ Ոսկյանի աշխատությունը²:

Այս աշխատությունը գնահատելի է երկու տեսանկյունից: Նախ, ունի սկզբնաղբյուրային արժեք և, երկրորդ, հեղինակն եկեղեցիների պատմությանն անդրադարձել է տարաբնույթ նյութերի ուսումնասիրման ճանապարհով, որոնց նկատմամբ ցույց է տվել քննական մոտեցում:

Աշխատության մեջ մենք հազվագյուտ տեղեկությունների ենք հանդիպում այն եկեղեցիների և նրանց ճարտարապետական կառուցվածքների վերաբերյալ, որոնք կառուցվել են Արծրունյաց թագավորության շրջանում, ինչպես նաև՝ նրանց, որոնք գոյություն ունեին թագավորությունից շատ առաջ և նրանից հետո:

Չկա Վասպուրական աշխարհում մի եկեղեցի կամ շինություն, որ գերծ մնացած լինի հեղինակի ուշադրությունից: Այնտեղ նկարագրված են Վանա ծովի կղզիների վանքերն ու անապատները, ներկայացված են Ռշտունիքի, Վան-Տոսպի, Գնունյաց և Առբերանի վանքերը:

Ներսես Ալիսյանի աշխատությունը³ նվիրված է Աղթամարի կաթողիկոսության պատմությանը: Մեր ուսումնասիրության համար շահեկան է նրա գործի մի գլուխը միայն («Սկզբնաւորութիւն Աղթամարայ կաթողիկոսութեան»): Շահեկան է այն առումով, որ օգնում է ճիշտ պատկերացում կազմելու այն հարցի վերաբերյալ, թե որքան ժամանակ է Աղթամարը հանդիսացել ամենայն հայոց կաթողիկոսի նստավայր: Շատ հաճախ այն

¹ **Դոկտոր Մեսրոպ Գրիգորյան**, Գազիկ Արծրունի և Գազիկ Բագրատունի Թագավորների թղթերը Բյուզանդական արքունիքին, տե՛ս «Պատմա-բանասիրական հանդես», Երևան, 1989, թիվ 3, 'Նույնի' Երկու աստուածաբան թագաւորներ ի նպաստ Գազիկ Արծրունիի Վասպուրականի և Գազիկ Բագրատունիի Անիի, տե՛ս «Էջմիածին», 1986, թիվ 11-12:

² Տե՛ս ԴԿՏ. Հ. Համազասպ Ոսկեան, Վասպուրական - Վանի վանքերը, Ա մաս, Վիեննա, 1940:

³ Տե՛ս **Հ. Ներսես Վ. Ալիսեան**, Գաւազանագիրք Կաթողիկոսաց Աղթամարայ, Վիեննա, 1920:

տեսակետն է հնչում, որ Ամենայն հայոց կաթողիկոսը Աղթամարն ունեցել է որպես նստավայր բավական երկար ժամանակ: Մինչդեռ իրականում այն տնել է շատ կարճ՝ 929 թվականից մինչև 943 թվականը: Գագիկ Արծրունու մահից հետո Ամենայն հայոց կաթողիկոսի նստավայրը դարձել է Կարսի Արգինա գյուղը: Սակայն, Աղթամարի կաթողիկոսությունը գոյատևել է բավական ժամանակ՝ մինչև Խաչատուր Շիրոյանի մահը (1895 թ), որն օծվել էր կաթողիկոս 1864 թվականին:

Ն. Ակինյանի աշխատության սկզբնամասը այն կարևոր եզրակացությանն է տեղիք տալիս, որ Արծրունիների թագավորությունն այն աստիճանի ազդեցիկ էր, եկեղեցիները, հոգևոր հաստատություններն այնքան շատ էին, որ չնայած Բագրատունիների գերակայությանը, այն դառնում է, թեկուզ կարճատև մի ընթացքում, հայոց կաթողիկոսի նստավայր:

Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորության հիմնադրի՝ Գագիկ Արծրունու ժամանակի հրաշակերտի՝ Աղթամարի Ս. Խաչ եկեղեցու ճարտարապետական առանձնահատկությունների, ճարտարապետական ինքնատիպ լուծումների հետ համադրված կերպարվեստի արտահայտության ձևերի մասին բարձր գնահատականով է արտահայտվում Հովսեփ Օրբելին¹: Նա բախտ է ունեցել այցելելու այդ կղզին և մանրագին դիտելու Ս. Խաչ եկեղեցին: Իր ուսումնասիրության մեջ նա հետազայում նկարագրել և գնահատել է իր ողջ տեսածն ու զգացածը՝ ճարտարապետական ինքնատիպ և հազվագյուտ լուծումներ, այդ լուծումներին անքակտելիորեն միահյուսված մանրաքանդակներ, աստվածաշնչյան պուժենների և աշխարհիկ կյանքի դրվագների ինքնօրինակ արտացոլումներ: Ահա թե ինչի է ականատես եղել և այնուհետև նկարագրել Հ. Օրբելին: Նրա աշխատությունը բարձր գնահատականի է արժանի, քանզի ընթերցողի աչքի առջև աստիճանաբար բարձրանում է Ս. Խաչ բացառիկ կոթողի ողջ հրաշակերտ կառուցվածքը:

Հարկավ, այս ամենով չի լրանում այն աշխատությունների ցանկը, որոնք կամ նվիրված են Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորության պատմությանը կամ անդրադառնում են դրա գոյության ընթացքում տեղի ունեցած հոգևոր-մշակութային զարթոնքին, կամ էլ արվեստի առանձին գործերի նկարագրությանն ու վերլուծությանը: Բայց, կարծում ենք, որ սրանք էին ամենահիմնականները, քանզի հայեցակարգերի կամ պատմական տեղեկությունների նորությամբ աչքի չեն ընկնում այս թագավո-

¹ **И. А. Орбели**, Памятники армянского зодчества на острове Ахтамар, տե՛ս Избранные труды, Москва, 1968:

րության քաղաքական կամ մշակութային կյանքին այս կամ այն չափով առնչվող մյուս աշխատությունները¹:

Դրանք առանձին-առանձին հարկ չենք համարում ներկայացնել, որովհետև նոր խոսք չեն բերում հայեցակարգային մոտեցումների մշակումների առումով:

Այս ամենից գատ, ուզում ենք շեշտել, որ բավականին առատ նյութեր կան՝ կապված Արծրունյաց թագավորության հոգևոր-մշակութային կյանքի հետ՝ պարբերական մամուլում («Բուզանդիոն», «Արևելք», «Մուրճ» և այլն): Սակավ նյութեր չի պարունակում նաև Ե. Լալայանի «Ազգագրական հանդեսը»:

Հարկ ենք համարում ավելացնել, որ բավական առատ են Արծրունյաց թագավորության շրջանի գեղարվեստական խոսքին և փիլիսոփայական մտքին վերաբերվող աշխատությունները²:

Դրանցում փորձ է արված վեր հանել մեծ բանաստեղծի, փիլիսոփայի, երաժշտի և ուսուցչի կերպարը:

Եվ վերջապես անհանար է չառանձնացնել նշանավոր պատմաբան Բ. Հարությունյանի հետմահու լույս տեսած աշխատությունը³, որը վերաբերվում է Արշրունիների իշխանական տոհմի մեր պատմության մեջ ունեցած տեղի և դերի պատմաքննական մեթոդաբանությամբ լուսաբանմանը և այնտեղ նոր հայեցակետային մոտեցումներով է մատուցված Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորության պատմությունը: Առանց այս աշխատության ուսումնասիրության անհնար է ճշգրտել այն պատճառները, որոնք նպաստեցին նաև հոգևոր մշակութային կյանքի վերելքին թագավորության գոյության շրջանում:

Այս ամենով հանդերձ չի ստեղծվել մի ուսումնասիրություն, որը փորձ անի մատուցելու Վասպուրականի Արծրունյաց թագավորության հոգևոր-մշակութային կյանքն ամբողջությամբ, իր զարգացման բոլոր կողմերով և բնորոշ առանձնահատկություններով:

¹ Տե՛ս **Հարությունյան Հ.**, Հայաստանը 9-11-րդ դարերում, Երևան, 1959, **Բարթիկյան Հ.**, Վասպուրականցիները բյուզանդական կայսրության ծառայության մեջ, տե՛ս «Պատմաբանասիրական հանդես», 2000, թիվ 3, էջ 131-151, Մանանդյան Հ., Երկեր, հ. Զ., Երևան, 1985, Հայ ժողովրդի պատմություն, խմբագիր՝ Ս. Ս. Մելիք-Բախշյան, Երևան, 1975, **Հակոբյան Թ. Խ.**, Հայաստանի պատմական աշխարհագրություն, Երևան, 1975 և այլն:

² Տե՛ս **Չոպանյան Ա.**, Դեմքեր, Փարիզ, 1924, Աբեղյան Ս., Հայոց հին գրականության պատմություն, Գիրք 1, Երևան 1944, **Սկրյան Ս.**, Գրիգոր Նարեկացի, Երևան, 1955, **Թահմիզյան Հ.**, Կոմիտասը և Նարեկացու տաղերը, «Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1969, թիվ 3 և այլն:

³ Տե՛ս **Բաբկեն Հարությունյան**, Արծրունյաց իշխանական ընտանիքը հայոց պատմության մեջ, Երևան, Մեկնարկ, 2016:

Аршак Нерсисян, Историография духовно-культурной жизни королевства Арцруни в Васпуракане - Духовно-культурная жизнь королевства Арцруни в Васпуракане находилась на подъеме. Об этом возвышении свидетельствуют средневековые источники, в основном это работы историков. Здесь представлены не только политическая история, но и культурная сфера. В статье дается оценка и анализ этих источников, а также вопросов, связанных с исследованиями.

Arshak Nersisyan, The historiography of spiritual-cultural life of kingdom Artsruni in Vaspurakan - The spiritual-cultural life of kingdom Artsruni in Vaspurakan was on the rise. This rise is evidenced by medieval sources which are mainly works of historians. There are presented not only the political history but also the cultural sphere. The article assesses and analyzes these sources and also the questions related to studies.

ԱՍԻԱՅԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

ՈՒՅՂՈՒՐՆԵՐԸ ՄՈՆՂՈԼԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ (IX-XV ԴԱՐԵՐ)

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

Բանալի բառեր - ույղուրներ, Չինաստան, Ասիայի հին ժողովուրդները, ույղուրական կազանատ, չին-ույղուրական հարաբերություններ, Մոնղոլական կայսրություն, Սին-Շիանգ ինքնավար մարզի պատմություն.

Արդեն իսկ IX-րդ դարից սկսած ույղուրները զիջեցին իրենց դիրքերը նախ՝ թյուրք ժողովուրդներին, իսկ ավելի ուշ մոնղոլներին: Հայտի է, որ IX-X-րդ դարերում Ույղուրական կազանատի ներսում հասունանում էին տարբեր ժողովուրդների անհնազանդության տրամադրությունները: Ի վերջո դրանք հանգեցրեցին այն բանին, որ 840 թվականին՝ քաղաքացիական պատերազմից հետո, Ույղուրական կազանատը նվաճվեց թյուրքական կիրկիզ ժողովրդի կողմից: Արդյունքում, ույղուրների կառավարման տակ գնտվող ժողովուրդները գաղթեցին հյուսիս-արևելյան Չինաստան, որը ներկայիս Սինձիանգ-ույղուրական ինքնավար մարզի տարածքն է:

Հատկանշական է, որ նախքան կազանատի նվաճումը, չինական Թան դինաստիայի հան ներկայացուցիչների կողմից բազմից փորձեր են արվել ասիմիլացնել ույղուրներին: Մասնավորապես 770-ական թվականներին, չինական իշխանությունները հրաման են արձակում ույղուրների հագուստի վերաբերյալ: Ույղուրները պարտավորվում էին կրել հատուկ տարբերվող հագուստ, որը կխանգարեր նրանց ամուսնանալ չին կանանց հետ և արգելվում էր նաև չինացի ձևանալ: Հիմնական նպատակն էր՝ պահպանել չինական արժեքներն ու ավանդույթները և չշեղվել իրենց ուղղուց:

843 թվականից սկսած չինացիները հետևողական էին ույղուրների զարգացմանը և տեղաշարժին: 847 թվականին, երբ սպանվեց ույղուրների վերջին կազանը, նրանց փոխարինելու եկավ Ենիսեյան կիրգիզների կազանատը, որը ավելի քան 70 տարի հզոր դիրք գրավեց Կենտրոնական Ասիայում: Ույղուրների և Ենիսեյան կիրգիզների միջև մշտապես լարված հարաբերությունների էին, իսկ չինական կայսրները մշտապես սպասում էին երկու կողմերի թուլացմանը: Հանձնելով դիրքերը կիրգիզներին, ույղուրները հաստատվեցին Սինձիանում, Շանսիի արվարձաններում և Գանսուում: Այստեղ ույղուրները հիմնում են երկու անկախ պետություններ՝ Գանջոույան 870 թվականին, և Քոչո կամ Տուրֆանի պետություն 843

թվականին: Հատկանշական է, որ Տուրֆանի պետության գլուխ էր համարվում կազանը, բայց այլ անվանմամբ՝ իդիկուտ: Ամբողջ պետությունը հռչակվել էր Ույդուրական Տուրֆանյան իդիկուտ, որը բառացիորեն թարգմանվում է, որպես «Մուրբ հարստություն, փառք»: ¹ Հետաքրքիր է այն փաստը, որ այդ երկու պետություններն էլ անկում են ապրում մոնղոլական պետության հզորացումից հետո, որ 13-14 դարերում գրավում և հպատակեցնում է այդ տեղանքի ժողովուրդներին և տալիս է վասալների կարգավիճակ: Ի տարբերություն Գանջույի տերության, որը պահպանել իր դիրքերը մինչև 1028 թվականը, ույդուրական Տուրֆանյան տերությունը կառավարվելով տարբեր ցեղերի ներկայացուցիչների կողմից, ճանաչեց Մոնղոլիայի գերիշխանությունը և ընդունեց վասալի կարգավիճակը: Այստեղ պետք է նշել նաև Գանջույի տերությունը կառավարող օղակի դերի մասին, որոնք Յագլաքարյան տոհմից էին և ունեին պետականության ստեղծման հզոր հիմքեր: Ինչպես նշել էինք, հենց նրանց օրոք էր, երբ Չինաստանի կայսրը օգնություն էր խնդրում ույդուրներից՝ Տիբեթից պաշտպանվելու և նրան դիմակայելու համար: Յագլաքարյան կազանները կամ իշխողները ութն էին, որոնք գրագետ դիվանագիտություն վարելով գոյատևեցին մինչև 982 թվականին իրենց պետությունը հիմնած տանգուտների կողմից նվաճումը:² Տանգուտները իրենց հերթին բուղդիստների էին, որոնք 13-րդ դարում նույնպես ընկան մոնղոլական լծի տակ:

Ույդուրները տանգուտների տիրապետության տակ հավատարիմ մնացին իրենց կրոնին և չընդունեցին իսլամ:³ Այդ կոնտեքստում, պետք է նաև անդրադառնալ ույդուրների պատմության հաջորդ էջին, որը փոխեց նրանց պատմության ուղղվածությունը, կրոնը և Չինաստանի հետ հարաբերությունները: Խոսքը գնում է Կարախանների դինաստիայի մասին, որը ըստ պատմաբանների՝ սկիզբ է առել ույդուրական կազանատի փլուզումից հետո, երբ Սատուկ Բոհրան նվաճելով կարլուկների մայրաքաղաքը, հռչակում է Կարախանների պետությունը:⁴

Սատուկ Բոհրան շատ մեծ դեր է խաղում Կարախանների զարգացման, մշակույթի և առհասարակ խանության համար: Հասնելով մինչև ներկայիս Չինաստանի ամենաարևելյան կետերից մեկին՝ Կաշգարին, մայրաքաղաքը և կենտրոնը տեղափոխում է Կաշգար գետի հովիտ: Կարախանների կառավարման տարիներին է, որ ույդուրները ընդունում են

¹ Joint Centre for Asia Pacific Studies (1996). Cultural contact, history and ethnicity in inner Asia: p. 134-139

² Сычев Н.В. Книга династий. М., 2008. с. 658-665.

³ Рулан Н. Юридическая антропология: учебник / Н. Рулан. – М.: Норма, 1999.

⁴ Kazakh Encyclopedias Limited Liability Partnership / Almaty 2006 / Volume 4 / 487-494 pages

իսլամը, որպես մանիքեության այլընտրանք: Սատուկ Բոհրան առաջինն էր, ով կրոնափոխվեց և ընդունեց իսլամը՝ փոխելով նույնիսկ իր անունն Աբդ Ալ Քարիմի: Տարածաշրջանում իսլամը ի հայտ եկավ ի շնորհիվ սելջուկների, պարսկական և արաբական ցեղերի, որոնք քոչվորական զավթողական կյանք էին վարում:

Կարախանների կառավարման ժամանակաշրջանը համարվում է ույղուրների պատմության անբաժան և շրջադարձային մասը: Այդ տարիներին Կաշգարից մինչև Գանսու ույղուրները հարմարվողական դիրք էին գրավել և զարգացնում էին ներքին տնտեսությունը, լեզուն, մշակույթը: Կարևոր է այն, որ ույղուրները սկսած Տուրֆանյան իդիկուտի կամ խանության ժամանակաշրջանից սկսել էին ասիմիլացվել՝ ընդունելով տեղի ժողովուրդների, այդ թվում նաև պարսկական, մոնղոլական և չինական, լեզուն, մշակույթը, կրոնը և սովորույթները: Կարախանների օրոք կառուցվում են մի շարք մզկիթներ, դպրոցներ, դասավանդվում թյուրքական գրականություն, որը հետին պլան է ուղարկում ույղուրական գիրն ու խոսակցական լեզուն:

Կարախանյան պետության ներքին տոհմական խնդիրների պատճառով 1040 թվականին այն բաժանվում է արևելյան և արևմտյան մասերի: Հատկանշական է այն, որ շուրջ երկու դար գոյատևելուց հետո, երկու միավորումներն էլ ընկնում են մոնղոլական լծի տակ: 1089 թվականին սելջուկների արշավանքների պատճառով, արևմտյան Կարախանը հռչակում է իրեն սելջուկների վասալը: Իսկ 1212 թվականին այն գրավվել է Խորեզմշահերի պետության կողմից՝ Մուհամմադ II-ի օրոք:

Տարածաշրջանում իրենց հզորությունն էին սկսել վայելել և Մուհամմադ II-ը՝ ի դեմս Խորեզմշահերի պետության, և Չինգիզ խանը՝ իր իսկ կողմից հիմնադրած Մոնղոլական կայսրությամբ: Խորեզմշահը մտադրություններ ուներ հասնել մինչև Պեկին և գրավել Չինաստանը, սակայն Չինգիզ խանը 1215 թվականին առաջինն է հասցնում գրավել այն: Բացի այն, որ Կարախանյան պետությունը վերջնականապես ոչնչացվեց Խորեզմշահի կողմից, Չինգիզ խանը իր հերթին պատերազմ հայտարարելով Մուհամմադ II-ին՝ 1221 թվականին նվաճեց Խորեզմշահերի պետությունը և Մոնղոլական կայսրությունն հասցրեց իր հզորության բարձրակետին:

XIII-XVI դարերում տարածաշրջանում տեղի են ունենում բազմաթիվ փոփոխություններ, որոնք ահռելի հետք են թողնում ժամանակակից պետությունների վրա: Ույղուրները, ինչպես նաև չինացիները լինելով Մոնղոլական կայսրության մի մասը, հաճախ ընդդիմանում էին, սակայն չէին կարողանում անկախանալ: Հայտնի է, որ Մոնղոլական կայսրությունը իր այդ տեսակով գոյատևեց մինչև XIII դարի վերջը, իսկ Չինաստանում մոնղոլական Յուան դինաստիան կառավարեց մինչև 1368 թիվը: Իրավիճա-

կը փոքր ինչ փոխվում է Չինգիզ խանի մահից հետո՝ 1227 թվականին, երբ նրա պետությունը բաժանվում է 4 որդիների միջև, որոնցից երրորդը՝ Ուգեդեյը դառնում է Մեծ Խան՝ կառավարելով տերությունը: Հատկանշական է, որ հենց Ուգեդեյի կառավարման տարիներին են գրավվում Չինաստանի հյուսիսային մասը, Հայաստանը, Վրաստանը և այլ տարածքներ:

Չինգիզ խանի մահից հետո, այն շրջանները որտեղ մեծապես բնակվում էր ույղուր ժողովուրդը բաժին են ընկնում Չաղաթայի կողմից կառավարվող Չաղաթայի ուլուսին: Այն իր մեջ ներառում էր Մավերաննահիրը, ամբողջ Արևելյան Թուրքեստանը, Տուրքանը և իհարկե ներկայիս Կաշգարի տարածքը: Ույղուրները միշտ հավատարիմ են եղել իրենց ղեկավարներին և մասնակցել մի շարք պատերազմների: Ներպետական խմորումների և առավել ևս Չաղաթայի մահից հետո, Չաղաթայի ուլուսը մասնատվում է երկու մասի՝ Մոգուլիստանի և Մավերաննահիրի: Սակայն մինչև փլուզումը պետք է նշել, որ 1326 թվականին ամբողջ ուլուսի պաշտոնական կրոն ճանաչվեց իսլամը, որն էլի ավելի ամրապնդեց իսլամական արմատները ույղուրների պատմության մեջ: Արևմտյան մասը, ի դեմս Մավերաննահիրի բնակչության հիմնականում մահմեդականներ էին, իսկ արևելյանը՝ Մոգուլիստանը, մոնղոլներ էին և հավատում էին բուդդիզմին:¹

Կարևոր է այն, որ Չինգիզ խանի հետնորդները և թոռները տիրացան ամողջ Ասիային և Չինաստանի մի մասին: Պատմության այդ ժամանակաշրջանը իրենից ենթադրում էր Չինգիզ խանի հետնորդի հայտնվելը, ով կկատարեր նրա պլանը՝ տիրանալ Չինաստանին և Ասիայի արևելյան շրջաններին: Չաղաթայի խանության արևմտյան շրջաններին տիրանալով, տարածաշրջանում հայտնվում է մի նոր անձ՝ Լենկթեմուրը, ով չունեւր Չինգիզ խանի հետ որևէ ժառանգական կապ, սակայն ձգտում էր վերականգնել Մոնղոլական կայսրության վաղեմի հզորությունը: Լենկթեմուրը հասնելով և գրավելով Թուրքիան, հարավային Ռուսաստանը, Հայաստանը, Վրաստանը, Հնդկատանը և մի շարք այլ տարածքներ, ցանկանում էր ամրապնդել նաև իր պետության արևելյան սահմանները: Արևելքում, ինչպես արդեն նշել ենք, Մոնղոլական կայսրությունից ազատվելով, Չինաստանում՝ 1368 թվականից հաստատվում է Մին դինաստիան, որը ձեռնամուխ է լինում զարգացնելու երկիրը: Չինացիներն այդ տարիներին հմուտ և խորամանկ դիվանագիտություն են վարում բազմապիսի ցեղերի և ցեղախմբերի հետ՝ հաճախակիորեն ուղարկելով նրանց հարևան երկրներ: Արևելյան ճակատում Լենկթեմուրը ցանկանում էր գրավել Չինաստանի Մետաքսյա ճանապարհի մնացած ուղղությունները և գրկել նրան Մին դինաստիային հետագա առաջխաղացումից: Սկսած 1398 թվականից Լենկթեմուրը պլանավորում էր արշավել դեպի Չինաստան, իսկ 1404 թվականին

¹ Sh. Tseyen-Oidov/"From the Genghis Khan to Ligden Khan" 2002/Mongolian History.

նա վերադառնալով մայրաքաղաք Սամարկանդ, սկսում է իր պայքարը Չինաստանի դեմ: Սակայն ցուրտ ձմեռվա պատճառով 1404 թվականի վերջում ժամանկավորապես դադարեցվում է առաջխաղացումը, իսկ 1405 թվականնանին Լենկթեմուրը մահանում է: Հետաքրքիր գուգադիպությամբ և Չինգիս խանին, և Լենկթեմուրին չի հաջողվում գրավել Չինաստանը:

Ույղուրները այդ տարիներին զբաղեցնում էին հյուսիսային Չինաստանի՝ Գանսու, ժամանակակից Սին-Շիանգ Ինքնավար մարզի և Մոգուլիստանի տարածքները:

Այսքանով Ույղուրական պատմության այս էջը կարելի է փակված համարել, որը մեծ ազդեցություն թողնելով ույղուր էթնոսի վրա, բացելու է հերթական պատմական փուլը, սակայն այս անգամ Չինական դինաստիաների հետ բուռն պայքարներով և պետականություն ստեղծելու խորը ձգտումով:

Գրականության ցանկ

Байчоров А. М Китаизация. Последствия роста мощи Китая для мира в XXI веке. - Москва: Изд.«Международные отношения», 2013, 192с

Бондаренко А. В. Синьцзян-Уйгурский автономный район Китая в начале XXI в. М.: Изд. ИДВ РАН, 2010, 176 с.

Буяров, Д. В. Современный Китай в системе международных отношений / Д. В. Буяров. Москва: Изд. СИНТЕГ, 2015. - 632 с

Владимиров, О. Страницы политической биографии Мао Цзэ-дуна / О. Владимиров, В. Рязанцев. - М.: Издательство политической литературы, 2001. - 112 с.

Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Тт. 1-4. М. Изд. ГРВЛ. 1988. 456 с.

Григорьев В. В. Землеведение К. Риттера. География стран Азии, находящихся в непосредственных сношениях с Россией. Восточный или Китайский Туркестан. СПб. «Типография К. Замысловского» 1869, 530с

Даниэль, Елисеев История Китая. Корни настоящего/Елисеев Даниэль.- М.: Изд. «Евразия», 2008. - 255 с

Зотов О. В. Китай и Восточный Туркестан в XV-XVIII вв. Межгосударственные отношения. М., «Наука», 1991, 168 с

Исхаков, Г. М. Уйгурское население на территории Средней Азии / Г. М. Исхаков//Фольклор, литература и история Востока. - Ташкент: «Фан», 1984, 510.

Китай в мировой политике. - М.: Российская политическая энциклопедия, Московский государственный институт международных отношений (Университет), МИД РФ 2001. - 528 с.

Киреев А. А. Современный Китай в системе международных отношений. - Москва: 2014. Китай после "культурной революции". - М.: «Мысль», 1979. - 360 с

Лексютин Я. В., Петрунина Ж.П., Киреев А.А. Современный Китай. Страницы истории, Москва: «Ленанд», 2016, 368 с

Малявкин, 1972. Малявкт А. Г. Китай и уйгуры в 840-848 гг. // Сибирь, Центральная и Восточная Азия в средние века. - Новосибирск, «Наука» 1972, 236 с

Радлов, В. В. К вопросу об уйгурах / В.В. Радлов. - СПб., Тип. Акад. наук, 1893. - 130 с

Разов, С. С. Китайская Народная Республика. Справочник: моногр. / С. С. Разов. - М.: Издательство политической литературы, 1989. - 277 с.

Скрайн К.П. Китайская Центральная Азия (Синьцзян). М., «Молодая Гвардия», 1935, 143

Muldavin Joshua / «From Rural Transformation to Global Integration: The Environmental and Social Impacts of China's Rise to Superpower» : 2006

Rian Thum. The Sacred Routes of Uyghur History. Harvard University Press. pp. 113

Yitzhak Shichor, Ethno-Diplomacy: The Uyghur hitch in Sino-Turkish relations, East-West Center, Honolulu, 2009, 72p

Александр Хачатрян, Уйгурты в эпоху монгольской империи (IX-XV века) - Существует множество точек зрения относительно точного времени появления уйгуров как отдельной этнической группы, но ни у кого нет сомнений в том, что уйгуры - древнейший этнос, дошедший до наших дней. История уйгурского народа, как и этническое происхождение народа, является предметом спора между уйгурскими националистами и властью Китая.

Уйгуры в своей истории основали множество государств, из которых самым известным и большим являлся Уйгурский каганат. Однако после появления Монгольской империи на мировой арене, уйгуры сначала стали частью Китая, а затем самой Монгольской империи. Уйгуры играли важную роль во внутренней и внешней экспансионистской политике Монгольской империи.

Aleksandr Khachatryan, Uighurts in the era of the mongol empire (IX-XV centuries) - There are many hypothesizes of the exact time of the uighurs' origin as a separate ethnic group, however it is clear that uighurs are an ancient ethnos which has survived till the present. The Uighur history, as well as their

ethnic origin, have been the subject of debate between the Uyghur nationalists and Chinese authorities.

The Uighurs established many states and state unions throughout their history, the largest and most famous of which was the Uighur Khaganate. However, after the Mongol empire spread its influence on the entire region, the Uighurs came under Chinese, and then the Mongol empire's control. The Uighurs played an important role and put impact on both the domestic and foreign expansionary policies of the Mongol Empire.

ԿԱՐՍ ՔԱՂԱՔԸ ՀԱՅ ՈՒՆՏԱՎՈՐԻ ԱԶՔԵՐՈՎ

ԳԱԳԻԿ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

Բանալի բառեր – Ղարս, Վանանդ, Ս. Առաքելոց եկեղեցի, Կարուց բերդ, Կարդանի կամուրջ, Հին թաղ, ռուսական շրջան, Եղիշե Չարենց, Շուրա, Աթաթուրք, Կարսի պալմանագիր:

Ներկայիս Թուրքիայի Հանրապետության Կարսի նահանգը (իլ) բաժանվում է ութ գավառների (Կարս, Արփաչայ, Աքյաքա, Սուսուզ, Սելիմ, Սարըքամըշ, Կադզման և Դիգոր), ընդհանուր մոտ 300 000 բնակչությամբ: Նահանգում կա 9 քաղաք և մոտ 380 գյուղ: Այն մի կողմից սահմանակից է Արդահանի, Էրզրումի, Արարատի (Ադրի) և Իգդիրի նահանգներին, մյուս կողմից՝ Հայաստանի Հանրապետության պետական սահմանին¹: Կենտրոնը համարվում է Կարս քաղաքը, որը նաև տարածաշրջանի խոշորագույն քաղաքներից է, ունի 100 000-ից ավելի բնակիչ: Այն տարածվում է համանուն սարահարթում, շրջապատված է հացահատիկի հսկայական դաշտերով, ուր մերթընդմերթ աչք են զարնում հայկական հին շինությունների և հոգևոր կառույցների ավերակները:

Կարսը համարվում է տրանսպորտային խոշոր հանգույց: Այստեղ են հատվում Գյումրի-Կարս (չգործող) և Բաքու-Թբիլիսի-Կարս, Կարս-Էրզրում երկաթգծերը: Վերջին շրջանում Կենտրոնական Անատոլիայից գործարկվել է նաև «Արևելյան ճեպընթացը», որը լրացուցիչ խթան է հանդիսացել տեղի զբոսաշրջության ոլորտի զարգացման ուղղությամբ: Կարսը հարակից խոշոր քաղաքների հետ կապված է նաև օդային կապով:

Այստեղից են դուրս գալիս հիմնական ավտոճանապարհները: Գլխավորներից մեկը ձգվում է դեպի Օլթի-Արդահան մայրուղի, որի մոտ գտնվում են պատմական Բանակի տաճարի ավերակները (Bana Cathedral): Մյուսը՝ հարավ-արևմուտք, որը զուգակցելով երկաթգծին տանում է դեպի ձմեռային սպորտաձևերի խոշոր հանգստավայր հանդիսացող Սարիղամիշ (Սարըքամըշ) քաղաքը:

Հեռվից նշմարվում են ներկայիս Կարսի անբաժանելի մասը հանդիսացող տասնյակ մինարեթների փայլուն գագաթները: Քաղաքն անվանում են նաև Ղարս, իսկ ավանդությունը հուշում է, որ ժամանակին՝ հայոց արքաներից մեկի հարսը շատ էր սիրում զբոսնել այս վայրում, ինչն էլ

¹ <http://www.kars.gov.tr>

հանդիսացել էր այդ տարածքը կոչելու Հարս (Կարս): Այն յուրօրինակ հատակագծով, նեղ ու երկար փողոցներով քաղաք է, բաղկացած՝ հին և նոր թաղամասերից: Հին թաղն ընկած էր ամրոցի շուրջը: Ժամանակին այստեղ հայեր են ապրել՝ հիմնականում փոքր մեկ կամ երկհարկանի տներում: Այստեղ կառուցվել էր գործարար կենտրոն՝ սև սրբատաշ քարով պատված խանութներ, արհեստանոցներ և ոչ մեծ թվով բնակելի տներ: Սարալանջի թեքությամբ գրեթե իրար վրա դասավորված կիսանկուղային խրճիթների մեծ մասը, մնալով անխնամ, խարխլվել են ու բնակության համար միանգամայն անպետք դարձել: Այդպիսին է նաև եղել երկաթե կամրջի մերձակայքում գտնվող Եղիշե Չարենցի հայրական տունը:

Այդ կառույցը, որը կարող էր կիրառվել որպես թանգարան, այժմ լիովին ավերվել է: Ժամանակին այս տունն ուներ իր ավանդազրույցը, որը կապված էր մեծանուն գրողի մանկության հետ: Ասում են, թե նա ամեն օր դպրոց գնալիս տանից տարատեսակ իրեր, հագուստ և սննունդ էր վերցնում ու գնում տան առջևի երկաթե կամրջի կողմը, որի մոտ մի անօթևան մարդ էր ապաստանել: Չարենցը մի որոշ ժամանակ էր անց կացնում նրա հետ, խնամում և հետո նոր միայն գնում դպրոց: Սա շատ գեղեցիկ և ուսանելի պատմություն է, որը կարող էր կատարվել հիրավի մեծ մարդու հետ:

Կարսի մյուս մասը տարածվում է քաղաքի հարավային հատվածում: Նոր քաղաքը հիմնադրել էին ռուսները: Ժամանակին այստեղ վերաբնակեցվել են մեծ քանակությամբ մոլոկաններ: Ցածրիկ, փայտե կառուցվածքով՝ տիպիկ ռուսական տներից շատերը մինչև օրս էլ կանգուն են: Այստեղ է գտնվում նախկին ռուսական զինվորական թաղամասն ու Ալեքսանդր Նևսկի ուղղափառ եկեղեցին (1885 թ.), որի երկու ծայրերին թուրքերը մինարետներ են կառուցել՝ այն ևս վերածելով մզկիթի: Ժամանակին այստեղ վեր էր խոյանում նաև ռուսների կողմից Կարսի ագատագրմանը նվիրված հուշարձանը, որի բացման պաշտոնական արարողության կադրերը մինչ օրս պահպանվել են Ռուսաստանի կինոֆոտոֆոնո արխիվում: Ցավոք, թուրքական իշխանությունները քաղաքը գրավելուց հետո պայթեցրել էին այդ գեղեցիկ կառույցը:

Ռուսական կայսրության վերջին կայսր Նիկոլայ Բ Ռոմանովը 1914 թվականին այցելել էր Կովկասյան ռազմաճակատ՝ հանգրվանել նաև Կարսում: Նրա գալստյան համար մի գեղեցիկ փայտաշեն կեցավայր էր կառուցվել, որի կիսախարիսուկ պատերը մինչ օրս դեռ պահում են քաղաքի երբեմնի ռուսական ոգին¹:

¹ Русский след. Россия-Армения. По результатам научно-туристских экспедиций Российской международной академии туризма и Армянского института туризма: монография / под общ. ред. Е. Н. Трофимова; Российская международная академия туризма, М., 2015, ст. 181-182:

Կարսը ժամանակին մեծ ու շքեղ բնակավայրվայր էր՝ շրջապատված պարիսպներով, արքունական միջնաբերդով և արվարձանով: Հրապարակները կառուցված էին ազատ ոճով: Քաղաքն ուներ նաև իջևանատներ, բաղնիքներ, կամուրջներ և եկեղեցիներ: Իսկ ի՞նչն է այսօր մնացել Կարսում հայկական: Չէ՞ որ գտնվում ես մի քաղաքում, որը դարեր ի վեր եղել էր Հայաստանի բաղկացուցիչ մասը: Մի՞թե պատմությունն այդքան դաժան է վարվել նրա հետ: Մի՞թե այստեղ հաստատված օտարականներն ամբողջովին ջնջել են մեր հետքերը: Քոնը, հարազատը գտնելու թափառումներն ակամա բերում են նրա մոտ: Սուրբ վեհություն՝ հրաշագեղ և հզոր: Նրա կողքին ամեն բան անէանում է, թվում է՝ միայն անտարբերությունն է փրկում նրան շրջապատող իրականությունից: Այսպիսին է Կարսի Ս. Առաքելոց եկեղեցին:

Կարսի ամեն մի նոր կառավարչի համար Ս. Առաքելոց հայ առաքելական եկեղեցին ծառայել էր մեկ որպես մզկիթ, մեկ որպես ուղղափառ եկեղեցի: Այն կառուցվել էր Աբաս Ա Բագրատունու օրոք՝ 10-րդ դարում, երբ մայրաքաղաքը Շիրակավանից տեղափոխվել էր Կարս: Արքայի խորհրդանիշը՝ Բագրատունիների առյուծի պատկերով հնագույն զինանշանը ամփոփված է Ս. Առաքելոցի հարավային ճակատին: Այս հոգևոր կառույցն առաջին անգամ վերածվել էր մզկիթի 1571 թվականին, և հիմա էլ այն գործող մզկիթ է, սակայն եկեղեցու վրա պահպանվել են առաքյալների սրբապատկերներ, տարբեր ոճի զարդաքանդակներ ու խաչեր: Այն հայկական ոգու մարմնացում է, որը զուգահեռաբար ապրում է մահմեդական իրականության մեջ:

Ս. Առաքելոց եկեղեցու մասին ամբողջական պատկերացում կազմելու համար արտաքին տեսքի նկարագրությունը բավարար չէ: Ուղղակի անհրաժեշտ է ներս մտնել հասկանալու համար, թե ինչ է զգում այս եկեղեցին իրեն այդքան օտար աշխարհում: Ներսում գմբեթը պատված է մահմեդական նախշազարդով, իսկ երբեմնի խորանի պատկերակալից քերված են խաչի թևերը:

Այս խորանից վերջին պատարագը մատուցվել էր Խորեն քահանա Ստամբուլցյանի կողմից՝ թուրք-հայկական երկրորդ պատերազմի ամենաթեժ օրերին (1920 թվականի հոկտեմբեր): Կարսի երկրորդ առումից հետո այս եկեղեցին ևս վնասվել ու թալանվել էր թուրքերի կողմից:

Երկար ժամանակ եկեղեցին գտնվել էր անմխիթար վիճակում և օգտագործվել որպես պահեստ: Վերջին ժամանակահատվածում միայն տեղական իշխանական մարմինները որոշել էին մաքրել տարածքը և վերածել այն մզկիթի: ՌԻ հարցն այն չէ, որ տեղի բնակիչներին չէր բավարարում հարակից առավել ընդարձակ մզկիթներն, այդ պատճառով է երբեմնի եկեղեցին ծառայում իսլամի հետևորդներին՝ բնավ ոչ. «...տեղի բնակ-

չությունն աղոթատեղիի կարիք չունի, բայց միննույնն է, Ս. Առաքելոցը վերածվել է մզկիթի...»¹:

Սրբավայրի մոտով է հոսում Կարս գետը: Քաղաքում նրա կողերը պատված են մշակված գորշ քարերով: Նրան հարող և հատող անցուղիներն ու փողոցները սալապատված են: Կոյուղու և աղբի փոխադրման ոչ բավարար մակարդակի պատճառով գետը աղտոտված է և պատված զարշահոտությամբ: Գետի վրա առկա են մի քանի կամուրջներ, որոնցից նշանավոր է 13-րդ դարի «Վարդանի կամուրջը»: Ըստ ժողովրդական ավանդազրույցի՝ այս կամրջի տակ չարքեր էին վխտում, ինչն էլ վախեցնում էր մարդկանց: Տեղի քահանան հրաշափառ մի երագ էր տեսել և մարդկանց հորդորել, որ երբ նրանք կանչեն Սուրբ Վարդանին, չարքերն անմիջապես կհեռանան: Այդ օրվանից կամուրջը ստացել էր մեծն զորավարի անունը: Սույն կամուրջն իր բազմադարյա գոյությամբ պարտական է ճարտարապետական այնպիսի մի ուրույն լուծմանը, որի արդյունքում վարարուն գետի հոսքին համարժեք՝ նեղից լայն են կառուցվել կամրջի հիմքի թմբուկները՝ կոտրելով ջրի ուժգնությունն ու ապահովելով նրա կայունությունը:

Կամրջի հարևանությամբ պահպանվում են կլոր տանիքներով հին բաղնիքները: Այստեղից վեր՝ վեհ ժայռի վրա հառնում է հռչկավոր բերդը: Միջնադարյան այս հրաշագեղ կառույցը մեկ անգամը չէ, որ տեղի բնակիչներին փրկել էր օտար նվաճողներից:

Հնում Կարսը մտնում էր Այրարատ նահանգի Վանանդ գավառի մեջ: Առաջին կառավարիչները Վանանդի իշխաններն էին: 928–961 թվականներին Կարսը Բագրատունյաց Հայաստանի մայրաքաղաքն էր, ապա Բագրատունիների կրտսեր ճյուղի՝ Վանանդի թագավորության աթոռանիստը: Գտնվելով միջազգային «Մետաքսի ճանապարհին» Կարսում էապես զարգացած էր արհեստն ու առևտուրը, որն էլ քաղաքին մեծ համբավ ու հարստություն էր պարգևել: Բագրատունիների կառավարման անկումից հետո, Կարսն իր երկրորդ փառքն էր ապրել Զաքարյան իշխանների տիրապետության շրջանում, սակայն վրա հասած նոր աղետն էապես խամրեցրել էր քաղաքի դիմագիծն: Ամբողջ զգալիորեն վնասվել էր մոնղոլ-թաթարների արշավանքների հետևանքով: Օսմանյան և պարսկական զինված ուժերի առճակատման տարիներին կիսավեր ամբողջ զգալիորեն ավերվել էր, սակայն թուրքերը հաշվի առնելով դրա սահմանային ռազմավարական դիրքը, վերակառուցել էին այն և ամրացրել նոր պաշտպանիչ կառույցներով, որի արդյունքում Կարսը 19-րդ դարից ձեռք էր բերել

¹ Մովսիսյան Ա., Արևմտյան Հայաստանի 10 ուխտավայրեր, Ե., 2011, էջ 29:

համաշխարհային համբավ: Հենց այս շրջանից էլ այն ռազմական թատերաբեմ էր դարձել ռուս-թուրքական զորքերի համար:

Ռուսական զորքերը Կարսն առաջին անգամ գրավել էին 1828 թվականին: Անսասան համարվող բերդից բացի, ռուսները տիրացան նաև բազմաթիվ թնդանոթների, գերիների, որոնց մեջ էր նաև Կարսի հրամանատար փաշան: Սակայն եվրոպական պետությունների ճնշման ներքո ստորագրված Ադրիանապոլսի պայմանագրով ռուսներն այն ետ էին վերադարձրել թուրքերին: Նույնը կրկնվել էր նաև երկրորդ գրավման ժամանակ՝ 1855 թվականին: Եվ միայն 1877 թվականին, երրորդ գրավումից հետո, քաղաքն իր շրջակայքով անցել էր Ռուսական կայսրության կազմի մեջ:

Ռուսական տիրապետության տարիներին քաղաքում կար մեկ հունական, երկու ռուս ուղղափառ և մեկ տասնյակից ավելի հայ առաքելական եկեղեցի, ինչպես նաև՝ քառակի անգամ շատ մզկիթ, որոնց մեծ մասն այլևս չէր գործում: Կարսում հիմնվել էին սննդի և թեթև արդյունաբերության մի քանի ձեռնարկություններ: Առկա մոտ 800 մեծ ու փոքր խանութների մեծ մասը պատկանում էր հայերին: Կարսի տնտեսական կյանքում զգալի տեղ էր գրավում նաև գյուղատնտեսությունը՝ դաշտավարության ու անասնապահության ոլորտում:

Մինչ Առաջին աշխարհամարտը քաղաքի բնակչության մեծ մասը՝ մոտ 25 000-ը հայեր էին, կային նաև մեծ քանակությամբ ռուսներ, քրդեր, թուրքեր, եզդիներ և հույներ: Մեծ եղեռնի տարիներին մեծաքանակ գաղթականներ էին ապաստանել Կարսում: Բոլշևիկյան հեղաշրջումից և ռուսական զորքերի անկանոն նահանջից հետո՝ 1918 թվականի ապրիլին նորաստեղծ Անդրկովկասի կառավարության վրաց ղեկավարությունը հաշվի առնելով թուրքական զինուժի սրընթաց առաջխաղացումն ու Բրեստ-Լիտովսկի պայմանագրից բխող կետերը՝ զինվորական կայազորին հրամայել էր պարպել քաղաքն ու անցնել ներկայիս Ախուրյան գետի մյուս ափը: Նահանջող զորքին հետևել էր տեղի հայ բնակչությունը:

Այսպես, անառիկ համարվող բերդը, որում առկա զինամթերքը բավարար էր մի ամբողջ բանակի լիարժեք սպառազինմանը, հանձնվել էր առանց մարտի: Նույն թվականի աշնանն Օսմանյան կայսրություն ու իր մնացած դաշնակից պետությունները պարտություն էին կրել Առաջին աշխարհամարտում: Մուղրոսի զինադադարի կետերի համաձայն՝ թուրքական զինուժը պարտավորվել էր պարպել զբաղեցրած բոլոր տարածքները և վերադառնալ մինչև 1914 թվականի պետական սահմանները: Ու մինչ թուրքերը Կարսից կհեռանային՝ այդտեղի տեղական մահմեդական կառավարման մարմինների միջոցով ստեղծել էին ինքնահռչակ՝ Հարավ-

արևմտյան Կովկասի Հանրապետությունը (Շուրա)¹: Սակայն շուտով՝ տարածաշրջանում հաստատված բրիտանական զորքերի ակտիվ աջակցությամբ նորաստեղծ Հայաստանի Հանրապետության զինված ուժերը չեզոքացրել էին Շուրայի գործունեությունն ու Կարսում հաստատել հայոց իշխանությունը: Դրանից հետո մեծաթիվ հայ գաղթականներ վերադարձել էին Կարս:

Համատարած սովի, հիվանդության, գործազրկության ու անիշխանության պայմաններում, 1920 թվականի մայիսյան (բոլշևիկյան) անհաջող խռովության վերքերը դեռ չթոթափած՝ վրա էր հասել նոր թուրք-հայկական երկրորդ պատերազմը: Ցավալի և անդառնալի քաղաքական, ռազմական, տնտեսական, դիվանագիտական սխալների արդյունքում մեկ ամիս անց՝ 1920 թվականի հոկտեմբերին Մուստաֆա Քեմալին սատարող զինված կազմավորումները Քյազիմ Կարաբեքիրի հրամանատարությամբ, որոնք ի դեպ թվաքանակով ու սպառազինությամբ զիջում էին հայկական զինուժին, պաշարել էին Կարսը: Այդ դեպքերի ականատես Գարեգին Եպիսկոպոս Հովսեփյանցը գրում էր հետևյալը. «Ազգերի պատմութեան մէջ դժուար է գտնել այնպիսի խայտառակ պարտութիւն, ինչպէս մերն էր այդ օրերին»²: Հայկական բանակի զինվորների մի մասը, որոնք հիմանականում հողագործ կյանքայիններ էին, ոգևորված բոլշևիկյան բանվորագյուղացիական կարգախոսներով ու հակապետական քարոզչությամբ՝ ընդհանրապես հրաժարվել էին դիմադրել առաջացող «եղբայր կարմիր թուրքերին»: Էական հակասություններն ավելի էին խորացել նախկին ռուսական կայսերական սպաների և տեղի ֆիդայապետների միջև: Հիմնական առաջին գունդը ևս մերժել էր կատարել հրամանները, որի պատճառով գնդապետ Մազմանյանն անգամ դիմել էր ինքնասպանության: Եվ ահա, հոկտեմբերի 30-ին քաղաքն, արդեն երկրորդ անգամ առանց դիմադրության, անցել էր թուրքերի հսկողության տակ: Գերի էին ընկել 30-ից ավելի բարձրաստիճան սպաներ, 3 000 զինվորներ, տեղական կառավարման մարմնի մի շարք ներկայացուցիչներ և ազգաբնակչության մեծ մասը³: Երեք օր շարունակ քաղաքը հրի ու սրի էր մատնվել: Բնակչության մի մասը դաժանաբար սպանվել էր, մյուսը՝ զինվորականության հետ քշվել երկրի խորքերը տաժանակիր աշխատանքի: Ահա այդպես, անփառունակ ավարտ էր ունեցել Կարսի «հայկական շրջանը»:

¹ Կարսի մարզը Հայաստանի առաջին Հանապետության կազմում (ապրիլ 1919թ.- հոկտեմբեր 1920թ.): Նյութեր և փաստաթղթեր, (Մոդուս վիվենդի կենտրոնի հնավանդ գրքերի և վավերագրերի մատենաշար: Հ. 3), Կազմ.՝ Վ. Հարությունյան, Ե., 2016, էջ 91-92:

² **Եազըճեան Գ.**, Կարսի 1920 թ. անկման խորքային պատճառները, Ե., 2009, էջ 78:

³ **Հարությունյան Վ.**, Մարտական գործողությունները Կարս-Ալեքսանդրապոլ ուղղությամբ (1920 թ. Հունիս-1920 թ. նոյեմբեր): Հայկական բանակի սպայի հուշերում, Ե., 2019, էջ 84-85:

Այսօր էլ ամրոցը կանգուն է և բաց այցելուների առջև: Բերդի դարպասների հարևանությամբ թյուրքական ցեղի իսլամի հետևորդ ներկայացուցիչներից մեկի գույնզգույն լաթերով պատված դամբարանն է: Կից առկա ցուցանակում էապես խեղաթյուրված է բերդի հիմնադրման և զարգացման պատմությունը. «Կարսի բերդ: Բերդը կառուցվել է 1153 թ. (հիշրի 547) Սալթուկլու սուլթան Մելիք Իզգեդդիինի Սալթուկի նախարար Ֆիրուզ Ակայի կողմից: 1386 թ. (հիշրի 786) բերդն ավերվել է մոնղոլական արշավանքների հետևանքով: 1579 թ. (հիշրի 987) վերստին կառուցվել է Մուրադ Երրորդի հրամանով Սերդար Լալա Մուստաֆա փաշայի կողմից»¹:

Բերդապարիսպի կենտրոնական մասում՝ հին թնդանոթի մոտից, բացվում է քաղաքի համայնապատկերի հիանալի մի տեսարան, որն ավելի մանրամասնորեն կարող ենք ուսումնասիրել տեղադրված հեռադիտակների շնորհիվ: Միջնաբերդի ամենաերևացող հատվածում փակցված է Մուստաֆա Քեմալ Աթաթյուրքի մեծադիր նկարը, որի տակ գրված է. «Vatan sana minnettardır»²: Այն իր տպավորիչ տեսքով ասես հսկում է ողջ քաղաքն: Ընդհանրապես Թուրքիայի բոլոր բնակավայրերում անխտիր այդպիսի հայրենասիրական գրություններով պաստառները տարածված բնույթ են կրում: Առավել երևացող վայրերում կարելի է տեսնել հայրենիքը, պետությունը, պետական դրոշն ու ժամանակակից Թուրքիայի Հանրապետության հիմնադիր Աթաթյուրքին գովերգող ու հանրահռչակող կոչեր և թևավոր խոսքեր. «Երջանիկ է նա, ով իրեն թուրք է կոչում»³: Կարսի կենտրոնական հրապարակում էլ տեղադրված է հեծյալ Աթաթյուրքի մոնումենտալ արձանը: Որքան էլ մեզ համար Աթաթյուրքի անունը հակակրանք է առաջացնում, այնուամենայնիվ հիշեք, որ տեղացիների համար նա համարվում է հիմնադիր առաջնորդ, ուստի որևէ անհարկի հրապարակավ վիրավորանքը նրա անվան հասցեին կարող է իրավապահ մարմինների հետ լուրջ խնդիրների հանգեցնել:

Ներկայումս Կարսն արագորեն կառուցապատվում է՝ հարավային մասում բազմահարկ շենքերի նոր թաղամաս է հիմնվում: Վերջին տարիներին վերականգնվել ու բիզնես նպատակներով օգտագործվում են հայերի նախկին խանութները, գործատեղերի շենքերը և քարաշեն բնակելի տները, որոնք գողտրիկ գեղեցկությամբ դասավորված են քաղաքի կենտրոնի ուղղաձիգ փողոցների երկու կողմերին: Այստեղ իրար հետևից ձգվում են փոքր խանութներն ու թեյարանները: Կարսում է գտնվում Կովկասի համալսարանը, որի հռչակը դուրս է երկրի սահմաններից:

¹ Վարձք, ՀՀՈՒՀ, № 4, մայիս-հոկտեմբեր, Ե., 2011, էջ 5:

² Հայրենիքը երախտապարտ է քեզ:

³ Брыер С., Турция: путеводитель, пер. с англ. А. Гарькавого, М., 2011, стр. 9.

Իբրև թուրք-ադրբեջանական եղբայրության նշան՝ քաղաքի կենտրոնական փողոցներից մեկն անվանակոչված է Հեյդար Ալիևի անվամբ: Նման բան կարելի է նկատել նաև Թուրքիայի այլ քաղաքներում: Այստեղ ադրբեջանական խոշոր համայք կա: Տեղի ադրբեջանցիների մի մասը երկրորդ աշխարհամարտի ժամանակ գերի էին հանձնվել գերմանացիներին, իսկ ազատվելուց հետո եկել էին ոչ թե ԽՍՀՄ, այլ Թուրքիա: Մյուսներն էլ «գաղթել էին» ԽՍՀՄ փլուզման և արցախյան պատերազմի տարիներին: Շատ են նաև Նախիջևանի ադրբեջանցիները: Քաղաքում գործում է ադրբեջանական հյուպատոսարան: Գուցե և տեղի ադրբեջանցիների դրդմամբ էր տարիներ առաջ ապամոնտաժվել հայ-թուրքական բարեկամությանը միտված՝ քանդակագործ Մեհմեդ Աքսոյի 30 մետրանոց «Մարդկության հուշարձանը», որը Ռ. Թ. Էրդողանն անվանել էր «հրեշավոր»:

Քաղաքում զարգացած է նաև զբոսաշրջային ոլորտը: Կարսի նահանգի տեսարժան վայրեր, այդ թվում Անիի ավերակներ, այցելող զբոսաշրջիկներն ու ուխտավորները հիմնականում հանգրվանում են՝ «Grand Ani», «Kale» կամ «Kent Ani» միջին կարգի հյուրանոցներում: Գաստրոտուրիզմի սիրահարների համար նշեմ, որ քաղաքում վերելք է ապրում ռեստորանային բիզնես-մշակույթը՝ հատկապես ավանդական արևելյան խոհանոցի շրջանակներում: Գլխավոր խորտկարանները տեղակայված են քաղաքի կենտրոնական հատվածում: Այցելուները մեծ սիրով համտեսում են տեղի ամենատարածված կերակրատեսակները՝ հալվա, լցոնված խնձոր, ոչխարի քյուֆթա, բոգրաչ, այլուրով ապուր ևն: Առանձնահատուկ են նաև ալկոհոլային և ոչ ալկոհոլային խմիչքների տեսակները, սակայն կապված կրոնական համոզմունքներից՝ որոշակի խմիչքներ այստեղ ուղղակի արգելված է օգտագործելը: Բացի այդ, խորհուրդ է տրվում այս շրջաններում ծորակներից ջուր չխմել, նախընտրելի է գնել այն խանութներից:

Այստեղ ընդհանուր ժամանակային տարածության մեջ զուգահեռաբար գոյություն ունեն ժամանակակից առօրյան և միջնադարյան ոգին: Քաղաքով զբոսնելիս կհասնեք քաղաքապետարանի շենքին: Մի պահ կթվա, թե գտնվում եք Գյումրիում: Այս շենքը Գյումրվա շենքերի տիպիկ օրինակ է: Արտահայտիչ մոնումենտալիզմ՝ ներքին նրբաճաշակ սահմանագծերով և ինչ-որ թեթև մթոթյամբ: Քաղաքի տեսարժան վայրերից է նաև Կարսի ազգագրության թանգարանը (հասցե՝ Istasyon Mah. Cumhuriyet Cad. No:385), որի ամենահետաքրքիր ցուցանմուշն Առաքելոց վանքի նախկին դուռն է: Թանգարանում հայտնվելուց առաջ դուռը զարդարող երկու փայտե խաչերը հատուկ քերվել են՝ բացառելու համար քրիստոնեական հետքը Կարսի պատմությունից: Այնուամենայնիվ դա չի նվազեցրել այս ստեղծագործության հանճարեղությունը, քանի որ այն փայտի փորագրման գլուխգործոց է: Այս թանգարանում դիտարժան շատ

այլ նմուշներ էլ կան, իսկ ժամանակին նրա պատերից դուրս՝ կից այգում
ևս մեկ կարևոր ցուցանմուշ կար:

Առաջին հայացքից դա մի սովորական ուղևորատար վագոն էր և
միայն ցուցանակից էիր հասկանում թե ինչու է դա թուրքերի համար
սրբորեն պահպանվում և ցուցադրվում: Մայիտակ վագոնի վրա պատկեր-
ված էին թուրքական դրոշի լուսինն ու աստղը և «РСФСР» գրությամբ բոլշ-
նիկյան խորհրդանիշերն, իսկ վագոնի դիմաց Կարսի պայմանագիրը
թուրքական կողմից ստորագրած Քյազիմ Կարաբեքիր փաշայի կիսանդ-
րին էր: Հենց այս վագոնում, որը եղբայրական թուրքերին էր նվիրել Վ. Լե-
նինը, որոշվել էր Հայաստանի ներկայիս ճակատագիրը: Չարաբաստիկ
պայմանագրին ներկա էին եղել ռուսական բոլշնիկյան պատվիրակությ-
ան ղեկավար Յակուբ Գոնեցկին, Հայկական ԽՍՀ կողմից Ասքանազ Մ-
ռավյանը, Պողոս Մակինցյանը, ներկայացուցիչներ Վրացական և Ադրբե-
ջանական ԽՍՀ-ներից: 1921 թվականի հոկտեմբերի 13-ին այստեղ ստո-
րագրվելով այդ ամոթալի պայմանագիրն ակնթարթի մեկ արագությամբ
վերագծվել էր մի ամբողջ ազգի ճակատագիրը, որով Քեմալական Թուր-
քիայի լիիրավ իշխանության տնօրինության տակ մնացին ոչ միայն
Արևմտյան Հայաստանի բուն տարածքներն, այլև Կարսի մարզն ու Սուր-
մալուի գավառը: Այդ տխրահռչակ վագոնն այսօր ժամանակավորապես
«մեկնել է» շրջագայության Թուրքիայի եվրոպական հատված:

Կարսում թերևս այսքանն է հայկական, իսկ մնացյալն անձանոթ է,
օտար, և ոչ մի կապ չունի նրա հետ, ինչ փնտրում է քրիստոնյայի հոգին
իր հին հայրենիքում:

Гагик Аветисян, Город Карс по глазам армянского паломника - В
статье описывается достопримечательные места города Карс, их хрис-
тианское прошлое и мусульманское настоящее.

Данная работа составлена на основе заметок, сделанных в ходе
паломничество автора по территории нынешней Турции. Здесь подробно
представлены наиболее известные культурно - исторические образования,
непосредственно связанные с армянами и в целом с армянством. Даны
красочные описания “чудес” Карса: церковь Св. Апостолов - ныне мечеть,
Карсская крепость, мост Вардана, отцовский дом поэта Егише Чаренца и
тд. Представлен и русски след Карса, а также другие подробности,
представляющие интерес для паломников и туристов.

Со знанием дела и по праву очевидца автор комментирует каждый
шаг по маршруту своего паломничество, представляя их материальную и
духовную сферы.

Работа может служить отличным путеводителем для паломников, туристов, путешественников и любителей истории при посещении города Карс.

Gagik Avetisyan, Kars city through the eyes of the Armenian pilgrim - This article presents the author's pilgrimage to Kars, the local Christian past, and the nature of the Muslims.

The once populous city today presents itself as a typical eastern Islamized settlement whose history is distorted substantially by the direct influence of local authorities and Turkish guides. Nevertheless, a number of Armenian historical and cultural monuments continue to act as silent witnesses, summing up the centuries-old traditions of the real owners of the city. One of them is the Church of the Holy Apostles, built during the Bagratunies, which today turned into a mosque, as well as the impregnable fortress Karuts, on the top of the citadel of which the Turkish flag flutters, the Vardan's Stone Bridge and the recently destroyed father's house of Yeghishe Charents.

For the Armenian pilgrims, this city is as native as it is alien and repulsive.

ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ - ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԻՑ

ՄԻՀՐԱՆ ՏԱՄԱՏՅԱՆԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ

ՍՈՒՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

Բանալի բառեր - ազգային-ազատագրական պայքար, հրապարակախոսություն, կուսակցություն, Հայկական հարց, գաղթաշխարհ, դիրքորոշում, Ազգային պատմիչություն, պատերազմ:

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին հայ ժողովրդի գերիանդիրը թուրքական տիրապետությունից ազատագրվելն էր: Ոչինչ չխնայելով այդ շրջանի հեղափոխական սերունդը պայքարի դաշտ նետվեց հիմնախնդիրը լուծելու: Հերոսական այդ փառանգի ներկայացուցիչներից մեկը հասարակական-քաղաքական և կուսակցական գործիչ, գրող, թարգմանիչ, մանկավարժ Միհրան Տամատյանն (1863-1945) էր, ով իր ողջ գիտակցական կյանքն անմնացորդ նվիրաբերեց թուրքական բռնության ճիրաններից սեփական ժողովրդին ազատելու վեհ գործին:

Առաջին համաշխարհային պատերազմի և հատկապես հայոց եղեռնի ու տեղահանության տարիներին Եգիպտահայ գաղութում ավելի քան երբեք, **կարևորվել է մամուլի դերը**: Պատերազմական իրադարձությունները լուսաբանելու, հայ կամավորական ջոկատների հաջողություններին արձագանքելու, հայությանը հայրենիքի ազատագրման պայքարի շուրջ համախմբելու նպատակով ժողովրդի ճակատագրով մտահոգ եգիպտահայ ռամկավար մտավորականները (նախաձեռնության հեղինակներից մեկը Մ. Տամատյանն էր) 1915 թ. մայիսի 11-ից Ալեքսանդրիա քաղաքում լույս ընծայեցին «Ազգային շահերու օրգան» հասարակական, քաղաքական «Արեւ» թերթը: Արտոնատերը Լևոն Մկրտչյանն էր, խմբագիրը՝ Վահան Թեքեյանը:

Ողջ գիտակցական կյանքը հայ ժողովրդի ազատագրությանը նվիրաբերած Մ. Տամատյանը մեծ թվով հոդվածներ է հրապարակել «Արեւ» թերթում: Դրանցում քննարկել է հայ **ժողովրդի ազատագրության հիմնախնդիրը** և բազմակողմանի իրատեսական լուծումներ առաջարկել: Հայկական հարցը բնութագրելով փշոտ, դրա ամենաբարդ բաղադրիչներից մեկը Մ. Տամատյանը համարում է Կիլիկիայի խնդիրը: Իսկ հարցի «լուսա-

գոյն լուծումը՝ բոլոր հայաբնակ վայրերում (Հայաստան և Կիլիկիա) միացումը իբրև մեկ ամբողջություն ինքնավար բեթիմով մը»¹: Սակայն հողվածագրի կարծիքով եթե Հայաստանում գլխավորապես Ռուսաստանի շահերն են գերակշռում, ապա Կիլիկիայում <<զանազան պետութեանց շահերը իրարու կը բաղխին>>²:

Ռուսաստանը, որ երկար ժամանակ ձգտում էր դեպի հարավ, դեպի տաք ջրեր, հողվածագրի կարծիքով փորձում էր դա անել Հայաստանի վրայով, հետևաբար «ան դադրած չըլլա շահագրգռուելի է Կիլիկիոյ հարցով, ուր կը բնակին 400,000ի մօտ Հայեր»³: Մեծ տերություններից Ֆրանսիան էլ երկար տարիներ «աշխատած է Կիլիկիոյ մէջ իր ազդեցութեան տարածումին»⁴ և ցանկացել է Սիրիական իր երկաթգիծը միացնել Հայաստանում կառուցվելիք երկաթուղիներին: Իսկ Անգլիան, հույս ունէր, որ Գերմանիայի ջախջախումից հետո տեր դառնալ Բաղդադի երկաթուղուն, ուստի «անտարբեր չի կրնար նայիլ Կիլիկիոյ վրայ»⁵: Այնպես որ, եզրակացնում է հողվածագիրը, Եռյակ դաշինքի երկրների և Իտալիայի շահերը բախվում էին **Կիլիկիայում** և նրանք պիտի անեին ամեն ինչ իրենց հակընդէմ շահերը հաշտեցնելու համար: Դրա միակ միջոցը հողվածագրի կարծիքով Կիլիկիայում «հակամրցող պետութեանց ո՛չ մէկուն պատկանելով հանդերձ՝ հաստատ դաշնագրով մը անոնց ամենուն երաշխաւորութեան տակ ըլլալն է»⁶: Հետևապես, նշում է Մ. Տամատյանը, մեծ տերությունները պիտի Կիլիկիային օժտեն լայն ինքնավարությամբ, որը դեպի անկախություն տանող առաջին քայլը կլինի: Քանի որ «Կիլիկիոյ միակ կենսունակ ու բնիկ միակ համասեռ ու միաձոյլ ժողովուրդը, երկրին շարժիչ ուժ» հայերն էին, որոնք՝ իրենց ազգային, մշակութային և քաղաքակրթական ընդունակությունները ազատ և անարգել կերպով մշակելու և զարգացնելու դեպքում կկարողանային իրենց «ներքին գործերը իրենց ձեռքով վարել»⁷:

Մ. Տամատյանը նաև ցավով գրում է, որ Կիլիկիայում տեղի էին ունենում «եղերական և դիւցազնական եղելութիւններ» և առկա է խիստ վտանգավոր կացություն⁸: Եվ եթե Կովկասյան ճակատում հայերը «իրենց կոնակն ունին ռուսական քաջայաղթ բանակը, Հայ կամաւորներու գունդերը», ապա Կիլիկիայի հայերը, «արտաքին յարաբերութենէ կտրուած,

¹ Տե՛ս «Արև» թերթ, 26 մայիսի, 1915, թիվ 8:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶ Տե՛ս «Արև» թերթ, 28 մայիսի, 1915, թիվ 98:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

⁸ Տե՛ս «Արև» թերթ, 14 հունիսի, 1915, թիվ 16:

գուրկ են նիւթական ու բարոյական ամէն աջակցութենէն»¹: Արդոյ՞ք պիտի թույլ տրվի, որ Կիլիկիան մարդկային սպանդանոց դառնա: Դաշնակից պետութիւնները, որոնք իրենց հայտարարել էին արևմտահայերի պաշտպան, արդոյ՞ք պիտի թույլ տան, որ Ադանան կրկնվի և թուրքերն անարգել ի կատար ածեն իրենց բնաջնջման գործը, հարց է հնչեցնում հողվածագիրը և ինքն էլ փորձում պատասխանել: Ժամանա՛կն է որ բարձրագոյ արձագանք տրվի այդ ձայնին. Ժամանա՛կն է որ «Հայութիւնը հովանաւորող Անգլիոյ, Ֆրանսայի և Ռուսիոյ ուշադրութիւնը դարձնենք Կիլիկեան մեծ վտանգին վրայ», քանի որ, գրում է հողվածագիրը, կարծել թէ թուրքերը հետ կկանգնեն իրենց որդեգրած բնաջնջման քաղաքականությունից, «աններելի միամտութիւն մը պիտի ըլլայ. Կիլիկիոյ Հայութեան ևս մահաւժիռը տրուած է և ան անպայման պիտի գործադրուի»²: Ուստի հարկավոր է ճիշտ ըմբռնել կիլիկիահայության դերակատարութիւնը և հորդորել դաշնակից պետութիւններին նրա նկատմամբ դրսևորեն «նոյն վեհանձն վերաբերումը որպիսին Ռուսաստանը ցոյց տուաւ Հայաստանին»³:

Ջանալով նպաստել մեծ տերութիւնների կողմից հայության հանդեպ դրական վերաբերմունք ստեղծելու ազգաշահ գործին Մ. Տամատյանը «Պետութեան գաղափարը Անգլացոյ և Գերմանացոյ մէջ» հողվածում փորձում է ցույց տալ այն խորունկ համակրանքի պատճառները, «զոր Հայերս միշտ տածած ենք դէպ ի Դաշնակից Պետութիւնները»⁴: Հողվածագիրը սխալ է համարում այն կարծիքը, թէ հայերը վերջիններին համակրում են լոկ այն պատճառով, որ թուրքական բռնապետութիւնից իրենց ազատագրումը նրանցից են սպասում: Ապա բացատրում է, որ հայերի ազգային մշակույթը, հասարակական իդէալներն ու քաղաքական ըմբռնումների համանմանութիւնն է պատճառը՝ մասնավորապէս ֆրանսիականի և անգլիականի հետ, որ «Արեւելքի ամենէն ազատամիտ և ռամկավարական» հայերի համար նրանց այդ թեգերը «եղած են ու կը մնան միշտ մեր բնատոհմիկ աւանդութիւններու և մեր ինքնատիպ ռամկավարական հակումներու հիմքում»⁵:

Այնուհետև Մ. Տամատյանը բացատրում է, որ պետութիւնը գերմանացու ըմբռնումով «կը նշանակէ տիրապետութիւն»⁶: Իսկ անգլիական ըմբռնումով՝ «քաղաքական սիստէմ մը որ ողջ երկրագնդիս վրայ կը տարածէ և իրարմէ բոլորովին տարբեր ցեղէ, գոյնէ ու քաղաքակրթութենէ

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս «Արև» թերթ, 5 հուլիսի, 1915, թիվ 25:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

կազմուած ժողովուրդներուն կը պարգեւէ խաղաղութիւն և ազատութիւն»¹: Որ Բրիտանական կայսրության նշանաբանը ո՛չ թէ այլ ժողովուրդների նկատմամբ տիրապետություն հաստատելն է, այլ նրանց ազատություն շնորհելը, որը մեր կածիքով այնքան էլ իրականությունը չի համապատասխանում: Իսկ հայերի նման «ի բնէ ազատասէր», սակայն դարեր շարունակ ճնշված ժողովուրդը, գրում է հոդվածի հեղինակը, չի կարող համակրանքի նշույլ անգամ ունենալ դեպի գերմանական «համայնակուլ տիրապետականությունը» և ամբողջ սրտով չհարել ազատականության օրրան Անգլիային, «ասպետականութեան, գաղափարապաշտութեան մեծ հայրենիք Ֆրանսային», և սրանց օրինակից հետզհետե «ներշնչուելու ընդունակ մեծ և ազատարար Ռուսաստանի»²:

Ս. Տամատյանը ցավով նշում է, որ Հայաստանի և Կիլիկիայի վրայ կրկին «շղթայագերծուած է սարսափի և արհաւիրքի աւերիչ փոթորիկ մը, որ ոչ միայն կը յիշեցնէ 1895-1896 կարմիր թուականները՝ այլև կը նսեմացնէ զանոնք»³: Պատմական էքսկուրս կատարելով հոդվածագիրը նշում է, որ հին թուրքերը հայ տարրին իր հայրենիքում տկարացնելու համար դիմում էին խաղաղ միջոցների և աչք էին փակում քրդերի մանրմունը հարստահարությունների վրա: Մյուս կողմից էլ մայրաքաղաքում ու այլ խոշոր քաղաքներում սիրաշահում էին հայերին ու հեռացնում հայրենի երկրից, կտրում արմատից և դրանով «կը ջանային հայկական խնդիրը իր խանձարութքին մէջ խեղդել անձայն, անշշուկ»⁴: Սուլթան Համիդն էլ, շարունակում է հեղինակը, «Հայ վտանգի» դեմ որդեգրեց բռն, վայրագ միջոցները: Քրդերին քաջալերեց, որ կողոպտեն ու սպանեն հայերին, իսկ պաշտոնյաներին հրամայեց հալածել, կեղեքել ու բանտարկել հայերին: Չբավարարվելով դրանով, «ձեռք առաւ խմբական ջարդերու քաղաքականութիւնը և 300.000 հայերու գրեթէ մէկ ամսուան շրջանին մէջ կոտորեց»⁵:

Երիտթուրքերն էլ դժոխային ծրագրով որոշեցին ավարտին հասցնել «հայկական բնաջնջումի գործը և 7 տարուան մէջ Հայոց դէմ գործած իրենց չարիքներովը նսեմացուցին նոյն իսկ Սուլթան Համիտը»⁶: Հայերին բնաջնջելու ավելի արմատական տեղահանություն միջոցի դիմեցին, որի ընթացքում դատարկվեցին հազարավոր հայաբնակ բնակավայրեր, իսկ հայրենագրկված անպաշտպան ժողովրդին քշեցին անապատները և անխնա կո-

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս «Արեւ» թերթ, 1 հուլիսի, 1915, թիվ 23:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

տորեցին: Այդ ամենին, գրում է Մ. Տամատյանը, «Գերմանացիք, անմասն չեն՝ սկսած Հայերու դէմ դժոխային ծրագիրներու յղացումէն ու գործադրութենէն վերջացուցած»¹: Սակայն հույսը չկտրելով՝ նա գրում է. «Տակաւին ամէն բան կորած չէ և ոչ ալ ամէն միջոց սպառած՝ ազատելու գոնէ Կիլիկիոյ մեր մնացեալ եղբայրները վերահաս անդարմանելի աղէտներէ»²:

Աշխարհում ընթացող բուռն իրադարձությունները և դրանց հնարավոր ազդեցությունը հայության ճակատագրի վրա ևս Մ. Տամատյանի ուշադրության կենտրոնում էին: Դրանցից մեկն էլ ընթացող համաշխարհային պատերազմում Իտալիայի մուտքն էր ընդդէմ Թուրքիայի: «Իտալոթուրք պատերազմը մեզ կը շահագրգռէ մասնաւորապէս հայկական տեսակետով», գրում էր Մ. Տամատյանը, ապա պարզաբանում, որ Իտալիայի գործունեության համար «ընտրելիք հաւանական ռազմավայրն է որ մեզի համար վերջին աստիճան ուշագրաւ կը դարձնէ իտալո-թուրք բախումը»³: Հռովմագիրը ենթադրում է, որ դա լինելու է Կիլիկիան: Հետևապէս ողջունում է այդ մուտքը, որը «կը փութացնէ» Թուրքիայի ջախջախումը, որից կախված է «Կիլիկիոյ հայ ազգաբնակչութեանց փրկութիւնը բնաջնջումի վտանգէն»⁴:

Մ. Տամատյանը սրտի կսկիծով գրում է, որ Հայաստանը հրի ու սրի է մատնված և սերունդների փայփայած հույսերը կորչում են, որ «Հայութիւնը կը նաւաբեկի... Ազատութեան նաւահանգիստին մուտքին առջև»⁵: Իսկ արտասահմանի հայերը, անվրդով ապրում են և «Հայաստանի ամայութեան իբրև հակադրութիւն» կը ցուցադրեն իրենց սիրտերուն ամայութիւնը»⁶: Մոռանալով, որ իրենք ոչինչ են առանց հայրենիքի՝ ընդամենը՝ գնչուներ, կորսված ազգի անփառունակ մնացորդներ, քանի որ Հայաստանի հայերն են հայրենիքի իսկական տերն ու ավանդապահները: Մեր անտարբերությամբ, դիմելով գաղթօջախների հայերին գրում է Մ. Տամատյանը, պիտի թողնենք, որ նրանք իրենց վերջին շունչը փչեն, որ հայրենիքն անդարձ կորսվի: Այդ դեպքում «ի՞նչ վճիռ պիտի արձակէ մեզի դէմ Պատմութիւնը»:

Ազգի ճակատագրով մտախոգ Մ. Տամատյանն արձագանքեց նաև գեյթունցիների ինքնապաշտպանությանը և մեծ ցավ ապրեց, որ նրանք «խաբուելով հայ բարձրաստիճան հոգևորականներու և Ֆախրի փաշայի ստապատիր խոստումներէն»⁷ անձնատուր եղան: Իսկ ամենացավալին

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս «Արեւ» թերթ, 27 օգոստոսի, 1915, թիվ 48:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս «Արեւ» թերթ, 1 սեպտեմբերի, 1915, թիվ 50:

⁶ Տե՛ս նույն տեղում:

⁷ Տե՛ս «Արեւ» թերթ, 24 սեպտեմբերի, 1915, թիվ 60:

այն էր, որ Զեյթունից շատ հայեր արտագաղթեցին, իսկ նրանց տեղն զբաղեցրին ալբանացի գաղթականները, այն չափերով, որ քաղաքի անունն էլ փոխվեց՝ Սուլեյմանլի: Ցավոք, նշում է Մ. Տամատյանը, նույն տխուր պատկերը եղավ Հաճնում, Քեսաբում և մյուս վայրերում: Իսկ Անտիոքի թուրքերը փորձել էին ընդդիմանալ իրենց հարևան հայերի տարագրմանը, որին ի պատասխան երիտթուրքական կառավարությունը նրանց 60 պարագլուխներին ևս արժանացրել է հայերի բախտին:

Ներկայացնելով թուրքերի եղեռնագործությունները, «Ամեն յոյս կորած չէ» հոդվածում Մ. Տամատյանը նշում է, որ այդ ոճրագործություններն սկսել են «արձագանք գտնել քաղաքակիրթ մարդկության խղճին մեջ, և հանրային զայրոյթի ալիքը կը բարձրանայ այս ոճիրներուն դէմ»¹: Իսկ լորդեր Քրոմերը և Բրայսը, իրենց կառավարությունից պահանջել են, որ հայերի նախճիրի մասին բոլոր պաշտոնական տեղեկությունները «ի սփիւռս աշխարհի հրապարակուին»²:

Հայկական դատն ըստ Մ. Տամատյանի լուծված վերջացած կլիներ, եթե թուրքերը չձեռնարկեին «Հայ տարրին բնաջնջումովը լուծել այդ հարցը»³: Այնպես որ, գրում է հեղինակը, Հայկական հարցը «հակոտնեայ երկու լուծումներու միջեւ կը տարուբերի՝ լիակատար բնաջնջում և լիակատար ազատութիւն»⁴: Անհրաժեշտ է մի կողմ թողնել ճղճիմ հաշիվները և աշխարհին ներկայանալ որպես միաձույլ ու համերաշխ քաղաքական կազմավորում, որ «հանդիսագրենք աշխարհին մեր իբրեւ ազգ գոյութիւնը և իբրեւ Հայաստանի ազատ քաղաքացիներ՝ թէ իսկ աւերակներու վրայ՝ մեր ապրելու կամքը պարտադրել աշխարհի հզօրներուն»⁵:

«Դաշնակիցները հայերուն հանդէպ» հրապարակման մեջ ևս Մ. Տամատյանը կարևոր հիմնախնդիր է բարձրացնում: Օսմանահպատակ հայերը՝ զգուշանալով թուրքերի մոլեռանդությունից «իրենց հպատակութեան անտեղիտալի պարտադրութիւնները կը կատարէին»⁶: Այն պահից սկսած, գրում է հեղինակը, երբ Թուրքիան մտավ պատերազմի մեջ, հայերի կացությունը «ծանրապէս վտանգուէց»: Գաղթօջախների հայությունը կանգնեց դաշնակիցների կողքին և «չի թերացաւ նրանց մատնանիշ ընելու» մի կողմից երկրաբնակ հայության գլխին կախված վտանգը և մյուս կողմից «հայոց իրենց ընծայելիք սատարը»⁷: Բայց դաշնակիցները շատ փոքր նկատեցին հայերի ներկայացրած «չնչին» առավելությունները: Իսկ

¹ Տե՛ս «Արեւ» թերթ, 29 հոկտեմբերի, 1915, թիվ 75:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

⁶ Տե՛ս «Արեւ» թերթ, 24 նոյեմբերի, 1915, թիվ 86:

⁷ Տե՛ս նույն տեղում:

թուրքերը երբ հասկացան, որ դաշնակիցներ «բոլորովին տարբեր ծրագրով կը շարժէին», ռուսական առաջխաղացումը դանդաղ էր և անմիջական վտանգ չէր սպառնում, այդ ժամանակ միայն համարձակվեց ձեռնարկեցին իրենց հայաջինջ ծրագրի գործադրությունը:

Հայ տարրի պահպանումը նախ և առաջ անհրաժեշտ էր Օսմանյան կայսրությանը, պարզաբանում է Մ. Տամատյանը, քանի որ այդ պետությունում՝ զարգացած մարդիկ քիչ են, հանրային կարծիք գոյություն չունի և իշխանությունը միշտ «գտնուած է անձուկ և ապականեալ շրջանակի մը ձեռքին»¹: Եվրոպական երկրներն ու կայսրութան կազմում ապրող ոչ իսլամադավան ժողովուրդները ողջունեցին երիտթուրքերի հեղաշրջումը, քանի որ 1908-ի սահմանադրությունը դիտարկում էին իբրև արշալոյս խավարից: Սակայն իրականում քրիստոնյա ժողովուրդները ցանկալին ընդունել էին իրականության փոխարեն և լավ չէին ըմբռնել, որ «պարզապէս քիչ (խմբակ) մըն էր որ ուրիշ քիչի մը տեղը կ'անցներ»²: Թուրքիայի մահմեդական բնակչությունը հիմնականում տգետ էր, իսկ քրիստոնյաները, առավել հայերը՝ շատ ավելի զարգացած: Հենց դա էր նաև գլխավոր պատճառներից մեկը, թերևս՝ գլխավոր պատճառը, պարզաբանում էր Մ. Տամատյանը, որ, որ «հայ տարրը անմիջապէս վտանգաւոր տարր մը նկատուեցաւ» և այն սահմանադրությունը, որ դժբախտ հայ ժողովուրդը ողջունել էր, «իբրեւ արշալոյսը իր քաղաքական ազատագրութեան, անխուսափելիօրէն իր մահուան պատճառ դարձաւ»³:

Երբ բարենորոգումների հարցը խնդրո առարկա դարձավ, գրում է Մ. Տամատյանը, արևելքի մեջ հայերը դիվանագիտության խարդավանքների առաջին զոհերը եղան, իսկ Բեռլինի վեհաժողովը կատարելապես ճանաչեց այդ իրողությունը: Ռուսաստանի անդրկովկասյան քաղաքականությունն էլ խթանեց Թուրքիայի մահմեդականների մոլեռանդության զարթոնքը հայերի դեմ: Այնպես որ, նշում է հոդվածագիրը, Արևելյան հարցի սուր կերպարանք ստանալուց առաջ Հայաստանում ջարդերի մասին ոչ ոք չէր լսել: Իսկ քրիստոնյա Եվրոպան, ընդգծում է հոդվածագիրը, երբեք մատը մատին անգամ չխփեց այս դժբախտ ժողովրդին պաշտպանելու համար:

Ավելի անհեթեթ և հակաբնական գաղափար չկա, շարունակում է հեղինակը, «քան Հայերը ամբողջութեամբ որևէ երկիր մը գաղթեցնելով հայկական հարցը լուծելը»⁴: Հայերը, ի տարբերություն մյուսների, տարածաշրջանի միակ բնիկ ժողովուրդն են և նրանց զանգվածային արտագաղթը կա-

¹Տե՛ս «Արեւ» թերթ, 10 հուլիսի, 1916, թիվ 26 (182):

²Տե՛ս նույն տեղում:

³Տե՛ս նույն տեղում:

⁴Տե՛ս նույն տեղում:

րող է փրկել «շատ անհատներու կեանքը, բայց այդ պիտի վերջացներ իբրև ազգ ողջ հայերու գոյութիւնը»¹: Հայ տարրի պահպանումը Փոքր Ասիայիում անհրաժեշտ է ոչ միայն հայերի, այլև նույնիսկ թուրքերի բարեկեցության և բարգավաճման համար, քանի որ առանց հայերի օժանդակության թուրքերի գոյությունը որպէս ինքնուրույն ազգի, անկարելի կլինի: Այս դեպքում, նշում է հեղինակը, հայկական կոտորածները հիշեցնում են «հինաւորաց առակը յիմար մարդուն, որ ոսկի հաւկիթ ածող հաւը սպաններ է»²:

Մ. Տամատյանը «Հայապաշտպան Քիւրտերը» հոդվածում նշում է, որ կոտորածների ընթացքում «Քիւրտեր բաւական թուով Հայեր պաշտպանած ու ազատած են»³ և վկայակոչում է փրկված 10 հազար էրզրումցի հայերի օրինակը: Սակայն դա վերագրել ազգերի համերաշխությանը ամբողջապէս սխալ է: Ավելին, ամփոսանքով գրում է Մ. Տամատյանը, շատ դեպքերում կիսավայրենի քրդերը ոչ միայն թուրքերի հանցակիցներն ու աջակիցները եղան, այլև շատ դեպքերում ընչաքաղցությունից ու վայրենի բնազդներից մղված՝ գերազանցեցին նրանց:

«Տխուր վիճակ» հոդվածում էլ Մ. Տամատյանը անդրադառնալով **գաղթականների խնդիրներին** նշում է, որ պետք չէ մոռանալ «խրամատներու մէջ կոռուղ, մեծափարթամ ընտանիքներու փափկասուն զաւակներին, որ իրենցմէ աւելի առատ և աւելի աղէկ չեն սնանիր»⁴: Գաղթականները չպետք է մոռնան նաև, որ Թուրքիայում մնացած հայերն ավելի դժոխային վիճակում են: Հետո էլ հարցի լուծմանը նպաստող ազդեցություն ապահովելու համար անհրաժեշտ է զուսպ լինել, որպէսզի հայերի մասին բարերար տպավորություն ու նպաստավոր կարծիք ստեղծվի:

Իր դիտարկումները և **«խաղաղությունը կարելի է»** հրապարակման մեջ⁵ հնչեցրած հարցին և արձագանքելով ԱՄՆ-ի, Շվեյցարիայի և Շվեդիայի կողմից արված խաղաղության կոչին Մ. Տամատյանը նշում է, որ եթե որպէս հաղթող Գերմանիան ցանկանում է դաշնակիցներին պարտադրել իր խաղաղությունը, ապա պարզ է, որ այդպիսի խաղաղության մասին խօսք անգամ չի կարող լինել: Քանի որ դաշնակիցները (Անտանտի երկրները) երբեք այնքան հզոր չէին, որքան տվյալ պահին: Առավել ևս, որ Գերմանիան եվրոպական քաղաքակրթությունը կասեցնելու ու նրա տնտեսական կյանքը խաթարելու նպատակով էր միայն հաշտություն առաջարկում: Հետո էլ, գրում է Մ. Տամատյանը, իբր Գերմանիան նպատակ ունի խաղաղության շնորհիվ փոքր ազգությունների համար մե-

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս «Արև» թերթ, 14 հուլիսի, 1916, թիվ 28 (184):

⁴ Տե՛ս «Արև» թերթ, 11 սեպտեմբերի, 1916, թիվ 53 (209):

⁵ Տե՛ս «Արև» թերթ, 27 դեկտեմբերի, 1916, թիվ 99 (255):

ծերին հավասար հարգանք ապահովել: Սակայն այդ նույն Գերմանիան էր, որի պաշտոնյաները տեղյակ էին, թե ինչ է կատարվելու և ինչ կատարվեց հայերի հետ: Թուրքերն էլ կհաստատեն, որ գերմանացիների հրամաններն են կատարել. «Սպայակոյտի պետը Գերմանացի էր. Ընդի. Հրամանատարը Գերմանացի էր. և գերման սպաներ շատ էին բանակին մեջ: Ղուրանը չոյլատրեր արարքներ որպիսիք կը գործադրուին այսօր Հայերու վրայ»¹:

Կ. Պոլսում գտնվող գերմանական դեսպանատունն էլ իր հյուպատոսների միջոցով, լրագրերն էլ, տեղյակ էին, թե ինչ էր կատարվում հայերի հետ և իրենց լռությամբ եղեռնագործության մեղսակիցները հանդիսացան»²: Անկասկած, պատերազմի ավարտից հետո աշխարհում շատ նոր կարգեր պիտի հաստատվեն, գրում է Մ. Տամատյանը, ապա ավելացնում, որ պատերազմի «մեծ դասերէն մէկը կազմակերպութեան էական պէտքն ու կարելորութիւնն է»³: Գերմանիան, որ պատերազմի սկզբում լուրջ հաջողություններ արձանագրեց, գրում է հեղինակը, բացատրվում էր այն կազմակերպական ոգով, որ այդ երկիրը հասցրել էր կատարելության: Ամբողջ Գերմանիան կազմակերպության մի վիթխարի մեքենա էր, որտեղ ոչինչ բախտի քմահաճությով կամ պատահականություններով պայմանավորված չէին: Իսկ դաշնակից պետություններն էլ կարողացան պատերազմի ընթացքում կազմակերպել կատարելապես: Բնականաբար հաջողությունը սովորաբար ժպտում է այն ժողովուրդներին, որոնք գերազանցորեն կազմակերպվել գիտեն:

Մ. Տամատյանը գտնում էր նաև, որ Ազգային պատվիրակության վարկն ու հեղինակությունը բարձր պահելը խիստ անհրաժեշտ է, քանի որ թշնամիները ճգնում էին վերջնական հարված հասցնել հայերի պաշտոնապես ճանաչված քաղաքական մարմնին: Նա անժամանակ էր համարում պատվիրակության իրավասության հարցի քննարկումը⁴, մերժում պատվիրակությունը միայն կաթողիկոսի ներկայացուցիչ համարելը և անհարկի քննադատությունները նրա հասցեին⁵: Հաճախ, գրում է Մ. Տամատյանը, թյուրիմացությունների տեղիք է տալիս պատվիրակության գաղտնապահությունը, որը տվյալ դեպքում խիստ անհրաժեշտ էր: Ազգային պատվիրակության նախագահը, նշում է Մ. Տամատյանը, ևս «ցու կը

¹ Տե՛ս «Արեւ» թերթ, 11 հունվարի, 1917, թիվ 105 (261):

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս «Արեւ» թերթ, 16 նոյեմբերի, 1917, թիվ 82 (392):

⁴ Մ. Տամատյանը նկատի ունի ԶԼՄ-ներում Ազգային պատվիրակության ու դրա նախագահ Պողոս Նուբարի հասցեին հնչած քննադատական հրապարակումները և դրանց ի պատասխան «Արեւ» թերթում Կ. Թեքեյանի խմբագրականը, տե՛ս օրինակ՝ «Արեւ» թերթ, 30 օգոստոսի, 1918, թիվ 47 (513):

⁵ Տե՛ս «Արեւ» թերթ, 6 սեպտեմբերի, 1918, թիվ 50 (516):

յայտնէր իր յառաջացած տարիքին և իր յոգնութեանը»¹: Իսկ հայկական դատի քարոզչությանը զարկ տալու, համար հողվածագրի կարծիքով անհրաժեշտ էր ազգային կենտրոնատեղի ունենալ:

Հայերի ճակատագրով մտահոգ Մ. Տամատյանը նաև ակնդետ հետևում էր միջազգային լրատվամիջոցներին և դրանցում եղած հայանպաստ նյութերը չնչին միջամտություններով ու բացատրություններով հրապարակում «Արեւում» (1919 թ. մայիս 2-ի «Թայմզ» թերթի խմբագրականը): Դրանցում շեշտվում էր, որ թուրքերը կոտորեցին հայերին, «ոչ որովհետև տկար էին, այլ վտանգաւոր թշնամիներ, որոնք կառչած մնացին իրենց կրօնքին և մերժեցին հաշտուիլ ստորադաս քաղաքակրթութեան մը հետ»²:

Աշխարհամարտի ավարտից տևական ժամանակ հետո էլ թուրքերը Կիլիկիայում շարունակում էին իրենց հակահայկական ոճրագործությունները: Այնտեղ ազգային պատվիրակության լիազոր ներկայացուցիչ Մ. Տամատյանը բոլոր միջոցներով փորձում էր տեղի քրիստոնյա և իսլամադավան ժողովուրդների համար խաղաղ գոյակցություն ապահովել: Սակայն օգտվելով Կիլիկիայի վերահսկողության երաշխավոր ֆրանսիական իշխանությունների հանցավոր անգործությունից, թուրքերը շարունակում էին իրենց անբարո պահվածքը: Համոզվելով, որ իրավիճակը շտկելու այլ ելք չկա, Մ. Տամատյանի ղեկավարությամբ ստեղծված կառույցը աննախադեպ քայլ ձեռնարկեց և հանդես եկավ Ֆրանսիայի հսկողության ներքո **Կիլիկիայի անկախության մասին** հատուկ հայտարարությամբ: «Արեւ» թերթն էլ առանց որևէ փոփոխության տպագրեց այդ հայտարարության տեքստը³, որը կարևոր հանգրվան է հայոց պետականության վերստեղծման համար և ուսանելի շատ կողմեր ունի:

Իր կուսակցականացող առաջին սերնդակիցների հետ անդամագրվելով Հնչակյան կուսակցությանը Մ. Տամատյանը կրթամշակութային գործունեությամբ ձգտում էր հայությանը դուրս բերել դարավոր ընդարմացումից: Ավելի ուշ Օսմանյան կայսրության տիրապետության տակ հեծող Արևմտյան Հայաստանում սոցիալիզմի գաղափարախոսությունը ժամանակավորեպ համարելով՝ Ա. Արփիարյանի և մյուս համախոհների հետ 1898թ. հիմնեցին Վերակազմյալ հնչակյան կուսակցությունը: Բնականաբար, կուսակցական պայքարի առաջամարտիկը չէր կարող անտարբեր մնալ հայ իրականության մեջ գործող մյուս քաղաքական ուժերի գործունեությանը: Մասնավորապես հայ կուսակցությունների համագործակցության խնդրին նվիրված «Ավելի պարզ» հոդվածում⁴ քննադատելով բո-

¹ Տե՛ս «Արև» թերթ, 9 սեպտեմբերի, 1918, թիվ 51 (517):

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս «Արև» թերթ, 20 օգոստոսի, 1919, թիվ 44 (804):

⁴ Տե՛ս «Արև» թերթ, 4 հունիսի, 1915, թիվ 12:

լոր նրանց, ովքեր «կը ըսեն թէ ազգային գործունեութեան միակ բեմը Կովկասն է»¹ և կամավորական շարժումից բացի տվյալ պահին այլ ազգային անհրաժեշտ գործ չկա, Մ. Տամատյանը կոչ էր անում աչքաթող չանել նաև հայության մյուս մասերին:

Հոդվածագիրը նշում էր, որ թեև «ամէն մարդ հաւասարապէս իր պարտականութիւնը չի կատարէր»², բայց հայ ժողովուրդի մեջ. «հրաշափոխութիւն մը տեղի ունեցած է»: Իսկ լավագոյնի համար, պարզաբանում էր հոդվածագիրը չպետք է լավն էլ արհամարհել: Հարկավոր է չանտեսել կովկասահային էլ, վանեցուն ու մշեցուն էլ, ամենախուլ անկյունում կռվող անգէն և անօգնական հային էլ, կիլիկիացուն էլ, արտասահմանի հային էլ և ամեն ինչ գոհաբերել նրանց համար: Պետք չի անտեսել, շարունակում է հոդվածագիրը, նաև հանրային կարծիք ձևավորողին, դիվանագետին, դաշնակցականին, հնչակյանին, վերակազմյալին, ռամկավարին, անկուսակցականին ու չէզոքին: Վերջապէս յուրաքանչյուր հայի, որը ջանում է օգտակար լինել ազգին: Թեև հրապարակագրի աշխատանքի մի կարևոր մասն էլ քննադատությունն է, գրում է Մ. Տամատյանը, սակայն ինքն անհրաժեշտ չի համարում իր «խօսքերուն թոյն խառնել»³, հորդորել, համոզել, խանդավառել և դրանով գործի կոչել:

Մ. Տամատյանը ներկայացնում է, նաև **համագործակցության մասին** իր պատկերացումները: **Կուսակցությունների** գոյությունը և դրանցից յուրաքանչյուրի անջատ գործունեությունը նա համարում է ներելի և օգտակար: Բայց երբ ազգի գոյությունը վտանգված է, նշում է հեղինակը, կուսակցությունների առանձին և տարբեր ուղղությամբ գործունեությունը դառնում է վնասակար: Այդ պարագայում նրանք իրար ձեռք պիտի մեկնեն և համախմբելով բոլոր ուժերը, գործեն հանուն միևնույն նպատակի: Մասնավորեցնելով նա գրում է, որ «Եգիպտահայերն օրինակ այսպիսի համերաշխութեան մը տեսարան չպարզեցին»⁴: Այնուհետև վկայակոչելով Անգլիայի ուսանելի օրինակը, հեղինակը նշում է, որ պատերազմի առիթով խորհրդարան կազմելուց այնպես արվեց, որ անգամ ամենանշան կուսակցությանն այնտեղ տեղ հասկացվեց: Նույն երևույթը տեղի ունեցավ նաև Ֆրանսիայի ու Իտալիայի խորհրդարաններում: Ռուսաստանում էլ բոլոր կուսակցությունները համախմբվեցին ցարի շուրջ: Միայն հայերը, որ այնքան փոքր և թույլ էին, համագործակցության կարիքը չզգացին և համառորեն կառչած մնացին «կուսակցական պիտակներուն»⁵:

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս «Թերթ», 7 հունիսի, 1915, թիվ 13:

⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

Այնինչ, գրում է Մ. Տամատյանը, մենք էլ պիտի համախմբվենք Կաթողիկոսի կամ Ազգային պատվիրակության շուրջ: Փառքի դափնին իրար ձեռքից խլելու փոխարեն հայ կուսակցությունները պետք է կատարյալ համերաշխությամբ համագործակցեն: Իսկ համագործակցության պայմաններն են փոխադարձ հարգանքը, հաշտարար ոգին, լայնախոհությունը և եղբայրական վերաբերմունքը կուսակցությունների միջև, անսխալական լինելու, կուսակցամոլության և մոլեռանդ այլամերժության փոխարեն:

Անդրադառնալով 1917թ. նոյեմբերի 4-ին Փարիզում է տեղի ունեցած միջկուսակցական համերաշխության ժողովին, Մ. Տամատյանն ընդգծում է, որը դա նախաքայլ էր ազգային միություն ստեղծելու և **միջկուսակցական համերաշխության** ճանապարհին¹: Ելույթ ունեցողներ Մ. Վարանդյանի, Ա. Հանըմյանի (ՀՅԴ), Գուրգեն Թահմազյանի (ՄԴՀԿ) և իր խոսքը, Մ. Տամատյանը գրում է, որ կուսակցություններն առժամանակ գաղափարախոսական ներհակություններն անտեսելով և մոռանալով անցյալում եղած հակասությունները, եղբայրական ձեռք են մեկնել միմյանց: Այդ հենքի վրա էլ, ազգի բոլոր հատվածների և հոսանքների միջև համաձայնություն կայացավ ու կազմվեց Հայ ազգային միությունը:

Միտինգներն ու ցույցերը եգիպտահայերի ազգային կյանքում սովորական են դարձել գրում է Մ. Տամատյանը «Մեծ դատը» հոդվածում²: Բայց դրանք հաճախ միմյանց դեմ են ուղղված լինում: Սակայն երբ Ալեքսանդրիայի հայությունը նշում էր հայ կամավորների և նահատակների հիշատակը, աննախադեպ շատ մարդ էր հավաքվել: Մեծարվում էին, նկարագրում է հեղինակը, Վանի քաջերը, կամավորները, նահատակները: Խրիմյան Հայրիկի և Ալիշանի հետ ոգեկոչվում էին Պետոն, Մարտիկը, Ավետիսյանը, Սեպուհը, Անդրանիկը, Համազասպը և շատ ուրիշներ. «Ազգին ամբողջությամբ հետ ապրելու, շնչելու անապակ քաղցրութիւնը զգացինք գո՛նե օր մը: Համերաշխութեան, միաբանութեան վայելքը ըմբռնեցինք...»³, հիացած գրում է Մ. Տամատյանը, ապա եզրակացնում՝ այս մեծ դասը սովորեցրեց բոլորին ազգի հետ և ազգի համար միասին գործելու առավելությունը:

Նույն Եգիպտոսում հայերը նաև կոիվ էին հայտարարել իրար դեմ, անթաքույց զայրույթով գրում է Մ. Տամատյանը, այնինչ պիտի կարողանային դժվար պահերին մոռանալ ճղճիմ հաշիվներն ու սին հավակնությունները և համախմբվել միևնույն գաղափարի շուրջ: Ազգի սրտացավ զավակները պետք է ցած իջնեն պատվանդաններից, գրում է հոդվածագիրը և շատ ավելի օգտակար կլինեն ազգին, եթե միախառնվեն ու նույնա-

¹ Տե՛ս «Արև» թերթ, 9 հունվարի, 1918, թիվ 105 (415):

² Տե՛ս «Արև» թերթ, 18 հունիսի, 1915, թիվ 18:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

նան նրան: Ազգի հարուստները, որոնք հիվանդանոց, դպրոց, եկեղեցի են շինում, այսուհետև պիտի ազգի տունը կառուցեն: Հայ մտավորականները պետք է ոգևորեն, ոտքի հանեն ժողովրդին: Երիտասարդները՝ մտահոգվեն ազգի ապագայով, հասարակ աշխատատեղը ազատամարտին նվիրաբերի իր ողջ ունեցածը:

Անդրադառնալով **կամավորական շարժմանը** Մ. Տամատյանը նշում է, որ այն ունի երկու միմյանց փոխալայմանավորող՝ ներքին ազգային և արտաքին-քաղաքական ասպեկտներ: Խնդիրն այն է, գրում է նա, թե հայերը միասնական ծրագիր ունեն և դրա շուրջ կա՝ համաձայնություն: Եթե չկա, նշում է հեղինակը, ապա «միեւնոյն կամաւորական խումբը ոմանք դէպի աջ պիտի ուզեն քաշել, ոմանք դէպի ձախ»¹: Ամերիկայում օրինակ, գրում է հոդվածագիրը, չորս հայկական կուսակցություններ են գործում և դրանցից յուրաքանչյուրը հազարավոր անդամներ ունի, մի քանի հարյուր կամավոր միայն կարողացան ուղարկել: Եվ ցավալին այն էր, որ «<Ամերիկայէն գացող կամաւորները ամերիկահայութեան կամաւորները չէին, այլ Դաշնակցական, Հնչակեան-Ռամկավար կամաւորներ էին>»²: Հայտարարել, որ կամավորական խնդիր ասելով ազգային գործունեության ընդհանուր ծրագիր պիտի հասկանալ, նշանակում է առկա է կուսակցական համերաշխություն և ազգային համագործակցություն, գրում է Մ. Տամատյանը, ապա շեշտում, որ քանի այդ ցանկալի և անհրաժեշտ պայմանը իրականություն չի դարձել, միայն խմբակցություններ կան:

Ազգային հարցում Մ. Տամատյանը կարևորում էր նաև մամուլի դերը. «քանի դեռ լրջօրէն չառնուի մամուլին դերը, անկարելի կը դառնայ առողջ հանրային կարծիք մը առաջ բերել»³: Թուրքերի գործած աննախնթաց բարբարոսությունների հանդեպ հայ միտքն արթնացավ, գրում է հեղինակը, գուցե շնորհիվ նաև մամուլի: Բայց երբ հանրային խնդիրները խիստ կանոն են դառնում, երբ եղելությունները գահավիժում են, երբ ամենակենսական և անհետաձգելի իրողությունները խնդրո առարկա են դառնում, մամուլը չի կարողանա օգտակար դերը կատարել, եթե ընթերցողները շարունակեն անտարբեր մնալ դրա հրապարակումներին:

«Կուսակցութիւն մը, գրում է Մ. Տամատյանը, որքան ալ զօրաւոր ըլլայ կամ կարծէ թէ է, չի կրնար մեր մէջ օգտակար ըլլալ, արդիւնաւոր դեր մը կատարել, եթէ ինքնիրենը, առանձին գործ է»⁴: Հետևաբար, միակ միջոցը ոչ կուսակցականներին իր հետևից տանելն է: Ժողովուրդը մի քիչ դժվար հասկացող, խառնիճաղանջ խումբ է, որին մեծ դժվարությամբ է

¹ Տե՛ս նույն տեղում:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս «Արև» թերթ, 30 հուլիսի, 1915, թիվ 30:

⁴ Տե՛ս «Արև» թերթ, 16 օգոստոսի, 1915, թիվ 43:

հնարավոր ոգևորել: Այդ պատճառով ամեն անգամ, երբ մեր կուսակցություններն զգացել են համերաշխության անհրաժեշտությունը, կարողացել են ժողովրդին իրենց հետևից տանել և շատ թե քիչ արդյունավետ գործ կատարել: Եվ ամեն անգամ, երբ առանձին-առանձին են գործել, կամ ձախողվել են, կամ մերժվել հենց այն մասի կողմից, որը քայլում էր նրա հետևից: Եվ դա այն պարզ պատճառով, պարզաբանում է ասելիքը Մ. Տամատյանը, որ խորքային իմաստով քաղաքական կուսակցություններ չենք ունեցել: Ընդհակառակը, քաջ իմանալով ժողովրդի հոգեբանությունը, դրանք հարցերը ներկայացրել են ամենապարզ տարբերակներով, հուսալով, որ դրանով ժողովրդին կմղեն եռանդուն գործունեության: Իսկ երբ ոմանք շրջահայաց մտահոգություններ ու արդարացի վերապահություններ են ներկայացրել, դա որակել են իբրև չկամություն և անպարտաճանաչություն:

Մ. Տամատյանն ակնդետ հետևում էր տարբեր երկրներում հայ և օտար լեզուներով հայեցի դիմագիծ ունեցող պարբերականներում լույս տեսնող այն հրապարակումներին, որոնք արդիական և հրատապ թեմաներ էին շոշափում և այս կամ այն չափով քննարկում Հայկական հարցը: Այդ շարքից է նաև «Լոելը ոսկի է» հոդվածը¹: Չհասկանալով, որ Հայոց եղեռնը պետականորեն որոշված ծրագիր էր, գրում է Մ. Տամատյանը, որոշ հայ մտավորականներ փորձում էին այդ ոճի ի համար հազար ու մի արհեստական պատճառաբանություններով, չգիտակցված, երբեմն էլ չուզենալով՝ արդարացնել թուրքերին: Իհարկե, գրում է Մ. Տամատյանը, նրանք ազատ են իրենց կարծիքն ունենալու, սակայն իրավունք չունեն պատասխանատվությունը հայ հեղափոխությանը վերագրել և թշնամիների ձեռքը մեր դեմ զենք տալ, «թուրք կառավարության «մեղմ», «չափալոր», «հայասեր» ու «համբերատար» քաղաքականության վրայ հիմնալ»: Անցյալն իր ողջ ծանրությամբ ազգի ուսերին վերցնելու քաջությունը պետք է ունենալ և տվյալ պահին «միակ արժանավայել դիրք մը որդեգրել – լռութիւն»²:

«Լոելը ոսկի է» վերնագրով մեկ այլ հրապարակման մեջ էլ Մ. Տամատյանը քննադատելով «ծայրե ծայր Հնչակեան կուսակցութիւնը պանծացնելու փափաքէն ներշնչուած»³ Հ. Թյուրապետյանի հոդվածը, նշում է, որ թեև Կովկասում հնչակյաններն առաջնակարգ դերակատարություն են ունեցել, բայց դաշնակցության չափ չեն հզորացել, քանի որ «իր ընկերվարական ծրագիրը յարմար չէր գար հայ հարուստներուն որոնք աւելի համակիր էին ազգայնական կռուանի վրայ գործելու»⁴: Մյուս կողմից, պար-

¹ Տե՛ս «Արև» թերթ, 15 սեպտեմբերի, 1916, թիվ 59 (215):

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս «Արև» թերթ, 17 սեպտեմբերի, 1916, թիվ 60 (216):

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

զաբանում էր Մ. Տամատյանը, կուսակցության ծրագիրը ծանրաբեռնված էր միջազգային ընկերվարական այնպիսի պահանջներով, որոնք եվրոպացի սոցիալիստների աչքին անգամ ծայրահեղ էին թվում այնպիսի երկրի համար, «ուր ազգայնութեանց պայքարը կը նսեմացնէ դասակարգային կռիւին դեռ հազիւ զգալի գոյութիւնը»¹:

Հղում անելով հնչակյան տեսաբանին, Մ. Տամատյանը գրում է, որ առանձին հեղափոխություն իրականացնելու գաղափարից հրաժարված՝ Հնչակյան կուսակցությունն սկսեց նախապատրաստվել ընդհանուր ապստամբության, իսկ մյուս կուսակցություններն աղետաբեր գործունեություն ծավալեցին, «կոտորածներու տեղի տուին... և անուղղակի պատճառ դարձան հայ-թաթարական կռիւներուն...»²: Հնչակյան տեսաբանը շեշտում էր նաև, որ իրենք պանիկամիզմի դեմ էին ծառացել, ինքնավար Հայաստան էին պահանջում և որպես «Արեւելքի մեջ ընկերվարութեան դրօշակակիր»՝ ամէն շարժման առաջին ճակատին կը գտնուին եղեր»³: Մ. Տամատյանը նշում է, որ հնչակյանների գաղափարախոսը ծայրահեղություններ է թույլ տալիս ինչպես վերոնշյալ հարցերում, այնպես էլ երբ քննադատում է Ազգային պատվիրակությանն ու դրա դիվանագիտական լեզվից շատ հեռու բառապաշարը:

Հայ ազգային-ազատագրական պայքարի նվիրյալ Մ. Տամատյանը նաև մեծ մարդասեր էր: Պատահական չի, որ անկախ քաղաքական համոզմունքներից, հայ հասարակության մեջ ունեցած դիրքից և կուսակցական պատկանելությունից, նրա համար թանկ էին ու ամենայն հարգանքի արժանի գրեթե բոլոր գործիչները: Նույն կերպ ինքն էր սիրված ու ընդունելի բոլորի համար: Նրա հրապարակախոսության մեջ առանձնակի տեղ էր գրավում ազատագրական պայքարի ռահվիրաների օրինակով սերունդներ դաստիարակելու ձգտումը: Այդպիսի հրապարակում էր Մ. Փորթուգալյանի⁴ մահվան առիթով գրված նրա գնահատանքի խոսք-հոդվածը:

«Յանձին Մ. Փորթուգալեանի, գրում է Մ. Տամատյանը, կ'անհետանայ բազմավաստակ հայ վեթերան մը, հայ գրողի, ուսուցչի, հրապարակագրի ու գործիչի հանրածանօթ և ամենէն յարգուած դէմք մը»⁵: Ազգային գործչի և մեծ հայրենասերի գործունեությունն ավելի բեղմնավոր եղավ

¹ Տե՛ս «Արև» թերթ, 19 սեպտեմբերի, 1916, թիվ 61 (217):

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Մկրտիչ Փորթուգալյանի և նրա «Արմենիա» թերթի մասին մանրամասն տե՛ս Մարգարյան Ս., «Արմենիա» պարբերականը ազատագրական գաղափարախոսության ակունքներում», Ե., 2014, (680 էջ) և նույնի՝ «Մկրտիչ Փորթուգալյանի հասարակական-քաղաքական կյանքը և «Արմենիա» պարբերականը, Ե., 2018, (493 էջ) ծավալուն աշխատությունները:

⁵ Տե՛ս «Արև» թերթ, 3 հոկտեմբերի, 1921, թիվ 65 (976):

Վանում, որտեղ մի քանի սերունդներ դաստիարակեց, ներկայացնում է Մ. Տամատյանը, նրանց ներշնչելով ազատության ոգին և հեղափոխության գաղափարը¹: Նա եղավ գաղափարի սերմնացանը, իսկ իր սաները հիմնեցին հայ իրականության մեջ առաջին և միակ երկրածին Արմենական կուսակցությունը: Մ. Փորթուգալյանը, «գործօն յեղափոխական մը չեղաւ, այլ ներկայացուց այն սերունդը որ **միացման կամուրջ մը կամ փոխանցման գիծ մը եղաւ** ընդմէջ **Ազգային Սահմանադրութիւնը դարբնող** և արդիւնաւետող Օտեաններու, Ռուբինեաններու և Մերվիշէններու սերունդին և որոնս **գործօն յեղափոխականներու սերունդին**»²: 1885-ին Մարսելում հիմնեց «Արմենիա» լրագիրը, որը «հայ կեանքին մէջ նոր անկինադարձ մըն էր»³: Այնպես որ, գրում է Մ. Տամատյանը, Փորթուգալյանը «կը հեռանայ իր դերը լիովին կատարած, մինչև վերջը մնալով գաղափարի պատնէշին վրայ»⁴:

«Արևի» էջերում Մ. Տամատյանի հեղինակած հոդվածներ էլի կան, սակայն դրանք հրապարակախոսության տեսանկյունից մեծ արժեք չեն ներկայացնում: Այդ պատճառով էլ դրանց չենք անդրադարձել: Այսպիսով՝

1. Մ. Տամատյանը կրթալուսավորական, ֆիդայական, գաղափարաքարոզչական և կուսակցական գործիչ լինելուն զուգընթաց «Արև» թերթում հեղինակել է մեծ թվով հրապարակախոսական հոդվածներ:

2. Դրանք թեև երբեմն պարզ են, աչքի են ընկնում հարցերին ոչ խորքային մոտեցումներով, քաղաքագիտության ու հրապարակախոսության տեսանկյունից կաղում են, սակայն անկեղծ են, համարձակ ու յուրակերպ մարտահրավեր են ընդդեմ օտարի տիրապետության և լավագույնս նպաստում են հայության շրջանում պայքարի ոգի ներարկելու կարևոր գործին:

3. Այդ հոդվածներում հայության թշնամիների դեմ անթաքույց կոչ-հորդոր կա, սեր՝ տարաբախտ հայրենիքի և որոշակի լավատեսություն ապագայի նկատմամբ:

4. Մ. Տամատյանի հրապարակախոսությունը բազմավեկտոր է. Հայկական հարց, ազատագրական պայքար, կուսակցությունների միասնություն, գաղթաշխարհի, վերաբերմունք Ազգային պատվիրակության, կամավորական շարժման նկատմամբ և այլն:

¹ Ժամանակի մամուլում, հետո էլ հուշագրական գրականության մեջ հայ ազգային-ազատագրական պայքարն անվանվեց «հեղափոխություն» և այդ ձևով էլ շարունակվեց անվանվել մասնագիտական գրականության մեջ: Իրականում այն դասական իմաստով հեղափոխություն չէր:

² Տե՛ս նույն տեղում:

³ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴ Տե՛ս նույն տեղում:

Сурен Саргсян, Публицистика Миграна Таматяна - В конце 19-го и начале 20-го веков сверхзадачей армянского народа являлось освобождение от турецкого господства. Преодолевая множество препятствий, революционное поколение ринулось в поле борьбы для решения этой проблемы. Один из представителей этой революционной когорты, общественно-политический и партийный деятель, писатель, переводчик и педагог Мигран Таматян всю свою сознательную жизнь посвятил делу освобождения своего народа от оков турецкой тирании.

Своей организационно-пропагандистской деятельностью, а при необходимости прибегнув к вооруженной борьбе, он часто обращался также к помощи пера. В этой, ускользнувшей от внимания исследователей, сфере, своими смелыми и содержательными аналитическими работами М. Таматян во многом способствовал делу борьбы за освобождение от тирании, против эксплуатации народа буржуазией и приносил свой вклад в сохранение армянского народа. Ярким свидетельством сказанному являются публицистические статьи М. Таматяна в египетской армяноязычной газете “Арев”.

Syren Sarksyian, Tamatiana Migrana Publication - At the end of the 19th century and at the beginning of the 20th century, the supreme task of the Armenian people was to be liberated from the Turkish dominance. Overcoming many obstacles, the revolutionary generation entered the battlefield to settle the issue. Representative of that heroic phalanx was Mihran Tamatian who was a public, political and party figure, a writer, a translator and an educator who devoted his entire conscious life to the liberation of his own people from the clutches of Turkish violence.

As a preacher and an organizer, and in case of necessity, as a weapon fighter, Mihran Tamatian often resorted to the aid of a pen as a pen-fighter. In the community of scholars who paid less attention to this issues, M. Tamatian was the best contributor to liberation from dictatorship and the struggle against the exploitation and oppression of the rich through his bold and comprehensive analysis, and contributed to the national cause of preserving the Armenian identity. Tamatian's publicist articles published in Egyptian-Armenian "Arev" newspaper stand as a vivid proof of the above stated.

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՔԱՌՈՒՂԻՆԵՐՈՎ (ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐԺԸՆԹԱՑԻ ՀՐԱՉՅԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԱԿԱՆ ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԸ)

ՏԱԹԵՎԻԿ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

Բանալի բառեր – Գործընթաց, շարունակականություն, ժամանակի համապատկեր, գեղարվեստական տարածք, հայրենիք, Արցախ, Սփյուռք, գոյամարտ, ձնհալ, կարծրատիպ:

Գրականության պատմության փորձը ցույց է տալիս, որ գրողները պատմական անցյալին դիմում են ոչ թե պարզապես նրա այս կամ այն իրադարձությունները գեղարվեստականացնելու, այլ պատմության փորձն ու դասերը ներկայի լույսի տակ իմաստավորելու նպատակով:

Գրողներն իրենց հայացքը դեպի պատմությանն են ուղղում այն ժամանակ, երբ հասարակական-քաղաքական կյանքում տեղի են ունենում շրջադարձային բարեփոխումներ և ստեղծվում են նպաստավոր պայմաններ անդրադառնալու անցյալում ստեղծված թեմաներին:

Այդպիսի պայմաններ մեր գրողների համար ստեղծվեցին խրուշչովյան «ձնհալի» տարիներին, երբ գրական զարգացումները մտան առաջընթացի նոր հուն, գրողների առջև բացվեցին պատմական հայրենիքի ճանապարհներով անցնելու, ժամանակի տարբեր չափումները համադրելու լայն հնարավորություններ:

Եվ պատահական չէ, որ «ձնհալի» և նրան հաջորդող տարիներին ստեղծվեցին մեր պատմական անցյալին նվիրված տարբեր ժանրերի տասնյակ բարձրարժեք ստեղծագործություններ: Մեր պատմության տարբեր վամանակներն են նվրված

Ս. Խանգաղյանի «Մխիթար Սպարապետ», «Շուշի», «Խոսեք Հայաստանի լեռներ», «Անդրանիկ», «Գարեգին Նժդեհ», «Թագուհին հայոց» վեպերը, «Վեց օր», «Մեռածները հրամայում են», «Արաքսը պղտորվում է» վիպակները, Ս. Այվազյանի «Ճակատագիրը հայոց», Զ. Դարյանի, Գ. Դևրիկյանի և ուրիշ արձակագիրների վեպերն ու վիպակները, Պ. Սևակի «Անլռելի զանգակատուն», «Եվ այր մի՛ Մաշտոց անուն», Վ. Դավթյանի «Թոնդրակեցիներ» պոեմները, Հ. Սահյանի, Ս. Կապուտիկյանի, Գ. Էմինի, Մ. Մարգարյանի, 1960 – ականներին գրականություն եկած սերնդի (Հր. Մաթևոսյան, Ռ.

Հովսեփյան, Ն. Ադալյան, Ռ. Դավոյան, Հ. Էդոյան, Ա. Հարությունյան, Ա. Մարտիրոսյան, Հր. Սարուխան և այլք) ստեղծագործությունները, որոնք հաղթահարեցին պատմության նկատմամբ անցյալ տասնամյակներում ձևավորված կարծրատիպերը, երբ պատմական շարժընթացը հիմնականում ներկայացվում էր որպես դասակարգային պայքարի պատմություն:

«Ձնհալի» և նրան հաջորդած տարիներին գրված պատմական թեմաներով ստեղծագործություններում նկատելի է մի օրինաչափություն. մեր պատմությունը ներկայացվում է որպես հոգևոր մաքառումների շարժընթաց, որի ընթացքում մենք ոչ թե գոյատևել, այլ հաստատել ենք մեր ինքնությունը, ավելի ամրապնդել մեր կենաց ծառի արմատները, որոնք սնվել ու շարունակում են սնվել մայր հողի կենսաստու լիցքերով:

Պատմության թեման առանցքայիններից մեկն է նաև Հր. Հովհաննիսյանի բանաստեղծական համակարգում, և եթե դրանք համախմբենք գաղափարագեղագիտական մի ընդհանուր առանցքի շուրջ, կունենանք հայրենիքի պատմական անցյալին նվիրված մի ասքապատում, որը կբացահայտի պատմության շարժընթացի հրաշափոփաննիսյանական ընկալումները:

Հայրենիքի պատմությունը, նրա անցյալն ու ներկան միշտ ստեղծագործական ոգեշնչումների անսպառ աղբյուր են եղել բանաստեղծի համար: Նա միշտ իրադարձությունների հորձանուտում էր. «Անընդհատ գործում էր, և գործում էր նվիրված ու եռանդուն, լուծում հրատապ հարցեր, բարձրացնում կարևորագույն խնդիրներ՝ աղետի գոտու զրկյալներից մինչև ազատագրական պայքարի մարտիկներ, փախստականներին տեղավորելուց մինչև հայոց հավերժական պահանջատիրություն, սովետի ղեկավարության դեմ տիգրոնյան առճակատումներից մինչև արցախյան կոնֆլիկտի պատմական հիմնավորումներ... Եվ այս պատճառով էր, որ տխրահոչակ Գորբոշովը 1989թ. ԽՍՀՄ պատգամավորական համամիութենական համագումարում (սովետների վերջին պատգամավորական հավաքը) մեղադրանքով լի նախատական խոսքեր ուղղեց Հր. Հովհաննիսյանին. «Знаю Вас, Знаю! Это Вы потворствуете бородачим, дав им место в Союзе писателей»¹:

Հրաչյա Հովհաննիսյանը, սակայն, ոչ մի պարագայում չէր նահանջում. «...ավելին՝ զարմանալի եռանդով, ավյուրով ու բացված «երկրորդ շնչառությամբ» ակտիվորեն ստեղծագործում էր, և այդ տարիներին գրած նրա բանաստեղծություններում («Դաժան դրախտավայր» և էսսեներում - հոդվածներում («Անկախության պերճանքն ու խեղճությունը») երևում են և՛ սերը, և՛ հոգեկան ներապրումներն ու խոկումները, և՛ հոգսը, անհանգստությունն ու մտասնեռումը՝ երկրի ու ժողովրդի ճակատագրի նկատմամբ»²:

¹ Հուշարձան Հրաչյա Հովհաննիսյանին, Երևան, Արևիկ , 2015, էջ՝ 23:

² Նույն տեղում:

Հր. Հովհաննիսյանի՝ պատմության թեմաներով գրված բանաստեղծությունները, որոնք նրա որդին՝ Դավիթ Հովհաննեսը խմբագրում է «քաղաքագիտություն-հայրենասիրություն» առանցքի շուրջ. (Այս երկու բառերը ես միացնում եմ գծիկով, ինչը պատահական չէ: Սովետահայ բանաստեղծի համար այս երկուսը հաճախ նույնանում էին և նույնիսկ՝ զարմանալի, միայն Աստծուն հայտնի ճանապարհով ընդունում մի յուրօրինակ «գրական էքսպանսիայի» ձև, դառնում ազգային հույսերի, հույզերի հեյզեր, մանավանդ, երբ խոսքը վերաբերում էր կորուսյալ Հայրենիքին») սփռված են տարբեր տարիներին լույս տեսած նրա ժողովածուներում:

Հր. Հովհաննիսյանի հայրենապատումը սկսվում է 1940-ական թվականներին «Բաղձանք» (Ղարսի մոլոր, փշոտ, թափուր, լռած, կանչող ճամփաներում) բանաստեղծությամբ, որը տպագրվեց 1951-ին լույս տեսած «Երկրորդ հանդիպում» ժողովածուում, այնուհետև շարունակվեց «Հայոց պատմություն», «Արմավենու թուփը», «Անի թռչող մեղվին», «Ես քեզ սիրում եմ սիրուն հայրենիք», «Գեղոն Հայաստանի», «Հովերը ձայներ են բերում» և տասնյակ այս բանաստեղծություններում և ամբողջական տեսքի բերվում «Դաժան դրախտավայր» ժողովածուում, որը բանաստեղծի կարապի երգն է:

«Բաղձանքը» գրվել է 1940-ականների վերջերին և, բնական է, որ պետք էր անդրադառնար նաև տառապանքի ուղիով անցած հայրենիքի «պայծառ ապագային»

Թողած երկիր, օրոցք ու տուն,
Թողած բարդին հայրենի տան,
Տան մոխիրն էլ տված քամուն
Մենք բռնեցինք գաղթի ճամփան:

Հող ու հովիտ արյամբ ներկված՝
Փախչում էինք վշտի բեռով,
Մեր վշտի պես դառն ու երկար
Ղարսի մոլոր ճամփաներով:¹

Թեկուզ նոր, վերածված հայրենիքում միայն այրող հուշն է մնում «Հույսի թափուր ճամփաների, թեկուզ «ձյունն է հոսում երգով ազատ, // Հուրն ենք վառում մեր հայրենի, սակայն բանաստեղծին մշտապես հուզում է ամենաձանր մտահոգությունը.

Սակայն ինչու մեր հարազատ

¹ Հովհաննիսյան Հր., Երկրորդ հանդիպում, Երևան, «Հայպետհրատ», 1951, էջ 86:

Հայրենիքը կիսված լինի...

Խորհրդանշական է հայրենի հողից զրկված, բանաստեղծի սենյակի մի անկյունում ծվարած արմավենու պատկերը («Արմավենու թուփը»).

Մարդկանց անտարբեր հայացքի ներքո կանգնած է մենակ,
Մինչ նրա նախնիք անտառո վ էին աշխարհում ապրում,
Ես գավաթով եմ հագեցնում նրա ծարավը անհագ,
Մինչ մի ժամանակ Եփրատն էր նրան մայրաքար ջրում:¹

Մայր հողի և ջրի կենսատու հյութերով չի սնվում արմավենու թուփը, և նրա տերևները դեղնում են՝ «նման մենակ չվող կռունկի մեռնող թևերին»՝

Եվ նման մենակ չվող կռունկի մեռնող թևերին՝
Ընկնում են նրա տերևներն անօգ, անձայն, անզգա...
Իմ սենյակի մեջ կանգնած է տխուր մի արմավենի՝
Դժբախտ մասունքը մեր մեծ անտառի, որ հիմա չկա:²

Մեր պատմության խտացված համապատկերն է ներկայացնում բանաստեղծն ընդամենը տասներկու տողանոց «Անմահություն» (Հայոց պատմություն) ստեղծագործության մեջ:

Տառապանքի դաժան ճանապարհներով է անցել երկիրն անհիշելի ժամանակներից մինչև 20-րդ դար. խաչվել է, խոցվել, տրորվել սմբակների տակ, այրվել «ատրուշանի բոցով», «ցցվել օսմանական սվիններին», բայց ապրել է, հարատևել՝ ի հեճուկս մեր հին ու նոր թշնամիների, և ի ուրախություն մեր անչափ քիչ բարեկամների.

Ես ընկել եմ պագշոտ Շամիրամի նետից,
Հին Հռոմն է զարկել ինձ մահացու խոցով,
Իմ արյունն են ոթել, խառնել Տղմուտ գետին,
Իմ լեզուն են այրել ատրուշանի բոցով:

Խաչ են դաջել կրծքիս մի բարբարոս զենքով,
Արաբական ձիու սմբակի տակ գցել,
Ինձ խարույկ են հանել մոնղոլների ձեռքով,
Սիրտս օսմանական սվիններին ցցել:

¹ **Հովհաննիսյան Հր.**, Ծովի լռությունը, Երևան, «Հայպետհրատ», 1964, էջ՝ 158

² Նույն տեղում:

Ինձ հայրենի մեր տան թխկենուց են կախել,
Եվ հոգիս են բացել շղթաներով երկաթ.
Ինձ զրկել են, խարկել ու կենդանի թաղել...
Բայց ես — դեռ կա՛մ:¹

Ընդհանրապես, ինչպես նկատում է մեր ժողովրդի մեծ բարեկամ Էդուարդաս Մեծելայտիսը, Հր. Հովհաննիսյանի «բոլոր բանաստեղծություններն իր հայրենիքի մասին են: Նաև «Վայրի վարդ» ստեղծագործությունը, որտեղ մենավոր ծաղկի դառը, ողբերգական շերտերի մեջ ընդգծում է, մի ամբողջ ժողովրդի, անհատի, բանաստեղծի ու քաղաքացու ոչ այն է խոհուն, ոչ այն է հպարտ տխրությունը: Ինձ համար հայրենիքին նվիրված բարձր բանաստեղծություն է «Վայրի վարդը»: Դա մեծ ժողովրդի, մեծ բանաստեղծի երկունք է՝ ծնված ամենամեծ ցավից ու հուսո ամենաբարձր աստղից»²:

Ինչն է ստիպել դարերի ընթացքում, որ «Շամիրամի այրուձին սրարշավ մտնի մեր հայոց տունը», որ «պարսից արքան զրադաշտական հրով կործանի մեր սուրբ տաճարն ու վանքը», որ «խալիֆաթի ելուզակները շեկ անապատից երեք դար անվերջ մեզ ավերեն», որ «թուրք ու թաթար փորձեն կտրել մեր Կենաց ծառը», որ «երկգլխանի արծվի աչքի տակ մեզ տան մահվան սև թույնը», և որն է մեր մեղքը, որ յոթ տասնամյակ խարդախելով մեզ՝ տարան այս խառնակ դարի դժոխքով՝ դառն ու դավախինդ:

Բանաստեղծն այս համապատկերում բացահայտում է մեր լինելիության գաղտնիքը, մեր տեսակի առեղծվածային բնույթը բոլոր նրանց համար, ում կոկորդին մենք ամուր ոսկոր ենք եղել. մեր գեղեցկությունն է գրավել Շամիրամին, պարսից արքային հունից հանել է մեր վեհ դավանանքը, հռոմուներին՝ մեր ազնվությունը, թուրքին - թաթարին՝ մեր լույսը հանձարի, հյուսիսի «բարեկամներին»՝ մեր պարզամտությունը եղբայրության հանդեպ և մեր պարզամիտ հոգին:

Սրանք են մեր լինելիության հայտանիշները, որոնք մեզ հավերժ լինելու թևեր են տալիս.

Մեր լավի համար մատնեցին հրի,
Մեր ցավի համար քաշեցին սրի,
-Այսպես դիմացանք, դիմանում ենք դեռ,
Դարե՛ր ու դարե՛ր:³

¹ Հովհաննիսյան Հր., Վայրի վարդ, Երևան, «Հայաստան» հրտ., 1968, էջ՝ 142:

² Մեծելայտիս Էդ., Լույսի հավերժությունը, տես՝ Հուշարձան Հրաչյա Հովհաննիսյանին, էջ 207:

³ Հովհաննիսյան Հր., Դաժան դրախտավայր, Երևան, «Նաիրի» հրտ., 1993, էջ՝ 86:

Անսահման հավատով է լսված բանաստեղծը երկրի ապագայի հանդեպ, այն համոզմունքով, որ ժամանակը կբուժի բոլոր վերքերը, «լեռների մեջ բանտված, մի վեմը կանգուն, երեքը քանդված», «մի ձենը հեղձուկ, երեքը՝ ի զեն» հայրենիքը կանցնի նաև իր համար «սաղրած այս բավիղը գայթուն» ու կդառնա երկիր դրախտավայր.

Անբարիշտի ձեռքը կկտրվի բազկից,
 Կողղանջի արդար տիրոջ երգը վսեմ,
 Այնժամ սփռոցի մոտ գինու, ոսկե հասկի,
 Ես իմ խոսքը մամռոտ գերեզմանից կասեմ,
 Թող քո լեզուն հնչի դարեր հազար ու բյուր,
 Եվ աստված տա՝ դառնաս երկիր դրախտավայր...¹

Татевик Погосян, На перекрестках истории (Восприятия Грачья Оганнисяна о процессе движения истории) - Статья посвящается произведениям Грачья Оганнисяна, написанные на тему истории, которые являются весомой частью его богатого литературного наследия. Делается попытка объединить вокруг эстетической идеологической оси произведения написанные на эту тему в разных сборниках, что даст возможность раскрыть восприятия Грачья Оганнисяна о процессе движения истории.

Tatevik Poghosyan, In the crossroads of history (Hrachya Hovhannisyan's perceptions about the process of movement of history) - The article is devoted to Hrachya Hovhannisyan's works about history that make the weighty part of his rich literary heritage. A tempt is done to unite all the works of this theme from different collections around an idiological aesthetical axis which will give an opportunity to reveal Hrachya Hovhannisyan's perceptions about the process of movement of history.

¹ Նույն տեղում, էջ՝ 104:

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՆՄԵՂՈՒԹՅԱՆ ԿԱՆԽԱՎԱՐԿԱԾԻ ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿՈՌՈՒՊՑԻՈՆ ԲՆՈՒՅԹԻ ՀԱՆՑԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ ԳՈՐԾԵՐՈՒՄ

ՌԱՖԱՅԵԼ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

Բանալի բառեր – անմեղության կանխավարկած, կոռուպցիա, իշխանության չարաշահում, ՀՀ քրեական օրենսգիրք, կոնվենցիա, ապօրինի հարստացում, ողջամիտ հիմնավորում

Կոռուպցիան տնտեսության ոլորտում հանցավոր աշխարհի և պետական կառույցների սերտաճումն է, ինչպես նաև քաղաքական և հասարակական գործիչների, պետական պաշտոնյաների կաշառվածությունը¹:

Լայն իմաստով կոռուպցիան ընդգրկում է ինչպես պետական և տեղական ինքնակառավարման մարմիններում, դրանց կազմակերպություններում, այնպես էլ առևտրային կազմակերպություններում աշխատող ծառայողների կողմից իրենց ծառայողական կամ պաշտոնական դիրքի ամեն տեսակի օգտագործումը անձնական կամ խմբային շահերի համար: Այսինքն՝ այն ընդգրկում է պետական ծառայության, պաշտոնատար անձանց կողմից կատարված տնտեսական գործունեության դեմ ուղղված հանցագործություններ, հափշտակություններ, արդարադատության և կառավարման կարգի դեմ ուղղված որոշ հանցագործություններ: Նեղ իմաստով այն ընդգրկում է հանցագործությունների այն դեպքերը, որոնք իրենցից ներկայացնում են գործարք:

Կոռուպցիան իրավաբանական հասկացություն չէ, և այդպիսի կոնկրետ հանցակազմ չկա: Այն սոցիալ-իրավական երևույթ է, որն ընդգրկում է շեղվող վարքագծի տարբեր դրսևորումներ²:

Նշենք, որ Հայաստանի Հանրապետության որևէ նորմատիվ իրավական ակտով սահմանված չէ կոռուպցիայի հասկացությունը, թեև դրա դեմ պայքարի մեկնարկը հայտարարվել է տարիներ առաջ, և Հայաստանի

¹ Տե՛ս **Барихин А. Б.**, Большой юридический словарь, М., 2010, էջ 361:

² Տե՛ս **Գաբրիելյան Ս. Հ.**, Կրիմինալոգիա (դասախոսություններ), Եր., 2011, էջ 76:

Հանրապետությունը ստորագրել ու վավերացրել է կոռուպցիային վերաբերող մի շարք կոնվենցիաներ:

Հայաստանի Հանրապետության հակակոռուպցիոն ռազմավարության և դրա իրականացման միջոցառումների ծրագրում կոռուպցիան սահմանված է հետևյալ կերպ. «Կոռուպցիան անձնական կամ այլ շահադիտական նպատակով, տարբեր ձևերով արտահայտված (գործողությամբ կամ անգործությամբ) ի պաշտոնե տրված իշխանական լիազորությունների չարաշահումն է: Կոռուպցիան որպես վստահված իշխանության չարաշահում ունի մի շարք դրսևորումներ և բազում «նրբերանգներ», որոնցից են կաշառակերությունը՝ կաշառք ստանալը, տալը, կաշառքի միջնորդությունը, կաշառքի շորթումը, հովանավորչությունը, պաշտոնական դիրքի կամ կապերի չարաշահումը, պաշտոնական լիազորությունները չարաշահելը կամ անցնելը, պաշտոնական կեղծիքը, պաշտոնական դիրքի օգտագործմամբ պետական սեփականության յուրացումն ու վատնումը, ինչպես նաև պաշտոնեական այլ չարաշահումները»¹:

Ո՛չ առանձին պետությունները, ո՛չ միջազգային կազմակերպությունները չեն կարող հաղթահարել կոռուպցիան միայնակ, առանց մեկը մյուսին աջակցելու: Կոռուպցիային հաղթելու քայլերը միանշանակ կհանդիպեն ներպետական ոլորտում բյուրոկրատիային, նույնիսկ քաղաքական կամքի առկայության պարագայում պրակտիկ փորձի, տեղեկատվության և ֆինանսական միջոցների պակասը նվազեցնում է պայքարի արդյունավետության աստիճանը: Ուստի միջազգային հանրությունը ընդունել է մի շարք կոնվենցիաներ, որոնք միասնական քայլ են ընդդեմ կոռուպցիայի:

Կոռուպցիայի մասին քաղաքացիական իրավունքի 1999 թվականի կոնվենցիայի 2-րդ հոդվածի համաձայն՝ կոռուպցիա է ուղղակիորեն կամ անուղղակիորեն կաշառք կամ որևէ անհիմն օգուտ կամ այդպիսի օգուտի խոստում պահանջելը, առաջարկելը, տալը կամ ընդունելը, որը խախտում է կաշառք, անհիմն օգուտ կամ այդպիսի օգուտի խոստում պահանջողի կողմից ցանկացած պարտականության պատշաճ կատարումը կամ պահանջվող վարքագիծը²:

Հարկ է նշել, որ կոռուպցիան ավելի լայն հասկացություն է, քան կաշառակերությունը: Վերջինս բաղկացած է կաշառք տալուց, կաշառք ստանալուց և կաշառքի միջնորդությունից, մինչդեռ կոռուպցիա են համարվում նաև այլ երևույթներ, օրինակ՝ նեպոտիզմը, որը նույնիսկ քրեականացված

¹ Հայաստանի Հանրապետության կառավարության 6 նոյեմբերի 2003 թվականի N 1522-Ն որոշումը ՀՀ հակակոռուպցիոն ռազմավարության և դրա իրականացման միջոցառումների ծրագիրը հաստատելու մասին, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=11547>

² Տե՛ս Կոռուպցիայի մասին քաղաքացիական իրավունքի կոնվենցիա, ԵՄ, 1999, <https://www.arlis.am/documentview.aspx?docid=24512>

չէ: Այն ֆավորիտիզմի տարատեսակ է, երբ ազգականներին տրամադրվում են արտոնություններ՝ անկախ նրանց պրոֆեսիոնալ որակներից¹:

Անդրազգային կազմակերպված հանցավորության դեմ 2000 թվականի կոնվենցիայի 8-րդ հոդվածով նախատեսվում է քրեորեն պատժելի ճանաչել հետևյալ արարքները, եթե դրանք կատարվում են դիտավորությամբ.

ա) հանրային պաշտոնատար անձին անձամբ կամ միջնորդի միջոցով որևէ անիրավաչափ նախապատվություն խոստանալը, առաջարկելը կամ տրամադրելը հենց պաշտոնատար անձի կամ այլ ֆիզիկական կամ իրավաբանական անձի համար՝ այն հաշվով, որ այդ պաշտոնատար անձն իրականացնի որևէ գործողություն կամ անգործություն իր պաշտոնական պարտականությունները կատարելիս,

բ) հանրային պաշտոնատար անձի կողմից անձամբ կամ միջնորդների միջոցով որևէ նախապատվություն շորթելը կամ ընդունելը հենց պաշտոնատար անձի կամ այլ ֆիզիկական կամ իրավաբանական անձի համար այն հաշվով, որ այդ պաշտոնատար անձը իրականացնի որևէ գործողություն կամ անգործություն իր պաշտոնական պարտականությունները կատարելիս²:

Հանցագործությունների կոռուպցիոն բնույթը որոշելու համար առկա է նորմատիվ հիմք, այն է՝ ՀՀ գլխավոր դատախազի 2017 թվականի հունվարի 19-ի հրամանը, որում թվարկված են ոչ միայն ՀՀ Քրեական օրենսգրքով նախատեսված 84 հանցակազմ, այլև սահմանված են այն չափանիշները, որոնց համապատասխանելու դեպքում Քրեական օրենսգրքով նախատեսված արարքները համարվում են կոռուպցիոն բնույթի: Այդ չափանիշներն են՝

1) հանցավոր արարքը հատուկ սուբյեկտի՝ պաշտոնատար անձի, կամ առևտրային կամ այլ կազմակերպություններում կարգադրիչ կամ այլ կառավարչական գործառույթներ իրականացնող անձի կողմից կատարված լինելը,

2) հանցավոր արարքը՝ ծառայողական դիրքի ընձեռած հնարավորություններն օգտագործելով կատարված լինելը,

3) հանցավոր արարքը՝ ոչ իրավաչափ առավելություն ստանալու նպատակով՝ շահադիտական կամ անձնական այլ շահագրգռվածությունից կամ խմբային շահերից ելնելով կատարված լինելը,

4) այն հանցավոր արարքները, որոնք թեև չեն համապատասխանում վերը նշված չափանիշներին, բայց Հայաստանի Հանրապետության

¹ Տե՛ս Cambridge Dictionary, <https://dictionary.cambridge.org>

² Տե՛ս Անդրազգային կազմակերպված հանցավորության դեմ կոնվենցիա, ՄԱԿ, 2000թ, https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/orgcrime.shtml

կողմից վավերացված միջազգային պայմանագրերով համարվում են կոռուպցիոն հանցագործություններ¹:

Կոռուպցիայի դեմ 2003 թվականի կոնվենցիան² թեպետ չի տալիս կոռուպցիայի բնորոշումը, սակայն նախաբանում «ընդունում է ի գիտություն» Կոռուպցիայի մասին քաղաքացիական իրավունքի 1999թ. կոնվենցիան, ինչպես նաև Կոռուպցիայի մասին քրեական իրավունքի 1999թ. կոնվենցիան և «ողջունում» Անդրազգային կազմակերպված հանցավորության դեմ 2000թ. կոնվենցիան՝ դրանով իսկ ընդգծելով կոռուպցիային վերաբերող միջազգային անկյունաքարային պայմանագրերի դերը և միասնական մոտեցումը:

Եվ այսպես, ՀՀ Քրեական օրենսգրքում կատարված օրենսդրական փոփոխությամբ հանրապետության քրեական օրենքը լրացվել է 310.1 հոդվածով՝ «Ապօրինի հարստանալը», այն է՝ «Հանրային ծառայության մասին» օրենքով հայտարարագիր ներկայացնելու պարտականություն ունեցող անձի՝ հաշվետու ժամանակահատվածում գույքի ավելացումը և (կամ) պարտավորությունների նվազումը, որոնք էականորեն գերազանցում են նրա օրինական եկամուտները և ողջամտորեն չեն հիմնավորվում դրանցով, և եթե ապօրինի հարստացման համար հիմք հանդիսացող այլ հանցագործության հատկանիշները բացակայում են: Ստորև կներկայացվի այս հանցակազմի վերլուծությունը՝ ըստ հանցակազմի տարրերի:

Հանցագործության օբյեկտը, ինչպես կարելի է եզրահանգել հանցակազմի՝ «պետական ծառայության դեմ ուղղված հանցագործ» վերտառությամբ 29-րդ գլխում նախատեսված լինելու փաստից, պետական (հանրային) ապարատի նորմալ գործունեությունը ապահովող հասարակական հարաբերություններն են: Այն ամենից առաջ էական վնաս է հասցնում պետական իշխանության հեղինակությանը և նվազեցնում է դրա հանդեպ հանրային վստահության մակարդակը:

Հանցագործության սուբյեկտիվ կողմը դրսևորվում է դիտավորությամբ, ինչպես նշված է ապօրինի հարստանալու քրեականացման համար հիմք հանդիսացած Հայաստանի Հանրապետության կողմից վավերացված Կոռուպցիայի դեմ ՄԱԿ-ի կոնվենցիայի 20-րդ հոդվածից:

Հանցագործության սուբյեկտը այն անձն է, ով «Հանրային ծառայության մասին» ՀՀ օրենքով ունի հայտարարագիր ներկայացնելու պարտականություն: Սուբյեկտային կազմը առավել որոշակիացնելու համար անհրաժեշտ է դիմել «Հանրային ծառայության մասին» օրենքին: Նշենք,

¹ Տե՛ս ՀՀ գլխավոր դատախազի 2017թ. հունվարի 19-ի №3 հրամանը, <http://www.Prosecutor.am/myfiles/files/Hraman3.pdf>

² Տե՛ս Կոռուպցիայի դեմ կոնվենցիա, ՄԱԿ, 2003թ., <https://www.un.org/ru/documents/declconv/conventions/corruption.shtml>

որ ապօրինի հարստանալը քրեականացնելուց հետո ընդունվել է հիշյալ ոլորտը կարգավորող նոր օրենք: Հարցն այն է, որ 2011 թվականին ընդունված «Հանրային ծառայության մասին» ՀՀ օրենքի¹ հայտարարագիր ներկայացնելու պարտականություն ունեցող անձանց շրջանակը սահմանող 32-րդ հոդվածի 1-ին մասը, ըստ 2018 թվականին ընդունված «Հանրային ծառայության մասին» ՀՀ օրենքի² 54-րդ հոդվածի, գործում է մինչև Կոռուպցիայի կանխարգելման հանձնաժողովի կազմավորումը: Առ այսօր այն չի կազմավորվել, ուստի, ներկայացնենք այս պահին գործող նորմերով նախատեսված հայտարարատու անձանց: Եվ այսպես, 2011 թվականին ընդունված «Հանրային ծառայության մասին» ՀՀ օրենքի 32-րդ հոդվածի 1-ին մասի համաձայն՝ հայտարարատու պաշտոնատար անձինք են բարձրաստիճան պաշտոնատար անձինք, ինչպես նաև բարձրաստիճան պաշտոնատար անձ չհանդիսացող քաղաքացիական ծառայության բարձրագույն պաշտոններ զբաղեցնող անձինք, ՀՀ Ազգային ժողովի աշխատակազմում պետական ծառայության բարձրագույն պաշտոններ զբաղեցնող անձինք, ՀՀ արտաքին գործերի նախարարության գլխավոր քարտուղարը և աշխատակազմի առանձնացված ստորաբաժանման ղեկավարը, ՀՀ հատուկ քննչական ծառայության, ՀՀ քննչական կոմիտեում ծառայության, ՀՀ քննչական կոմիտեի ղեկարտամենտի պետական ծառայության բարձրագույն խմբի պաշտոններ զբաղեցնող անձինք, ՀՀ հատուկ քննչական ծառայության աշխատակազմի ղեկավարը և նրա տեղակալը, ՀՀ նախարարությունների կառավարման ոլորտում գործող պետական մարմինների ղեկավարները և նրանց տեղակալները, դատական ծառայության բարձրագույն խմբի պաշտոններ զբաղեցնող անձինք, հատուկ ծառայությունների բարձրագույն և գլխավոր պաշտոններ զբաղեցնող անձինք, բացառությամբ պաշտպանության, ազգային անվտանգության հանրապետական գործադիր մարմիններում և փրկարար ծառայությունների գլխավոր պաշտոններ զբաղեցնող անձանց, քրեակատարողական և դատական ակտերի հարկադիր կատարումն ապահովող ծառայությունների գլխավոր պաշտոններ զբաղեցնող անձինք, դատախազները, ազգային անվտանգության մարմինների, հարկային, մաքսային ծառայությունների, քննչական կոմիտեի և հատուկ քննչական ծառայության քննիչները, 15 000 և ավելի բնակչություն ունեցող համայնքների ղեկավարները, Երևան քաղաքի վարչական շրջանների ղեկավարները, գնումների բողոքարկման խորհրդի անդամները: Նշենք նաև, որ 2019 թվականի մարտի 14-ին ընդունված ««Հանրային ծառայության մասին» օրենքում փոփոխություն կատարելու մասին» ՀՀ օրենքի 4-րդ հոդվածի 6-րդ մասի պա-

¹ «Հանրային ծառայության մասին» ՀՀ օրենք (ընդունված՝ 26.05.2011), www.arlis.am

² «Հանրային ծառայության մասին» ՀՀ օրենք (ընդունված՝ 23.03.2018), www.arlis.am

հանջն է՝ մինչև Կոռուպցիայի կանխարգելման հանձնաժողովի կազմավորումը «Բարձրաստիճան պաշտոնատար անձ» բառերի փոխարեն կարդալ «Հանրապետության նախագահը, վարչապետը, Ազգային ժողովի պատգամավորները, Սահմանադրական դատարանի դատավորները, Բարձրագույն դատական խորհրդի անդամները, դատավորները, փոխվարչապետները, նախարարները և նրանց տեղակալները, ՀՀ զինված ուժերի գլխավոր շտաբի պետը և նրա տեղակալները, գլխավոր դատախազը և նրա տեղակալները, մարզերի, Երևան քաղաքի և կայազորների դատախազները, ՀՀ քննչական կոմիտեի նախագահը և նրա տեղակալները, ՀՀ հատուկ քննչական ծառայության պետը և նրա տեղակալները, ինքնավար և անկախ պետական մարմինների ղեկավարները, նրանց տեղակալները և անդամները, Կենտրոնական բանկի նախագահը, նրա տեղակալները և Կենտրոնական բանկի խորհրդի անդամները, վարչապետին ենթակա մարմինների ղեկավարները, նրանց տեղակալները, Կառավարության ենթակա մարմինների ղեկավարները, նրանց տեղակալները, բացառությամբ տեսչական մարմինների ղեկավարների և նրանց տեղակալների, Ազգային անվտանգության ծառայության պետական պահպանության ծառայության պետը և նրա տեղակալները, Քրեակատարողական ծառայության պետը և նրա տեղակալները, Պրոբացիայի ծառայության ղեկավարը և նրա տեղակալները, Գլխավոր հարկադիր կատարողը և նրա տեղակալները, Քաղաքացիական ավիացիայի կոմիտեի ղեկավարը և նրա տեղակալները, Պետական գույքի կառավարման կոմիտեի ղեկավարը և նրա տեղակալները, ՀՀ Մարդու իրավույթների պաշտպանի աշխատակազմի ղեկավարտման տեղի ղեկավարները, Հանրապետության նախագահի աշխատակազմի ղեկավարը և նրա տեղակալները, վարչապետի աշխատակազմի ղեկավարը և նրա տեղակալները, Սահմանադրական դատարանի աշխատակազմի ղեկավարը, Բարձրաստիճան պաշտոնատար անձանց էթիկայի հանձնաժողովի անդամները, Երևանի քաղաքապետը և նրա տեղակալները, մարզպետները և նրանց տեղակալները, օտարերկրյա պետությունում գործող դիվանագիտական ծառայության մարմինների ղեկավարները, հատուկ հանձնարարություններով դեսպանը, Անվտանգության խորհրդի քարտուղարը, գլխավոր ռազմական տեսուչը և նրա տեղակալները, Հանրապետության նախագահի խորհրդականները, մամուլի քարտուղարը և օգնականները, ԱԺ նախագահի խորհրդականները և օգնականները, վարչապետի խորհրդականները և օգնականները»:

Սրանով ևս սուբյեկտային կազմը չի եզրափակվում: 2011 թվականի «Հանրային ծառայության մասին» օրենքի 32-րդ հոդվածի 4-րդ մասի համաձայն՝ հայտարարատու պաշտոնատար անձի ընտանիքի կազմի մեջ մտնող անձինք՝ նրա ամուսինը, անչափափաս զավակը (այդ թվում՝ որ-

դեգրված), հայտարարատու պաշտոնատար անձի խնամակալության կամ հոգաբարձության տակ գտնվող անձը, հայտարարատու պաշտոնատար անձի հետ համատեղ բնակվող յուրաքանչյուր անձ օրենքով նախատեսված դեպքերում և կարգով ներկայացնում են գույքի և եկամուտների մասին հայտարարագիր: Այսինքն՝ ապօրինի հարստանալու սուբյեկտ կարող է լինել նաև պաշտոնատար անձ չհանդիսացող անձը:

Ինչ վերաբերում է հանցագործության օբյեկտիվ կողմին, ապա առանձնացնենք, որ այն արտահայտվում է երկրնորելի գործողությունների միջոցով՝ գույքի ավելացում (և) կամ պարտավորությունների նվազում: Բայց նման գործողությունը քրեորեն պատժելի համարելու համար անհրաժեշտ է, որ այն էականորեն գերազանցի հայտարարագիր ներկայացնելու պարտականություն ունեցող անձի օրինական եկամուտները և ողջամտորեն չհիմնավորվի դրանցով:

Հարց է ծագում՝ որո՞նք են անձի օրինական եկամուտները: Պատասխանը ևս «Հանրային ծառայության մասին» օրենքում է, մասնավորապես՝ դեռևս գործող 35-րդ հոդվածի վերլուծությունից պարզ է դառնում, որ հայտարարագրման է ենթակա նույն հոդվածի 3-րդ մասում ինչպես նախատեսված եկամտի տեսակները (աշխատանքի վարձատրություն և դրան հավասարեցված այլ վճարումներ, շահաբաժիններ, խաղատներում կամ շահումներով խաղերում ստացված եկամուտներ, ապահովագրական հատուցումներ և այլն), այնպես էլ հոդվածով չնախատեսված այլ եկամուտներ, այսինքն՝ ցանկացած եկամուտ: Հարկ ենք համարում ընդգծել, որ 2018 թվականի «Հանրային ծառայության մասին» օրենքի դեռևս ուժի մեջ չմտած 41-րդ հոդվածի 7-րդ մասի համաձայն՝ հայտարարագրման ենթակա չէ հաշվետու ժամանակահատվածում ստացված այն եկամուտը կամ դրանց հանրագումարը, որը չի գերազանցում 200 հազար ՀՀ դրամը:

Նույն հոդվածի արդեն ուժի մեջ մտած 9-րդ մասի համաձայն՝ ստացված եկամուտը չի համարվում օրինական, եթե միանվագ ստացվող կամ տրվող գումարը գերազանցում է 2 մլն ՀՀ դրամը կամ դրան համարժեք արտարժույթը, սակայն հայտարարատու անձը դրամական միջոցներով փոխառություն հանձնելը կամ ստանալը, հանձնած կամ ստացած դրամական միջոցներով փոխառության դիմաց վճարներ (տոկոսներ կամ այլ հատուցում) հանձնելը կամ ստանալը, դրամական միջոցներ նվիրատվություն ստանալը, դրամական միջոցներով արտահայտված շահաբաժիններ ստանալը, ձեռնարկատիրական գործունեությունից եկամուտ ստանալը, գույքը օտարելուց եկամուտ ստանալը, վարձակալության դիմաց վճար կամ այլ հատուցում ստանալը, քաղաքացիաիրավական այլ պայմանագրերից եկամուտ ստանալը, վճարներ ստանալը, գույքային իրավունքներ ստանալը կատարել է կանխիկ:

Ինչ վերաբերում է Քրեական օրենսգրքի 310.1 հոդվածում նշվող եկամուտների «օրինական» հատկանիշին, ապա վերոհիշյալ իրավանորմերի վերլուծությունից ակնհայտ է դառնում, որ օրինական եկամուտ է այն, ինչ հայտարարագրվել է, բացառությամբ օրենքով նախատեսված անկանխիկ ձևով կատարվող եկամուտների վերոգրյալ տեսակներին վերաբերող դեպքերի:

ՀՀ Քրեական օրենսգրքի 310.1 հոդվածի 2-րդ մասի համաձայն՝ էական է համարվում հանցագործության պահին սահմանված նվազագույն աշխատավարձի հինգհազարապատիկը գերազանցող գումարը (արժեքը): Շեմի սահմանումը անհրաժեշտ է այն տեսանկյունից, որ *de minimis non curat praetor* սկզբունքի համաձայն՝ օրենքը մանրություններով չի զբաղվում, և չափազանց փոքր անհամապատասխանությունները չպետք է հետապնդվեն¹:

Ինչ վերաբերում է «հաշվետու ժամանակահատված» արտահայտությանը, ապա այն, հիմք ընդունելով 2011 թվականի «Հանրային ծառայության» մասին օրենքի 35-րդ հոդվածի 1-ին մասը և 2016 թվականին ընդունված Հարկային օրենսգրքի² 14-րդ հոդվածի 4-րդ մասը, ընդգրկում է հունվարի 1-ից մինչև տվյալ տարվա դեկտեմբերի 31-ը ներառյալ ժամանակահատվածը:

Ինչ վերաբերում է «գույք» հասկացությանը, ապա այն, առաջնորդվելով Քրեական օրենսգրքի 103.1 հոդվածով, պետք է հասկանալ որպես ցանկացած տեսակի նյութական բարիքներ, քաղաքացիական իրավունքի շարժական կամ անշարժ օբյեկտներ, ներառյալ՝ ֆինանսական (դրամական) միջոցներ, արժեթղթեր և գույքային իրավունքներ, գույքային իրավունքները կամ շահերը հավաստող փաստաթղթեր կամ այլ միջոցներ, գույքից ստացված կամ դրա նկատմամբ հաշվեգրվող տոկոսներ, շահութաբաժիններ կամ այլ եկամուտներ, ինչպես նաև հարակից և արտոնագրային իրավունքներ:

Կասկածի տակ չդնելով ապօրինի հարստանալու հանցակազմի տարրերի և հատկանիշների մեր կողմից կատարված վերլուծության հիմնավորվածությունը՝ պետք է նշել, որ այն դասական կերպով նկարագրված չէ, և խնդրահարույց է ՀՀ Քրեական օրենսգրքի 3-րդ հոդվածով սահմանվող քրեական պատասխանատվության միակ հիմքին՝ հանրորեն վտանգավոր արարքի, այսինքն՝ գործողության կամ անգործության վերաբերյալ «ավանդական» պատկերացումներին համապատասխանության հարցը: Ըստ էության, արարքը մեկնաբանվում է՝ ելնելով հետևանքից՝ անձի գույքային վիճակի և նրա օրինական եկամուտների միջև առաջա-

¹ Տե՛ս «Հայաստանի Հանրապետության քրեական օրենսգրքում լրացում կատարելու մասին» ՀՀ օրենքի նախագիծ, <http://parliament.am/drafts.php?sel=showdraft&DraftID=8494&Reading=0>

² ՀՀ Հարկային օրենսգրք (ընդունված՝ 04.10.2016), www.arlis.am

ցած անհամապատասխանությունից, բայց չի նշվում, թե ինչ գործողություններն են հանդիսացել արդյունք նման անհամապատասխանության գոյացման համար:

Ելնելով «Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենքի¹ 41-րդ հոդվածի՝ իրավունքի նորմը մեկնաբանելիս այն ընդունող մարմնի նպատակը հաշվի առնելու պահանջից՝ նշենք, որ օրենքի նախագծի քննարկումների ժամանակ հիմնական զեկուցողը արտահայտել է այն միտքը, որ անձը պատասխանատվություն է կրում ոչ թե գործողության, այլ «չապացուցված գործողության արդյունքում առաջացած վիճակի համար»²:

Մեր կարծիքով, այն ոչ թե բացթողում է, այլ օրենքի տեսանկյունից պահանջ չտարբերակել գույքի ավելացման (և) կամ պարտավորությունների նվազման համար հիմք հանդիսացած արարքները, ինչն իհարկե թեև խստագույն մոտեցում է, բայց մեր գնահատմամբ՝ արդարացված: Կոռուպցիայի դեմ պայքարում չպետք է լինեն բացառություններ և անհարկի ծայրահեղականացված պոզիտիվիզմի դրսևորումներ, քանի որ անձի կողմից իր գույքի և եկամուտների մանրամասն հայտարարագրման համակարգը չի կարող ծառայել կոռուպցիոն հանցագործությունների կանխման և հանրային պաշտոնյաների հաշվետվողականության և թափանցիկության բարձրացման նպատակին, եթե նախատեսվեն կոնկրետ գործողություններ գույքի ավելացման կամ պարտավորությունների նվազման համար, քանզի այդ պարագայում քրեաիրավական պատասխանատվության դաշտից կարող են և դուրս մնալ դրա որոշ եղանակները, գուցե և ոչ դիտավորյալ: Մեր կարծիքով, այս հանցակազմը պետության «վերջին հույսն» է և գործիքը կոռուպցիայի դեմ: Այդ հանգամանքը հաստատվում է «եթե ապօրինի հարստացման համար հիմք հանդիսացող այլ հանցագործության հատկանիշները բացակայում են» օրենսդրական ինքնուրույն պայմանով, որի պահպանումը ևս անհրաժեշտ է անձին ապօրինի հարստանալը մեղսագրելու համար: Այն, կարող ենք ասել, «պահուստային» հանցակազմ է: Այսինքն, եթե կան, օրինակ՝ կաշառք ստանալու կամ պաշտոնեական դիրքի օգտագործմամբ կատարված յուրացման հատկանիշներ, անձին չի կարող մեղսագրվել ապօրինի հարստանալը, և արարքը պետք է որակել բերված օրինակի դեպքում՝ համապատասխանաբար 311 հոդվածով կամ 179 հոդվածի 2-րդ մասի 1-ին կետով:

Նշենք, որ Հայաստանի Հանրապետությունը չի սահմանափակվել Կոռուպցիայի դեմ ՄԱԿ-ի 2003 թվականի կոնվենցիան վավերացնելով և ՀՀ Քրեական օրենսգրքում 310.1 հոդվածը լրացնելով, այլ պատրաստվում

¹ «Նորմատիվ իրավական ակտերի մասին» ՀՀ օրենք (ընդունված՝ 23.01.2018), www.arlis.am

² ՀՀ հինգերորդ գումարման Ազգային ժողովի արտահերթ նստաշրջանի՝ 2016 թվականի դեկտեմբերի 14-ի նիստի սղագրություն թիվ 2, www.parliament.am

է հետևողական լինել այս հանցակազմի կիրառման տեսանկյունից: Մասնավորապես, Հայաստանի Հանրապետության դատախազության 2018 թվականի գործունեության մասին հաղորդման համաձայն՝ ՀՀ գլխավոր դատախազի տեղակալը ՀՀ դատախազության ստորաբաժանումներին հանձնարարել է կոռուպցիոն բնույթի հանցագործությունների վերաբերյալ քննվող քրեական գործերով անցնող, «Հանրային ծառայության մասին» ՀՀ օրենքով սահմանված՝ հայտարարագիր ներկայացնող անձանց վերաբերյալ նախաքննության ընթացքում պարտադիր քննության առարկա դարձնել նաև ապօրինի հարստացման՝ ՀՀ քրեական օրենսգրքի 310.1 հոդվածով նախատեսված հանցագործության առերևույթ առկայությունը¹: Ինչպես նաև ՀՀ հակակոռուպցիոն ռազմավարության իրականացման 2019-2022 թվականների միջոցառումների ծրագրի նախագծի համաձայն՝ 44-րդ կետով նախատեսվում է կառույցին առանձին հանցագործությունների, այդ թվում՝ ապօրինի հարստացման, քննության մեթոդիկայի մշակում, մեթոդիկայի հիման վրա քրեական հետապնդման մարմինների վերապատրաստում²:

Հաջորդ խնդիրը, որ բխում է մեր թեմայից, անմեղության կանխավարկածի և ապօրինի հարստանալու հարաբերակցությունն է:

Անմեղության կանխավարկածի ուժով անձի մեղավորության ապացուցման պարտականությունը դրված է մեղադրողի վրա, քանի որ պաշտպանության կողմը, որպես կանոն, իր հնարավորություններով փաստացի թույլ է, քան հանրային քրեական հետապնդման կողմը, որը կարող է օգտագործել պետության կազմակերպական և նյութական միջոցները: Սակայն իրավիճակն արմատապես փոխվում է հատուկ դեպքերում, երբ պաշտպանության կողմն օբյեկտիվորեն գտնվում է անհամեմատ ավելի բարենպաստ վիճակում, քան մեղադրանքի կողմը: Սովորաբար դա տեղի է ունենում այն դեպքերում, երբ մեղադրողը ստիպված է հերքել, այսպես կոչված, բացասական փաստերը (ինչ-որ մի փաստի բացակայությունը), որոնց վրա հենվում է պաշտպանության կողմը, հատկապես, եթե բացասական փաստերը միաժամանակ համարվում են գործով գլխավոր փաստեր³:

Նախևառաջ, անհրաժեշտ է հստակ արձանագրել, որ 2003 թվականին Նյու Յորքում ընդունված՝ Կոռուպցիայի դեմ Միավորված ազգերի կազմակերպության կոնվենցիայով ստանձնած պարտավորությունները

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության դատախազության 2018 թվականի գործունեության մասին հաղորդում, Եր., 2019, էջ 67, <http://www.prosecutor.am/myfiles/files/pdf/report-2018.pdf>

² Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության հակակոռուպցիոն ռազմավարության իրականացման 2019-2022 թվականների միջոցառումների ծրագրի նախագիծ, <https://www.e-draft.am/projects/1439/about>

³ Տե՛ս **Հարությունյան Գ., Ա. Վաղարշյան**, Հայաստանի Հանրապետության Սահմանադրության մեկնաբանություններ, Եր., 2010, էջ 258:

Ճանաչվել են ՀՀ Սահմանադրությանը համապատասխանող¹, ուստի, նշանակում է, այդ թվում՝ կոնվենցիայի 20-րդ հոդվածը: Եթե այն համապատասխանում է ՀՀ Սահմանադրությանը, ապա այդ թվում՝ անմեղության կանխավարկածը երաշխավորող 21-րդ հոդվածին, որը, ի դեպ, գործում էր 2005 թվականի խմբագրությամբ, ուներ ավելի որոշակի ձևակերպում, առանձին կետով անդրադառնում էր մեղադրյալի կողմից իր անմեղությունը ապացուցելու պարտականություն չունենալու կանոնին՝ ի տարբերություն 2015 թվականի փոփոխություններով Սահմանադրության 66-րդ հոդվածի:

Չսահմանափակվելով միայն դրանով՝ հարկ ենք համարում հիշեցնել, ապացուցման տեսությունից հայտնի կանխավարկածները լինում են իրավական և փաստական: Փաստական կանխավարկածը բնորոշվում էր որպես օրենքում չամրագրված, սակայն պրակտիկայում կիրառվող, փորձի վրա հիմնված ենթադրություն: Մեր կարծիքով, ապօրինի հարստանալու դեպքում հենց հանցակազմի նկարագրության մեջ դրված է այն միտքը, որ եթե անձի գույքի ավելացումը գերազանցում է նրա օրինական եկամուտները առնվազն 5 մլն ՀՀ դրամով, և այդ գերազանցումը ողջամտորեն չի հիմնավորվում, ապա տրամաբանական եզրակացությունների կիրառմամբ կարելի է պնդել, որ այդ գույքը առնվազն չունի օրինական ծագում, և գործի բազմակողմանի քննությամբ ձեռք բերված փոխկապակցված փաստական տվյալների հիման վրա միայն կարող ենք արդեն եզրակացնել գույքի ապօրինի ծագման մասին: Նույն համատեքստում պետք է վերլուծել «որը ողջամտորեն չի հիմնավորվում» արտահայտությունը: Նախ, կարծում ենք, ողջամտությունը այն երևույթը չէ, որ միանշանակ հնարավոր լինի ապացուցել փաստական տվյալներով: Գտնում ենք, որ նման տվյալ կարող է ծառայել հանցակազմի օբյեկտիվ կողմի տարր հանդիսացող առնվազն 5 մլն ՀՀ դրամ անհամատասխանության չափը, քանի որ հենց դա է օրենսդրի կամքը, և դրա հիման վրա արված տրամաբանական դատողություններն ու եզրահանգումները կհանգեցնեն ապօրինի հարստանալու մասին հիմնավոր հետևության:

«Մեղավորության կանխավարկածի» մասին մտահոգությունները չկիսելով՝ ցանկանում ենք ներկայացնել դրա մասին մեր պատկերացումը: Մեկ կամ երկու բառ լրացնելով քրեական օրենսգրքում՝ ամենամեծ ցանկության դեպքում անգամ դժվար կլինի չեղարկել քրեական դատավարության նորմերը, մասնավորապես՝ մեղադրանքի կողմի մեղադրանքի ապացուցման պարտականության կանոնը: Ցանկացած դեպքում քրեական հետապնդման մարմինները արարքը Քրեական օրենսգրքի 310.1 հոդվածով որակելու համար նախ պետք է՝

¹ Տե՛ս ՀՀ Սահմանադրական դատարանի 2006 թվականի հունիսի 30-ի թիվ 641 որոշում, www.arlis.am

1. ապացուցեն գույքի ավելացման (և) կամ պարտավորությունների նվազման հանգամանքը,
2. հաստատեն անձի օրինական եկամուտների չափը,
3. ապացուցեն դրանց միջև առնվազն 5 մլն ՀՀ դրամը գերազանցող անհամապատասխանությունը, որը ողջամտորեն չի հիմնավորվում օրինական եկամուտներով:

Անդրադառնալով «չի հիմնավորվում» արտահայտության կրավորական սեռով ձևակերպված լինելուն՝ նկատենք, որ օրենքը չի որոշակիացնում, թե ով պետք է հիմնավորի, և դրանով իսկ այն տանելով ողջամտության և տրամաբանության դաշտ՝ չփորձելով խախտել անմեղության կանխավարկածից բխող իր մեղավորությունը ապացուցելու պարտականություն չունենալու մեղադրյալի իրավունքը: Ստորագովիչը նշել է, որ քրեական դատավարությունում ապացուցման բեռի հարցի լուծումը այն է, որ անմեղության կանխավարկածից է բխում մեղադրողի վրա դրվող մեղադրանքի ապացուցման պարտականությունը և այն կանոնը, որ մեղադրյալը պարտավոր չէ ապացուցել իր անմեղությունը, թեպետ նա ունի այդպիսի իրավունք¹: Համադրելով դա խնդրո առարկա իրավիճակի հետ՝ հանգում ենք նրան, որ անձը պարտավոր չէ, բայց իրավունք ունի ինչպես ապացուցելու իր անմեղությունը, այնպես էլ ներկայացնելու իրեն արդարացնող փաստեր:

Քրեական դատավարությունում կանխավարկածի միջոցով ապացուցման բեռի բաշխման կանոնները ապահովում են տարբեր շահեր, որոնց մեջ առաջնայինը կողմերի մրցակցային հավասարությունն է: Այն կողմը, որը օբյեկտիվորեն մյուս կողմի համեմատ գտնվում է առավել թույլ, այսինքն՝ անհավասար վիճակում, կարող է պաշտպանվել կանխավարկածով: Վերջինս թույլ կողմին ազատում է իր համար կարևոր նշանակություն ունեցող հանգամանքների ապացուցման անհրաժեշտությունից²: Տվյալ դեպքում «թույլ» ասելով պետք է հասկանալ տեղեկացվածության տեսանկյունից: Այն հանգամանքը, որը կարող է նշանակություն ունենալ անձի արարքը ապօրինի հարստանալու հանցակազմով որակելու համար, պետությանը՝ ի դեմս քրեական հետապնդման մարմինների, անհամեմատ ավելի դժվար հասանելի է, քան ինֆորմացիան տիրապետող անձին:

¹ Տե՛ս **Барабан А. С.**, Доказывание в уголовном процессе, учебно-методические материалы, Красноярск, 1977, էջ 1013:

² Տե՛ս **Ա. Ղամբարյան, Ն. Կարապետյան**, Անմեղության կանխավարկածի և ապացուցման պարտավորության հարաբերակցության հիմնախնդիրը իրավունքի զարգացման համատեքստում, Պետություն և իրավունք, թիվ 4 (42), 2008, էջ 20:

Рафаел Нагапетян, Особенности принципа презумпции невиновности в делах преступлений коррупционного рода - В статье рассматриваются коррупция как явление, международно-правовые основы борьбы с ней, уголовно-правовые характеристики состава преступления незаконного обогащения, анализируя его особенности и особенности применения принципа презумпции невиновности в этом контексте.

Отмечается, что важным пристанищем в борьбе с коррупцией стала законодательная поправка в Уголовному кодексе Республики Армения, когда уголовный закон был дополнен статьей 310.1 «Незаконное обогащение», которая предполагала, что декларант должным образом декларирует свой законный доход.

Автор приходит к выводу, что для квалификации преступления, предусмотренного статьей 310.1 Уголовного кодекса, органы уголовного преследования должны сперва: 1. доказать обстоятельство увеличения имущества и (или) уменьшения обязательств, 2. подтвердить размер законных доходов лица, 3. доказать несоответствие между ними, превышающее не менее 5 миллионов драмов РА, которое не обосновывается законными доходами.

Rafayel Nahapetyan, Features of the principle of presumption of innocence in corruption cases - The article considers corruption as a phenomenon, the international legal basis for combating it, the criminal legal characteristics of the offence of illicit enrichment, analysing its peculiarities analyzing some of its features and the application of the principle peculiarities of presumption of innocence in this context.

It is noted that an important place in the fight against corruption was the legislative amendment in the Criminal Code of the Republic of Armenia became an important destination in the fight against corruption, when the Criminal Law was supplemented by article 310.1 "Illicit enrichment," which assumed that the declaration properly declares its legitimate income.

The author concludes that in order to define the offence under article 310.1 of the Criminal Code, the criminal prosecution authorities must first: 1. Prove the fact of increase of property and/or decrease of liabilities, 2. Confirm the amount of legal income of the person, 3. Prove a discrepancy between them exceeding at least AMD 5 million, which reasonably is not justified by legal income.

**ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔՆՆՉԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ
ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ**

ԱՇԽԵՆ ԳԱԼՍՅԱՆ

Բանալի բառեր - օրենք, իրավունք, քննչական մարմին, նախաքննություն, անկախություն, ենթակայություն, երաշխիք, քննիչ, քրեական գործ, ոստիկանություն, դատախազություն, գերատեսչական շահեր:

Դարեր շարունակ Հայաստանը բաժանված էր Պարսկաստանի և Օսմանյան Թուրքիայի միջև: 19-րդ դարի սկզբին Ռուս-Պարսկական պատերազմներն ավարտվեցին Ռուսաստանի հաղթանակով և 24.10.1813թ. Գյուլիստանի ու 21.02.1828թ. Թուրքմենչայի պայմանագրերով Հայաստանի առանձին տարածքներ դարձան ռուսահպատակ և կոչվեց Հայկական մարզ՝ Արևելյան Հայաստան: Այդ տարածքի մի մասի վրա ձևավորվեց երկրորդ, այնուհետև երրորդ անկախ Հայաստանի Հանրապետությունը:

Պատմականորեն Հայաստանի տարածքում մինչև 1918թ. մայիսի 28-ը գործել են Ցարական Ռուսաստանի օրենքներն ու քննչական տարածքային մարմիններն իրենց ենթակառուցվածքներով:

Մինչև 1860-ական թվականների դատական ռեֆորմը Ռուսաստանում քրեական գործերի քննությունն իրականացնում էր ոստիկանությունը: 1860թ. հունիսի 8-ին ընդունված օրենքով հիմնադրվեց դատական քննիչների ինստիտուտը: Սկզբնական շրջանում նրանց կոչում էին «քննչական գործերի պրիստավներ»: Կարճ ժամանակ անց նրանց կոչեցին դատական քննիչներ: Քննչական ենթակայությունն այդ ժամանակ որոշվում էր տերիտորիալ սկզբունքով, ըստ վարչատարածքային սահմանների, որոնք ուեզդներն էին, ուստի դատական քննիչները ձևավորվեցին օկրուգային դատարաններում:

1867թ. հոկտեմբերի 30-ին ընդունված օրենքով¹ Պետերբուրգ և Մոսկվա քաղաքներում ստեղծվեց դատական պալատներին առնթեր հատկապես կարևոր գործերով քննիչների ինստիտուտը: Որոշ ժամանակ անց նման պաշտոններ ձևավորվեցին նաև Ռուսաստանի այլ խոշոր քաղաքներում, յուրաքանչյուր օկրուգային դատարաններում հաստատվեց նաև կարևորագույն գործերով քննիչի հաստիք²:

¹ Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. СПб., 1871. Т. 42, отд. 2. С. 258.

² Полное собрание законов Российской империи. Собрание 2-е. СПб., 1874. Т. 45, отд. 1. С. 607.

Գեղարվեստական գրականության մեջ, որու մեծ իրավաբան և դատական գործիչ Ա.Ֆ. Կոնիի գրվածքներում¹, դատախազների, ատենակալների հիշողություններում հիշատակվում են հսկայածավալ թերություններ, որոնք առկա էին այդ տարիների քննչական աշխատանքներում: Համեմատելով դրանք ներկայիս քննչական աշխատանքներում տեղ գտած թերությունների և բացթողումների հետ ունանք կարելի է նույնականացնել: Դրանք են քաշքշուկները, քննչական գործողությունները ոչ ժամանակին կատարելը, անհրաժեշտ փորձաքննությունները չնշանակելը և այլն:

Նույնանման քննչական համակարգ գործում էր նաև Ցարական Ռուսաստանի մաս կազմող ներկայիս Հայաստանյան տարածքներում:

1918թ. մայիսի 28-ին հռչակվեց Հայաստանի առաջին անկախ հանրապետությունը, որը նաև իրավական համակարգ ձևավորելու գերխնդիր ուներ:

Հայաստանի իշխանություններն ունեին երկու ճանապարհ. ստեղծել նոր դատարաններ և կառուցել նոր դատական համակարգ կամ հարմարեցնել մինչ այդ գործող դատական համակարգը հանրապետության իրավական պահանջունքներին, նոր հանրապետության իրավահարաբերություններին:

Հայաստանի խորհուրդը և կառավարությունն անվերապահորեն գնացին ռուսական օրենսդրության և ռուսական դատական, դատախազական և քննչական համակարգի փոխառության (ռեցեպցիա):

Հայաստանի խորհուրդը 1918թ. դեկտեմբերի 6-ին ընդունեց օրենք «-Հայաստանի Հանրապետության մեջ հաշտարար բաժանմունքների և քննչական մասերի վերակազմության և նորմերի բացման մասին»: Նույն օրը Հայաստանի խորհուրդը ընդունեց օրենք «Նախկին ռուսական կայսրության օրենքները Հայաստանի հանրապետության տարածքի վրա գործադրելու մասին»: Այս օրենքի համաձայն Հայաստանի հանրապետությունում գործելու էին ռուսական քրեական-դատավարական օրենքները, ընդհանուր ընդդատության քրեական գործերի նախաքննությունը կատարում էին շրջանային դատարանների դատական քննիչները՝ միլիցիայի օժանդակությամբ: Նրանց կողմից գործերի քննության վրա հսկողություն էին իրականացնում դատախազները: Քայլեր էին արվում նախաքննությունը դատական համակարգից և նրա ազդեցությունից անջատելու և անկախ պահելու ուղղությամբ:

Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը 1917թ. ոչնչացրեց դատական պետական մեխանիզմները՝ ստեղծելով պրոլետարիատի դիկտատուրա, ներդնելով կազմակերպական և գործունեության նոր սկզբունքներ:

¹ Кони А.Ф. Судебные следователи // Собрание сочинений. М., 1966.

Այդ ժամանակահատվածում հիմնադրվեց «Սովետական արդարադատությունը» և սկսվեց ձևավորվել նոր քննչական ապարատը: Քննությունը վարում էին այսպես կոչված քննչական հանձնաժողովները, որոնք կոլեգիալ մարմիններ էին:

1917թ. նոյեմբերի 24-ի դատարանների մասին №1 դեկրետով վերացվեց դատական քննիչների ինստիտուտը և ասված էր, որ քրեական գործերի նախաքննությունը դրվում է տեղական դատավորների վրա միանձնյա, ընդ որում նրանց կողմից կայացված անձին ձերբակալելու և դատի տալու որոշումները պետք է հաստատվեն տեղական դատարանի ողջ կազմով:

Նույն դեկրետում նշվում էր, որ հեղափոխական տրիբունալներին ընդդատյա քրեական գործերը պետք է քննեն խորհուրդներին առընթեր ձևավորվող հատուկ քննչական կոմիտեները: Ասվում էր նաև, որ բոլոր գործող քննչական կառույցները վերանում են և ստեղծվում են խորհուրդներին առընթեր քննչական հանձնաժողովներ, որոնց էլ փոխանցվում է քրեական գործերի նախաքննությունը¹:

1920թ. հունիսին տեղի ունեցավ արդարադատության ոլորտի գործիչների համագումար, որը կտրականապես դեմ արտահայտվեց նախաքննության կոլեգիալությանը, ուստի որոշում կայացվեց քննչական հանձնաժողովների վերացման և անհատական սկզբունքով քննություն կատարող քննչական մարմիններ ձևավորելու նպատակահարմարության մասին:

1920թ. օգոստոսի 21-ին սկսեց գործել Արդարադատության ժողովրդական Կոմիսարիատի հրահանգը «Արդարադատության տեղական մարմինների մասին», իսկ նույն թվականի հոկտեմբերի 21-ին համառուսաստանյան կենտրոնական գործադիր կոմիտեն (ՀԿԳԿ) ներդրեց ժողովրդական դատարանների խորհուրդներին առընթեր ժողովրդական քննիչների համակարգը, որը բաղկացած էր նաև արդարադատության բաժիններին առընթեր կարևորագույն գործերով հատուկ քննիչներից և կարևորագույն գործերով քննիչներից՝ Արդարադատության ժողովրդական կոմիտեին առընթեր:

1922թ. մայիսին ձևավորվեց սովետական դատախազությունը, որի լիազորություններից էր նաև նախաքննության նկատմամբ հսկողությունը: Դրա աստիճանական զարգացումը հանգեցրեց քննչական և դատախազական մարմինների միաձուլմանը: Ինչպես դեկավար դիրեկտիվներում, այնպես էլ գործնականում պահանջ էր դրվում դատախազների և քննիչների միջև անմիջական կապի հաստատման՝ այդ գործառույթները դիտարկելով որպես մի շղթայի օղակներ և դա կատարեց իր պատմական առաքելությունը: 1928թ. սեպտեմբերի 3-ին ՀԿԳԿ-ն փոփոխեց դատավա-

¹ История России. 1917 - 1940. Хрестоматия / Сост. В.А. Мазур и др.; под редакцией М. Е. Глазцова. Екатеринбург, 1993

րության մասին օրենքը և քննչական ապարատն ամբողջությամբ դատական մարմիններից փոխանցվեց դատախազություն:

Համանման փոփոխություններ կատարվեցին նաև մյուս խորհրդային հանրապետությունների օրենսդրություններում:

Այդ ժամանակահատվածում քննիչներից պահանջվում էր անգիջում պայքար մղել հակահեղափոխական մնացորդների և բոլոր տեսակի թշնամիների, ինչպես նաև պետական ու սոցիալիստական սեփականության դեմ ունեցող «գողերի ու զավթիչների» նկատմամբ:

Քննիչներն ակտիվորեն իրենց քննած քրեական գործերով, բացահայտումներով զգալիորեն նպաստում էին սոցիալիստական հասարակարգի կառուցմանն ուղղված քրեական քաղաքականության իրականացմանը:

1933թ. ԽՍՀՄ դատախազության հիմնադրումից հետո քննչական ապարատն առավել կայունացավ և համալրվեց համապատասխան հաստիքներով և նյութատեխնիկական ապահովմամբ: Վերջնականապես և՛ օրենսդրորեն, և՛ գործնականում բոլորի կողմից ընդունվեց, որ քննիչն ինքնուրույն դատավարական անձ է, իր իրավունքներով և պարտականություններով համարվում է ծանրակշիռ պետական պաշտոնյա:

1936թ. ստեղծվեցին ԽՍՀՄ դատախազության և միութենական հանրապետությունների դատախազությունների քննչական առանձին ստորաբաժանումները: Միևնույն ժամանակ ստեղծվեց նաև ՀԽՍՀ դատախազության քննչական ապարատը:

Այդ ստորաբաժանումների վրա էր դրված նախաքննության ղեկավարումը, կազմակերպումը, քննչական կադրերի պատրաստումն ու վերապատրաստումը:

Նրանք պարտավոր էին իրենց առջև դրված խնդիրները լուծելիս երբեք չմոռանալ, որ ոչ միայն պետական, այլ նախնառաջ քաղաքական գործիչներ են, ուստի յուրաքանչյուր գործ քննելիս և որոշումներ կայացնելիս առաջնային էր համարվում պետական շահի պաշտպանությունը: Հատուկ շեշտվում էր, որ քննիչի մասնագիտությունը պատվավոր է և ստեղծագործական, և որ քննությունը բարդ արվեստ է: Պահանջվում էր, որ քննիչը հետևողականորեն բարձրացնի իր քաղաքական և գաղափարական մակարդակը, համապատասխան Մարքսիզմ-Լենինիզմի ուսմունքի և երբեք չմոռանա, որ ինքը քաղաքական գործիչ է: Քննություն կատարելը համեմատվում էր պատերազմելու հետ և պահանջվում էր մեծ հմտություն և արվեստ:

ԽՍՀՄ ժամանակահատվածում նախաքննական մարմինները, հաշվի առնելով կոմունիստական գաղափարախոսությունը, այնուամենայնիվ որոշակի զարգացումներ ապրեցին: Այդ ընթացքում նախաքննական մարմիններն իրենց առանձնահատուկ դերն ունեին դատախազական մարմիններում:

Երբ նախաքննությունը կատարվում էր նաև դատախազական մարմիններում, գերատեսչական մոտեցումների և շահերի դրսևորումները ինչոր չափով հետին պլան էին մղվում, որովհետև դատախազներն օգտագործելով իրենց լիազորությունները և, մասնավորապես մի մարմնին ընդդատյա քրեական գործերը մեկ ուրիշի փոխանցելով, կարողանում էին կանխել նման երևույթները: Այս առումով հարկ է նշել, որ դատախազներն իրենք նույնպես օժտված էին նախաքննություն կատարելու լիազորությամբ:

ՀՀ Սահմանադրության 103 հոդվածում սպառիչ թվարկված էին դատախազության լիազորությունները և նախատեսված չէր նախաքննության գործառույթը: 2007թ. հուլիսի 1-ին ուժի մեջ մտած ՀՀ դատախազության մասին ՀՀ օրենքը նույնպես բացառեց այդ գործառույթի իրականացումը դատախազական մարմիններում, ուստի և փոխվեց քրեական գործերի քննչական ենթակայությունը ոստիկանության համակարգում և ձևավորվեցին նախաքննության իրականացնող նոր մարմիններ՝ ՀՀ պաշտպանության նախարարության և ՀՀ կառավարությանն առընթեր պետական եկամուտների կոմիտեի համակարգում:

2007թ. նոյեմբերի 28-ին ՀՀ Ազգային ժողովի կողմից ընդունված օրենքով ձևավորվեց նոր նախաքննական մարմին՝ ՀՀ հատուկ քննչական ծառայությունը¹:

Նախաքննության կատարման գործառույթը դատախազության մարմիններից դուրս բերելը հանգեցրեց նրան, որ Հայաստանում քննչական մարմինները դարձան լոկ գերատեսչական ենթակառուցվածքներ: Դրանք էին գլխավոր քննչական վարչությունը՝ տեղերում իր վարչություններով և բաժիններով ՀՀ ոստիկանության համակարգում, Զինվորական քննչական վարչությունը ՀՀ պաշտպանության նախարարությունում գործառնալի կարգավիճակով, քննչական վարչությունը ՀՀ ազգային անվտանգության ծառայությունում և քննչական վարչությունը ՀՀ պետական եկամուտների կոմիտեում:

Միայն ՀՀ հատուկ քննչական ծառայությունն էր, որ համարվում էր անկախ քննչական մարմին, քանզի չէր գտնվում որևէ գերատեսչության կազմի մեջ և նախաքննություն էր իրականացնում միայն հատուկ սուբյեկտների կողմից կատարված հանցագործությունների վերաբերյալ քրեական գործերով, ինչը չնչին տոկոս էր կազմում հանցագործությունների շարժակազմում:

ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 190-րդ հոդվածը² նախատեսում էր քննչական ենթակայությունը, ըստ քրեական օրենսգրքի հա-

¹ «Հատուկ քննչական ծառայության մասին» ՀՀ օրենքը, ընդունվել է 28.11.2007թ.// <https://www.arlis.am/DocumentView.aspx?DocID=121540>

² ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի հոդված 190, 22.02.2007թ. խմբագրությամբ

մապատասխան հոդվածների: Նման ենթակայության տրամաբանությունը կայանում էր նրանում, որ զինվորական ծառայության կարգի դեմ ուղղված և զինվորականների կողմից կատարված հանցագործությունները քննում էին պաշտպանության նախարարության քննիչները, ազգային անվտանգությանը վերաբերող և առնչվող հանցագործությունները՝ ՀՀ ԱԱԾ-ի քննիչները, հարկային և մաքսային հանցագործությունները՝ ՀՀ ՊԵԿ-ի քննիչները: Մնացած բոլոր հանցագործությունների վերաբերյալ քրեական գործերը քննվում էին ՀՀ ոստիկանության քննիչների կողմից:

Դժվար չէ նկատել, որ ակնհայտորեն բացակայում էին քննիչների անկախության և ինքնուրույնության մասին օրենքով նախատեսված երաշխիքները: ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքով միևնույն իրավասություններով օժտված և նույն կարգավիճակ ունեցող քննիչները գտնվելով տարբեր գերատեսչություններում, փաստացի ունեին տարատեսակ իրավական, կազմակերպական, նույնիսկ սոցիալական հնարավորություններ, ինչը բնականաբար մի շարք բացասական հետևանքներ էր ունենում մինչդատական վարույթի իրականացման ընթացքում: Բացակայում էր այդ համակարգերում գործող իրավական ակտերի ներքին տրամաբանական համաձայնությունը, դրանց փոխկապակցվածությունը և ողջ համակարգի միասնությունը: Հաճախ ընդունվող գերատեսչական ակտերի բովանդակությունը ոչ համարժեք էր արտահայտում քրեական դատավարության օրենսգրքով սահմանված ընթացակարգերն ու խնդիրները՝ արտահայտելով համակարգի և նույնիսկ խմբային շահերը: Ակնհայտ է, որ այդ պայմաններում խոսք անգամ չէր կարող լինել քննիչի անկախության և քրեական գործերի օբյեկտիվ վարույթի մասին: Բնականաբար քննիչների վարչակառավարչական ղեկավարությունը բացահայտ հնարավորություն ուներ միջամտել և ազդել քրեական գործերով դատավարական որոշումներ կայացնելու ընթացքում: Այդ ժամանակահատվածում միակ արտագերատեսչական մարմինը, որ ձևավորվեց դա ՀՀ հատուկ քննչական ծառայությունն էր:

Այս ամենը հետևանք էր նաև պետության համապատասխան իրավաստեղծ գործունեության, ոչ ծրագրային, ոչ նպատակամղված և գիտականորեն ու գործնականորեն չհիմնավորված աշխատանքի:

2013թ. սեպտեմբերին ՀՀ քննչական կոմիտեի իրավական կարգավորման մասին օրենքների և այլ իրավական նորմերի մշակումը ենթադրում էր գիտական, ստեղծագործական և, որ անչափ կարևոր է, գործնական մոտեցում: Անհրաժեշտ էր հաղթահարել պետական համակարգի առանձին պաշտոնակատար անձանց քմահաճ և նիհիլիստական վերաբերմունքը, ինչը զգալի խոչընդոտների հանգեցրեց:

Դեռևս ԽՍՀՄ տարիներից խոսվել է միասնական քննչական ապարատ ստեղծելու անհրաժեշտության մասին, քանի որ նույնիսկ կոմունիստական գաղափարախոսությամբ պետության մեջ զգացվում էր անկախ նախաքննական մարմին ունենալու անհրաժեշտությունը, սակայն հենց կոմունիստական գաղափարախոսությունն էլ զգուշավորություն էր ներշնչում իշխող կուսակցության շրջանակներում՝ թույլ չտալով իրենց գնալ այդպիսի շքեղության:

Հայաստանի Հանրապետության հանրային կյանքում 20-րդ հարյուրամյակի վերջին սկսված արմատական փոփոխությունները բնական եղանակով ազդեցին ողջ պետական ինստիտուտների վրա:

Անկախությունը հնարավորություն տվեց ժողովրդավարական, իրավական պետություն և քաղաքացիական հանրություն կառուցել, սակայն միայն քաղաքական կարգի փոփոխությունը դեռ բավական չէր, որպեսզի պետությունը գնար այդպիսի կարևորագույն քայլի, ինչպիսին էր նախաքննական մարմինների անկախությունը: Այս ընթացքում էր, որ իրավաբան-գիտնականների և պրակտիկ իրավաբանների շրջանում կրկին բարձրացվեց միասնական քննչական մարմին ունենալու գաղափարը, քանի որ մի կողմից կարելի է փաստել իրավապահ մարմինների կառուցվածի և գործառույթների (իրավասության) փոփոխման օբյեկտիվ հնարավորությունը և անհրաժեշտությունը, մյուս կողմից՝ հանրության կյանքում դրանց դերի աճը: Հաշվի առնելով, որ իրավական, ժողովրդավարական հանրապետությունում իրավապահ մարմինները պետք է գերծ լինեն կանխակալությունից և ավելորդ ճնշողականությունից, ի հայտ էր եկել գերանհրաժեշտություն դրանք համակողմանիորեն բարեփոխել: Նոր քննչական մարմնի ստեղծման իրավական կարգավորման, իրավասության, գործունեության կազմակերպման, գործող նախաքննական մարմինների կարգավիճակի ընդհանուր ուսումնասիրության անհրաժեշտության, ինչպես նաև առկա խնդիրները լուծելու հարցերը պահանջում էին անկախ հետազոտություններ ինչպես գիտնականների, այնպես էլ պրակտիկ աշխատողների կողմից:

Մասնավորապես Ռուսաստանի Դաշնության ՆԳ նախարարության քննչական դեպարտամենտի ղեկավար Ն.Սոլովյովը քննչական մարմինների ռեֆորմը հանգեցնում է նրան, որ պահպանելով նախաքննությունը դատախազությունում և ազգային անվտանգության մարմիններում, պետք է դիտարկել ներքին գործերի հետաքննչական և նախաքննական ապարատների իրավասություններն ու քննչական ենթակայությունը:¹

¹ Н. Соловьев. Реформа следственного аппарата: от перераспределения подследственности до модернизации УК. «Российская юстиция», 2000 №12

ՀՀ ՆԳ գլխավոր վարչության նախկին պետ Կ.Խ.Պետրոսյանն իրավացիորեն համոզմունք հայտնելով, որ դատախազությունից քննչական գործառույթները պետք է դուրս բերվեն, դարձյալ նեղ գերատեսչական շահերից ելնելով նշում է. «Անկասկած այդպիսի մարմին (նկատի ունի միացյալ քննչական մարմին) կարելի է ստեղծել ներքին գործերի մարմինների քննչական ապարատի բազայի վրա, քանի որ այն միակ կառույցն է, որը պատրաստ է իր վրա վերցնել նախաքննության ողջ պատասխանատվությունը»¹: Այնուհետև Կ.Խ.Պետրոսյանն իր աշխատության մեջ բերելով Ղազախստանի Հանրապետության օրինակը հանգում է այն եզրակացության, որ այնտեղ միացյալ քննչական ապարատի ստեղծումը չհաջողվեց այն պատճառով, որ «հատկապես կանոնակարգված չի եղել օպերատիվ-քննչական ապարատի և ներքին գործերի մարմինների փոխհարաբերությունները»²:

Առաջին անգամ նոր պայմաններում միասնական քննչական մարմնի ստեղծման գաղափարը բարձրաձայնվել է Հայաստանի Հանրապետությունում միասնական քննչական մարմնի օրինագծի ստեղծման աշխատանքային խմբի ղեկավար Ա.Հովսեփյանի կողմից 2013թ.³: Մինչ այդ միասնական քննչական մարմնի ստեղծման անհրաժեշտությունը քննարկման առարկա է եղել ինչպես գիտական, այնպես էլ իրավակիրառ շրջանակներում: Օրինագծում նախատեսվում էր, որ նորաստեղծ մարմնում միավորվելու են Հայաստանի Հանրապետության ԱԱԾ, ՊԵԿ, ՊՆ և ոստիկանության քննչական ստորաբաժանումները: Մակայն Հայաստանի Հանրապետության իրավապահ համակարգում նման հսկայական փոփոխություններն աջակցություն չստացան:

Գոյություն ունեցող բոլոր քննչական ստորաբաժանումները մեկ միասնական մարմնում միավորելու գաղափարի հակառակորդների փաստարկներից մեկը կայանում էր նաև քրեական գործերի քննության ժամանակ պետական գաղտնիք կազմող տեղեկությունների արտահոսքի կանխումը, հաշվի առնելով սահմանադրական կարգի և պետական շահերի դեմ ուղղված հանցագործությունների քննության գործառույթների փոխանցման անհնարիությունը, ինչն այնքան էլ համոզիչ չէ, քանի որ ներկայումս հափշտակությունների, կյանքի և առողջության դեմ ուղղված հանցագործությունների, ինչպես նաև պաշտոնեական լիազորությունե-

¹ Կ. Խ. Պետրոսյան «Նախաքննության գիտական կազմակերպման հիմնահարցեր», Երևան, 2001, էջ 7

² Կ. Խ. Պետրոսյան «Նախաքննության գիտական կազմակերպման հիմնահարցեր», Երևան, 2001, էջեր 305-306

³ Երևան, ՀՀ նախագահի 24.09.2013թ. ՆԿ-159-Ա կարգադրությունը <https://www.president.am/hy/Directives/item/975/>

րի հետ կապված հանրորեն վտանգավոր արարքների վերաբերյալ քրեական գործերի քննության ընթացքում քննչական կոմիտեի քննիչները ևս առնչվում են պետական գաղտնիք կազմող տեղեկությունների հետ: Քրեական դատավարության օրենսդրությունը նախատեսում է մեխանիզմ, որը թույլ է տալիս ապահովել պետական գաղտնիքի ռեժիմի պահպանությունն ինչպես քրեական գործերի նախաքննության, այնպես էլ դատաքննության փուլում: Բացի այդ՝ առանձնացված քննչական ստորաբաժանումների կողմից պետական գաղտնիք պարունակող քրեական գործերն ընդդատյա են ընդհանուր իրավասության դատարաններին, որն է մասնագիտացված դատարան պետական գաղտնիք պարունակող քրեական գործերի քննության համար Հայաստանում գոյություն չունի: Սակայն դա չի խանգարում նշված տեղեկությունների ամբողջականությունն ապահովել և թույլ չտալ դրանց տարածումը:

Հայաստանի Հանրապետության բոլոր նախաքննական մարմինների գործունեության վերափոխման հարցերի քննարկումը, ինչպես նաև ի վերջո մեկ միասնական քննչական մարմնի ստեղծման անհրաժեշտությունը պահանջում է ուսումնասիրել հայրենական քննչական մարմինների ստեղծման և զարգացման պատմությունը, ինչպես նաև նշված մարմիններում և ողջ դատավարության ընթացքում քննիչի դերի սահմանումը:

Պատմականորեն այնպես է դասավորվել, որ բավականին շատ հեղինակներ, ինչպես տեսաբաններ, այնպես էլ պրակտիկներ, անդրադարձել են մեկ պետության ողջ տարածքում կատարվող բոլոր տեսակի հանցագործություններ քննող միասնական պետական գերատեսչության ստեղծման գաղափարին: Այսպես՝ դեռևս 1957թ. ռուս հայտնի իրավագետ Մ.Ս.Ստրոգովիչը մատնանշել է ոստիկանության՝ միաժամանակ որպես հետաքննչական և նախաքննական մարմնի գոյության անթույլատրելիությունը¹:

Այսպիսով 2014թ. ի վերջո հաջողվեց ստեղծել ՀՀ քննչական կոմիտեն, սակայն, տարբեր գերատեսչական շահերից ելնելով, նշված կառույցում հաջողվեց ընդգրկել միայն ՀՀ ոստիկանության և ՊՆ քննչական մարմինները: Երկար քննարկումների արդյունքում այդ կառույցից դուրս մնացին պետական եկամուտների կոմիտեի և ԱԱԾ քննչական մարմինները, ինչպես նաև ՀՀ հատուկ քննչական ծառայությունը:

Պատճառաբանվեց, որ պետական եկամուտների կազմից քննչական մարմնի դուրս բերումը բացասաբար կանդրադառնա պետական եկամուտների հավաքագրման վրա, որովհետև համարվում է, որ քննչական գործառույթը յուրահատուկ գործիք է հարկատուների վրա ճնշում գործադրելու և հարկահավաքման գործընթացն ապահովելու համար: Փաս-

¹ Строгович М. С. О дознании и предварительном следствии и о “едином следственном аппарате” // Социалистическая законность. 1957. N 5. С. 21.

տորեն այդ գերատեսչական շահը գերադասվեց քննիչների ինքնուրույնության և անկախության սկզբունքից, նախաքննության օբյեկտիվության և անկողմնակալության ապահովման, արդարադատությանն օժանդակելու արդյունավետության անհրաժեշտությունից:

ԱԱԾ-ի քննչական ծառայությունը նույնպես մնաց նույն համակարգում՝ նկատի ունենալով այնտեղ քննվող քրեական գործերի առանձնահատկություններն ու օպերատիվ ծառայությունների հետ սերտ կապի անհրաժեշտությունը:

Նշված բացառություններով հանդերձ ՀՀ քննչական կոմիտեի ձևավորումը Հայաստանի իրավական համակարգի համար մեծ առաջընթաց էր և ՀՀ նախաքննության օրինականության համար բացարձակ հաջողություն:

Ճիշտ է ներկայումս ՀՀ-ում նախաքննություն են իրականացնում քննչական կոմիտեի, հատուկ քննչական ծառայության, ազգային անվտանգության, հարկային և մաքսային մարմինների քննիչները, սակայն միավորման սկիզբն աներկբա դրված է:

ՀՀ քրեական դատավարության օրենսգրքի 190-րդ հոդվածով¹ ըստ հոդվածների կանոնակարգվում է քննչական ենթակայությունը և դրա հիման վրա էլ նախաքննական մարմիններն իրականացնում են իրենց գործունեությունը: Առաջին հայացքից կարող է այս բաժանումն արդարացված համարվել, սակայն միջազգային փորձի ուսումնասիրությունը հիմք է տալիս ենթադրել, որ նախաքննական մարմինների բաժանումը չի բխում ՀՀ քրեական դատավարության սկզբունքներից: Այն է.

Հոդված 17. Քրեական հետապնդում իրականացնող մարմինը պարտավոր է ձեռնարկել սույն օրենսգրքով նախատեսված բոլոր միջոցառումները՝ գործի հանգամանքների բազմակողմանի, լրիվ և օբյեկտիվ հետազոտման համար, պարզել ինչպես կասկածյալի և մեղադրյալի մեղավորությունը հիմնավորող, այնպես էլ նրանց արդարացնող, ինչպես նաև նրանց պատասխանատվությունը մեղմացնող և ծանրացնող հանգամանքները:

Համաձայնեք շատ դժվար է հետաքննչական մարմնի կազմում գործող քննչական մարմնի համար անընդմեջ հետևել այս կանոնին, երբ դրանք հակասում են գերատեսչական շահերին, քանի որ առկա է հիմնավոր կասկած առ այն, որ հետաքննության մարմնի թերությունները կարող են թաքցվել միննույն մարմնի կազմում, քանի որ նախաքննություն իրականացնող մարմնի աշխատակիցը հասկանում է, որ իր առաջխաղացումը, պարզևավճարները կախված են գերատեսչության ղեկավարից:

¹ <http://www.irtek.am/views/act.aspx?aid=150022>

Այսպիսով՝ բազմակողմանի, լրիվ և օբյեկտիվ նախաքննություն իրականացնելու համար պետք է լինի անկախ քննչական մարմին, որը պետք է օժտված լինի իր աշխատակիցների աշխատանքն ինքնուրույն գնահատելու հնարավորությամբ:

Այստեղ հարկ է նաև նշել, որ մեկ միասնական մարմնի առկայության դեպքում նաև հնարավորություն կա կրճատել ուռճացված քննչական ապարատները, երբ մեկ քննիչի վրա հսկողություն է իրականացնում մոտ 10 պաշտոնյա, սա իր հերթին նույնպես կարծնորի քննիչի պաշտոնական դիրքը և նրա պատասխանատվությունը:

Միասնական քննչական մարմնի ստեղծումն ի վերջո ամբողջովին կանկախացնի նախաքննական մարմինը և կողմերի միջև մրցակցությունը կդարձնի ավելի արդյունավետ, ինչը վկայում են ներկայիս նախաքննության որակի բարելավման արդյունքները, երբ դրանք համեմատության մեջ են դրվում նախկին՝ ոստիկանության և ՊՆ քննչական աշխատանքի ցուցանիշների հետ:

Մարդու իրավունքների եվրոպական դատարանի պահանջն այն է, որ հասարակության համար ակնհայտորեն ընկալելի պետք է լինի արդարադատության, ինչպես նաև արդարադատությանն օժանդակող մարմինների գործունեության անկախության և օբյեկտիվության սկզբունքների պահպանման և իրականացման իրական պայմանները, երաշխիքները (տես Sander v. The United Kingdom, 2000թ. մայիսի 9-ի վճիռ, զանգատ թիվ 34129/96, կետ 22¹), այնինչ ինչպես հիմնավորել ենք գերատեսչական քննիչների գործունեությունն ակնհայտորեն գերատեսչական շահերի դրսևորումներ է կրում:

Անհրաժեշտ է, որ հանրությունը համոզված լինի, նրանց համար պետք է հստակ տեսանելի լինի, պետք է երևա նախաքննության օբյեկտիվությունն ու անկախությունը բոլոր տեսակի շահերից՝ բացի արդարադատության իրականացման բարձրագույն շահը:

Ашкен Галстян, Сравнительный обзор новейшей истории следственных органов Армении - В данной статье приводится краткий сравнительный анализ образования, становления и исторического развития органов предварительного следствия современного периода в Армении. Обосновано необходимость создания единого следственного органа в Армении как одной из основных гарантий независимости и самостоятельности следователей. Объясняется необходимость выведения следственных

¹ <https://hudoc.echr.coe.int/eng#%7B%22fulltext%22:%5B%2234129/96%22%5D,%22documentcollectionid%22:%5B%22GRANDCHAMBER%22,%22CHAMBER%22%5D,%22itemid%22:%5B%22001-58835%22%5D%7D>

органов Республики Армения из-под ведомственной власти в свете решений Европейского суда по правам человека.

Ashkhen Galstyan, Comparative review of recent history of the investigative authorities of Armenia - This article provides a brief comparative analysis of the emergence, formation and historical development of the preliminary investigation authorities of the modern period of history in Armenia. The necessity of establishing a single investigative body in Armenia is justified as one of the main guarantees of the independence and autonomy of investigators. The article explains the necessity of removing the investigative bodies of the Republic of Armenia from the departmental authority in the light of the decisions of the European Court of Human Rights.

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ԲԻՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ԷԿՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԱՐԱՑՈՒՅՑԸ

ՆՈՆՆԱ ԽԱԶԱՏՐՅԱՆ

Բանալի բառեր – տնտեսական մրցակցություն, գործարարության էկոհամակարգ, տնտեսական անվտանգություն, ներառական տնտեսություն:

Անկախացումից ի վեր ՀՀ տնտեսությունը զարգացման մեծ տեմպեր չունեցավ: Այսօր նորից արդիական դարձավ ՀՀ տնտեսության թոփառված, անգամ հեղափոխական զարգացումները: Սակայն, դրան զուգահեռ, անհրաժեշտություն առաջացավ տնտեսության էկոհամակարգի հայեցակարգային դրույթների վերանայումը, որով ոչ միայն ապահովվում է երկրի տնտեսական անվտանգություն, այլև տնտեսական աճի նոր հնարավորությունների շրջանակ: Ընդ որում, այս դեպքում տնտեսավարման էկոհամակարգը հիմնականում կառուցվում է ոչ թե մրցակցային, այլ գործընկերային հիմունքներով: Հոդվածում իրենց մեկնաբանություններն են ստանում ՀՀ տնտեսության էկոհամակարգի բարեփոխման ուղիները:

Տնտեսագիտության մեջ բազում փորձեր են կատարվել համադրելու բիոլոգիական և տնտեսական օրգանիզմների կենսաապահովման գործընթացները: Մարդկությունը միշտ էլ փորձել է հասկանալ բնության հրաշագործությունները, բնական օրգանիզմների կատարյալ գործունեության համակարգերը, դասեր քաղել այդ ամենից և դրանք վերարտադրել իր իսկ կողմից կազմակերպվող տնտեսական գործունեությունում: Եվ այդ ձգտումը արդարացված պետք է համարել, քանի որ տնտեսական համակարգը մարդածին միջավայր է, որն իր կատարելությամբ դեռևս բավականին հեռու է բիոլոգիական միջավայրից, և այդ առումով միշտ էլ բարելավումների կարիք ունի:

Հենց այս տրամաբանությամբ, դեռևս 1993 թվականին “Harvard Business Review” գիտական պարբերականում լույս տեսավ Ջեյմս Մուռի «Գիշատիչներն ու զոհերը. մրցակցության նոր էկոլոգիա» հոդվածը, որում զուգահեռներ անցկացվեցին բիոլոգիական էկոհամակարգերի և մարդու կողմից կառավարվող տնտեսական համակարգերի միջև, դրանով իսկ բիոլոգիական էկոհամակարգերի կառավարման սկզբունքներով՝ ուղի-

ներ առաջարկելով կառավարելի դարձնել տնտեսական համակարգերը:¹ Այնուհետև, 1996 թվականին լույս տեսավ հեղինակի «Մահ մրցակցությամբ. առաջնորդությունն ու ռազմավարությունը բիզնես էկոհամակարգի շրջանակում» մենագրությունը, որտեղ գործարարությունը մեկնաբանվեց բիզնես էկոհամակարգի շրջանակում գնորդների և արտադրողների փոխլրացնող գործունեությունում, որի կենտրոնում առաջնորդող խոշոր կազմակերպությունն է: Իսկ այսօր արդեն, դրա հետ կապված, տնտեսագիտության մեջ լայն տարածում ստացավ «գործարար էկոհամակարգ» եզրույթը:

Հայտնի է, որ բիոլոգիական էկոհամակարգի գործունեության առանցքային սկզբունքներից են.

- առանձին բիոլոգիական բաղադրիչների գոյատևման պայքարում մրցակցություն սահմանել կենսապահովման միջավայրում նպաստավոր դիրքեր գրավելու համար,

- յուրաքանչյուր բիոլոգիական բաղադրիչով մասնակից դառնալ է-կոհամակարգի ներսում գործող սննդաապահովման շղթայում և փոխկապված օղակ հանդիսանալ համակարգում ընդգրկված բիոլոգիական մյուս բաղադրիչների համար,

- հավասարակշռվածություն ապահովել էկոհամակարգի ներսում այնպես, որ այն կայուն զարգացում ունենա ի հաշիվ համակարգում գործող առանձին բաղադրիչների փոխգործունեության հավասարակշռման,

- գոյատևման պայքարում կենսաապահովման մրցակցությամբ ունենալ հետևյալ լուծումների սցենարները. զարգանալ և ընդլայնել բիոլոգիական համակարգի գործունեության շրջանակը, ապահովել կենսապահովման կայունություն, կազմալուծվել և դադարել գործելուց:

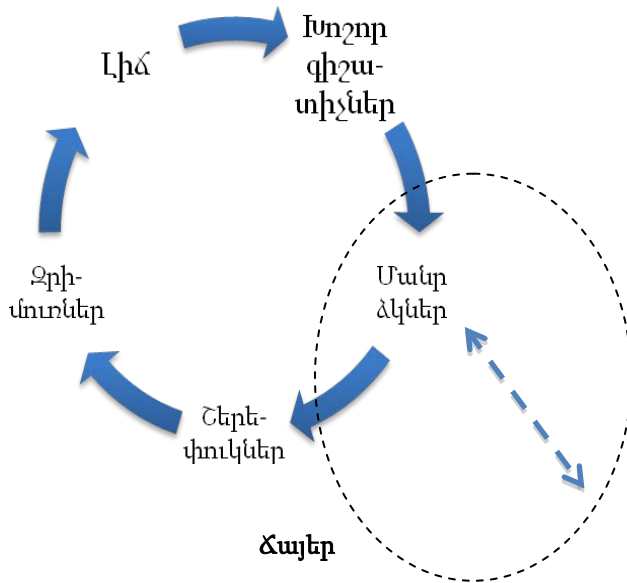
Բիոլոգիական համակարգի կենսակերպի վերոնշյալ առանցքային սկզբունքների տեսանկյունից են տնտեսագետները դիտարկում գործարար էկոհամակարգի զարգացման հնարավորությունները, էկոհամակարգեր, որոնք կարող են գործել ինչպես միկրո, այնպես էլ մակրոտնտեսական հարթություններում, լինել մեծ կամ փոքր, ունենալ դոմինանտ դիրքեր բիզնես միջավայրում, կամ ընդամենը սահմանել լոկալ կայուն գործունեություն:

Այսպես, մեզա էկոհամակարգ է հանդիսանում համաշխարհային օվկիանոսը, իսկ լոկալ գործող էկոհամակարգ է լիճը, անգամ ջրափոսում ձևավորված միկրոմիջավայրը: ԼՃի էկոհամակարգում ձևավորված է սննդապահովման հետևյալ շխթան (տես գծապատկեր 1): Խոշոր գիշատիչ ձկները սնվում են մանր ձկներով, մանր ձկները՝ շերեփուկներով, շերեփուկները՝ ջրիմուռներով, որոնք ապահովում են ջրի մաքրությունը և

¹Moore James, F., Predators and Prey: A New Ecology of Competition.//Harvard Business Review, 1993

պահպանում են լիճը ճահճացումից: Իսկ վերջինս չափազանց կարևոր է խոշոր ձկների համար, որոնք չեն կարող գոյատևել ճահիճներում: Հետևաբար, լճի կայուն կենսապահովումը մեծապես կախված է նրանում գործող սննդապահովման շխթաից:

Դիտարկենք այն սցենարը, երբ լճի շրջակայքում բնակություն են հաստատում ճայերի երամներ, որոնք սնվում են մանր ձկներով և ինտենսիվորեն սկսում են ոչնչացնել լճի համակարգի մաս կազմող բիոլոգիական այդ բաղադրիչը (տես գծապատկեր 1):

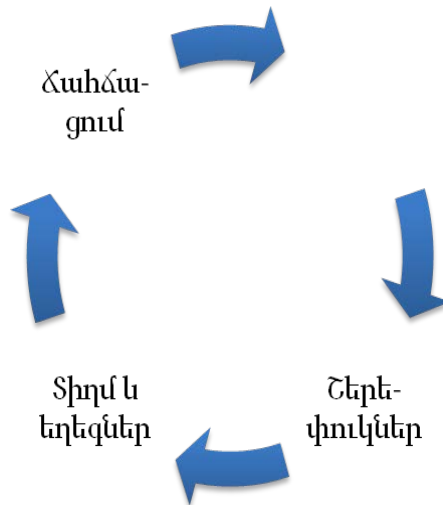
Գծապատկեր 1 Սննդային շխթայով ձևավորվող լճի էկոհամակարգը¹

Այս դեպքում, ճայերի կենսագործունեությունն իր ուղղակի բացասական ազդեցությունն է թողնում լճի էկոհամակարգի վրա, քանի որ նրանց կողմից մանր ձկների ոչնչացումը հանգեցնում է նաև խոշոր գիշատիչ ձկների սննդային պաշարների սպառմանը և լճում այդ տեսակի ոչնչացմանը: Մյուս կողմից, մանր ձկների սակավության պատճառով արագ տեմպերով շերեփուկներն են զարգանում, որոնք ոչնչացնում են ստորորջրյա բուսականությունը և ջրիմուռների փոխարեն տիդմաստեղձ եղեգներ են աճում և լիճը աստիճանաբար վերածվում է ճահճուտի, այս անգամ արդեն վերափախված էկոհամակարգով (տես գծապատկեր 2):

¹ Կազմվել է հեղինակի կողմից:

Հարկ է նկատել, որ մինչ այդ, լճի էկոհամակարգի առկայությանը զուգահեռ, գործում է նաև «Ճայեր-մանր ձկներ» էկոհամակարգը (տես գծապատկեր 1), հիմնված սննդապահովման մեկ այլ շխթայով, որը չնայած փոխկապակցված համեմատաբար փոքրաթիվ օղակներ ունի, բայց այնուամենայնիվ կարողանում է ազդել առավել մեծ շրջանակով հանդես եկող էկոհամակարգի վրա և կազմաքանդել այն՝ վերածելով ճահճի:

Սակայն միայն դրսի ազդեցությամբ չէ, որ էկոհամակարգը կարող է կազմալուծման գնալ կամ վերափոխվել: Այն տեղի կունենա, երբ խախտվի համակարգի առանձին բաղադրիչների փոխազդեցության հավասարակշռությունը: Այսպես, եթե գիշատիչ խոշոր ձկները մեծ տեմպերով բազմանան, ապա արագորեն կոչնչանան մանր ձկները, որի հետևանքով կբազմանան շերեփուկները, կվերանան ջրիմուռների պաշարները և նորից լիճը կսկսի աստիճանաբար ճահճանալ: Կարող է տեղի ունենալ նաև մեկ այլ սցենար, երբ հակաճահճացման մարդու ներգործության արդյունքում ընդլայնվի լճի ավազանի տարածքը, աճեն մանր ձկները և ապահովեն արագ տեմպերով բազմացող խոշոր գիշատիչների սննդային պաշարը: Այս դեպքում արդեն կարձանագրվի էկոհամակարգի շրջանակի ընդլայնում և զարգացում, և ոչ թե ճահճացում:

Գծապատկեր 2 Սննդային շխթայով գործող ճահճի էկոհամակարգը¹

Հետևաբար, բիոլոգիական էկոհամակարգի կայուն կենսագործունեության համար չափազանց կարևորվում է նրանում փոխկապակցված

¹ Կազմվել է հեղինակի կողմից:

բաղադրիչների միջև կենսաապահովման հավասարակշիռ վիճակի ստեղծումը, որը վերաբերում է նաև տնտեսության գործարար էկոհամակարգին:

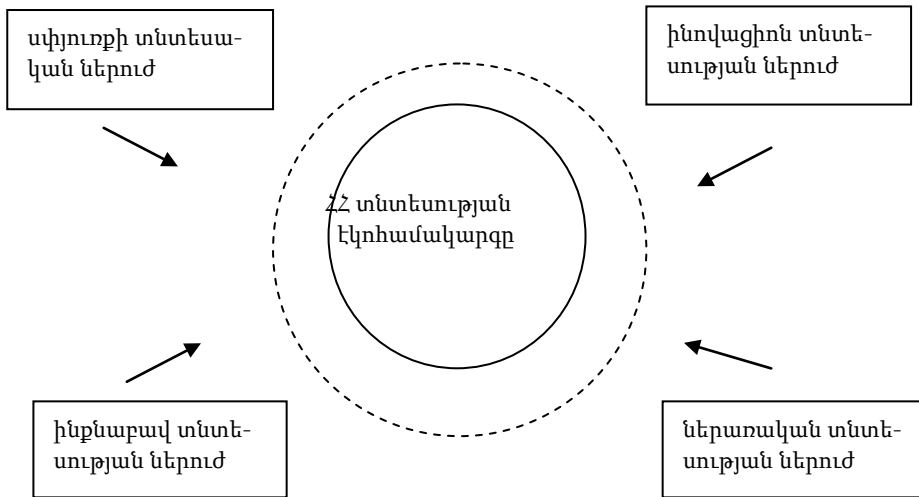
Հայաստանի Հանրապետությունում գործարար էկոհամակարգը դիտարկելիս, պատմականորեն այն առաջարկում ենք ներկայացնել երկու փուլով՝ խորհրդային և անկախացման ժամանակաշրջանների համար: Խորհրդային Միության տնտեսական էկոհամակարգը շատ ավելի էնդգրկուն և բազմազան էր: Այնտեղ գործող առանձին հանրապետությունների տնտեսությունները շախկապված էին բազմաթիվ ճյուղերով և փոխադարձ տնտեսական ծառայություններ էին մատուցում: Այնտեղ չէր գործում շուկայական մրցակցությունը, ուստի էկոհամակարգում ընդգրկված տնտեսական առանձին բաղադրիչների միջև հավասարակշռություն էր սահմանվում վարչահրամայական մեթոդներով: Հայաստանը այդ շխթայում ավելի շատ հանդես էր գալիս ինդուստրիալ տնտեսությամբ և ձևավորված այդ փակ էկոհամակարգում սպասարկում էր ոչ միայն ներհանրապետական, այլև միութենական տնտեսական շահեր:

Անկախացումից հետո փլուզվեց Խորհրդային Միության տնտեսական էկոհամակարգը և Հայաստանի Հանրապետությունը կանգնեց գործարարության նոր էկոհամակարգի ձևավորման մարտահրավերների առջև: Նախ և առաջ, եթե մինչ այդ, տնտեսական էկոհամակարգի գործունեության հիմնական շարժառիթը միութենական տնտեսական շահերի սպասարկումն էր և հանրապետության տնտեսությունը «խորհրդային հովանոցի ներքո» որոշակիորեն պաշտպանված էր ռիսկային ներագդեցություններից, ապա անկախացումից հետո, ՀՀ-ն արդեն խնդիր ուներ ստեղծելու տնտեսավարման մի նոր՝ վերափոխված էկոհամակարգ, որն առաջին հերթին ապահովելու էր հանրապետության տնտեսական անվտանգությունը, չուներ արտաքին հովանավորչություն և արդեն իսկ գործելու էր շուկայան տնտեսական հարաբերությունների հենքով:

Ներկայիս ՀՀ տնտեսության էկոհամակարգը, մեր կարծիքով, առավելապես խոցելի է հենց տնտեսական անվտանգության ապահովման տեսանկյունից: Թերևս, մակրոտնտեսական հավասարակշռության պահպանման հիմնական երաշխիքներից են հանդիսանում արտաքին պետական պարտքի աճն ու դրսից ստացվող տրանսֆերները, իսկ երկրի տնտեսական զարգացման լոկոմոտիվները՝ հանքարդյունաբերությունը և ծառայությունների ոլորտը:¹ Հետևաբար, արդյունահանվող մետաղական հանքաքարի գների կտրուկ անկումները, կամ ծառայությունների ծավալ-

¹ Անաստասյան Մ. «Հարկային քաղաքականությունը ՀՀ-ում և դրա արդյունավետության բարձրացման հիմնախնդիրները», «Մոցիալ-տնտեսական զարգացման արդի հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում» Հանրապետական գիտաժողովի նյութեր: Գիրք 1, Երևան 2013թ., էջ 25-29

ների նվազեցումները կարող են լրջագույնս ազդել երկրում ձևավորված գործարարության էկոհամակարգի ներդաշնակ գործունեության խախտման վրա:

—— ՀՀ տնտեսության ներկայիս գործող էկոհամակարգը
 ----- էկոհամակարգի հնարավոր ընդլայնման շրջանակը

Գծապատկեր 3 ՀՀ տնտեսության էկոհամակարգի մրցունակության ընդլայնման ամփոփ նկարագիրը¹

Հայաստանի Հանրապետությունում դեռ չի հաջողվում գործարարության ոլորտում ակտիվացնելու ինովացիոն առանցքի շուրջ ձևավորվող էկոհամակարգը, և արդյունքում կուտակված մարդկային կապիտալը, գործող բուհերն ու հետազոտական հիմնարկները հիմնականում չեն ներգրավվում տնտեսական զարգացման շխթայում, և դրանով իսկ, չեն հանդիսանում գործարարության էկոհամակարգի բաղադրիչ: Ուսումնասիրությունները ցույց են տալիս, որ այսօր, արդեն ինովացիոն տնտեսությամբ երկրներն են մրցակցային դիրքեր գրավում տնտեսության մեզա շուկաներում, հետին պլան թողնելով հումքային ռեսուրսներ արտահանող երկրներին:

Հայաստանի Հանրապետության գործարարության զարգացող էկոհամակարգի մաս կարող է կազմել նաև սփյուռքը: Սփյուռքում բնակվող հայազգի գործարարները չպետք է անմասն մնան ՀՀ տնտեսական զարգացումներից, և իրենց կապիտալով և գործարարության հնարավորությամբ

¹ Կազմվել է հեղինակի կողմից:

յուններով բաց թողնեն ՀՀ-ում ձևավորվող բիզնես էկոհամակարգի շխթանի կարևորագույն բաղադրիչ ներկայանալու հնարավորությունը:¹

Երկրում ձևավորվող գործարարության էկոհամակարգը կարող է գործել կայուն և ունենալ ընդլայնման հնարավորություններ, երբ այն նպատակադրվի հնարավորինս ինքնաբավ տնտեսության զարգացմանը: Այս դեպքում, գործարարության էկոհամակարգը ձևավորվում է հիմնականում արտահանման, և ոչ թե ներմուծման հաշվին, առավելապես կիրառելով ներառական տնտեսության մոտեցումներ:

Այսօր, ՀՀ տնտեսության շարժիչ ուժը օլիգոպոլիկ համակարգն է, որը մեծ հարված է հասցնում ներառական տնտեսավարմանը: Փոքր և միջին ձեռնարկատիրությունը, սոցիալական բոլոր շերտերը, ձևավորված մարդկային կապիտալը, երկրում կուտակված ֆինանսական ռեսուրսները լիարժեք ներառված չեն տնտեսական առաջընթացի աջակցող գործընթացներում: Հետևաբար, կարծում ենք, որ գործարարության էկոհամակարգում ներառական տնտեսության բաղադրիչը անհրաժեշտ պայման է վերջինիս արդյունավետ գործունեության համար (տես գծապատկեր 3):

Չափազանց արդիական է դառնում այնպիսի ճյուղերի զարգացումը, որոնք մուլտիպլիկացիոն էֆֆեկտ են ստեղծում երկրի տնտեսության էկոհամակարգի զարգացման համար: Այսպես, զբոսաշրջության ծառայությունների ընդլայնումը խնդիր է դնում հյուրանոցային տնտեսության զարգացմանը, ճամփորդական ենթակառուցվածքների (ճանապարհներ, օդանավակայաններ, հյուրատներ և այլն) որակական բաղադրիչների բարելավմանը, ագրոբիզնեսի ակտիվացմանը: Այս պարագայում, արդեն ներձյուղային մրցակցությունը դուրս է գալիս ծառայությունների ոլորտից և զբոսաշրջությունը սպասարկող մյուս ճյուղերում վերափոխվելով՝ գործընկերային օժանդակման միտում է ձեռք բերում: Հենց այսպես էլ տնտեսության մեջ բնութագրվում է գործարարության էկոհամակարգի գործունը, որը բիզնես միջավայրը զարգացնում է հիմնականում ոչ թե «շուկայական մրցակցության դաժան կանոններով», այլ գործընկերային համերաշխության և օժանդակության մոտեցումներով:²

Нонна Хачатрян, Парадигма развития экономических и биологических экосистем - После приобретения независимости экономика Армении так и не достигла больших результатов. Сегодня стремительный рост, революционное развитие армянской экономики снова стали актуаль-

¹ **Ճուղության Ա., Խաչատրյան Ն.**, Ազգային արժեհամակարգ և տնտեսություն, // «Պատմություն և քաղաքագիտություն» գիտական հանդես, 3 (4) 2019, էջ 106-122

² **Moore James, F.**, The Death of Competition: leadership and strategy in the age of Business Ecosystems', New York, Harper Business, 1996

ными. Все это требует заново пересмотреть концептуальные положения экономической экосистемы, которая не только обеспечивает экономическую безопасность страны, но и предоставляет новые возможности для экономического роста. В этом случае экосистема экономики в основном строится на основе партнерства, а не на принципах конкуренции. В статье рассматриваются пути реформирования экосистемы экономики Армении.

Nonna Khachatryan, Paradigma of development of economic and biological ecosystem - After gaining independence, the Armenian economy did not achieve much growth. Today, rapid growth, even the revolutionary development of the Armenian economy, has again become relevant. All this requires reconsidering the conceptual position of the economic ecosystem, which not only ensures the country's economic security, but also provides new opportunities for economic growth. In this case, the ecosystem of the economy is mainly built on the basis of partnership, and not on the principles of competition. The article discusses ways to reform the ecosystem of Armenia.

**ԱԳՐՈԱՊԱՀՈՎԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ
ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ**

ԱՐՏԱԿ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

Բանալի բառեր – ագրոբիզնես, ապահովագրություն, ապահովագրության շահառուներ, ապահովագրության սոցիալ-տնտեսական արդյունավետություն

Ագրոապահովագրության արդյունավետության համակարգային գնահատման հիմնախնդրի լուծումները արդիական են համարվում թե՛ տնտեսական, և թե՛ գործնական շրջանակներում: Եթե նախկինում ապահովագրությունը համարվում էր արդյունավետ, սույլ միայն այն պատճառով, երբ ապահովագրական պայմանագրի կողմեր հանդիսացող ֆերմերային տնտեսություններն և ապահովագրական կազմակերպությունները տնտեսական օգուտներ էին քաղում գործարքից (համապատասխանաբար **a** և **b**), ապա ներկայումս ապահովագրման վերջնարդյունքները առավել ընդգրկուն գնահատումների են սպասում, առնչվելով ոչ միայն տնտեսական, այլև սոցիալական ասպեկտներին:¹ Այս պարագայում արդեն ընդլայնվում է ապահովագրական գործարքներին առնչվող շահառուների շրջանակը՝ ապահովագրողից և ապահովադիրից բացի, ընդգրկելով նաև պետությանը, բանկերին, բիզնես գործընկերներին և այլն:²

Ընդ որում, ագրոբիզնեսի ապահովագրությանը առնչվող շահառուները տարբեր նկատառումներով են հետաքրված ապահովագրական գործարքների վերջնարդյունքներով: Եթե ֆերմերը ապահովագրելով իր գործունեությունը, փորձում է փոխհատուցել բնակլիմայական պայմաններով, բիոլոգիական հիվանդություններով, գյուղմթերքների շուկայական գների կտրուկ անկումներով պայմանավորված վնասների ձևավորումը, ապա ապահովագրողը՝ որպես ֆինանսական հաստատություն, իր գործունեությունը թիրախավորում է ապահովագրական գործունեությունից առավելագույն շահույթի ստացմանը:

Պետությունը ագրոբիզնեսի ապահովագրությանը առավելեապես դիտարկում է ոչ թե բիզնես, այլ սոցիալական ու պարենային անվտան-

¹ Прокопьева Е. Л., Оценка чффективности страхового сектора: методы и подходы, //Финансы и кредит, #12, 2016, стр 50-50

² Орланюк-Малицкая Л.А. Методологические аспекты исследования страхового рынка России // Финансы. 2004. № 11. С. 54-59.

գույթյան լուծումների տեսանկյունից:¹ Գյուղմթերքների արտադրության վնասներից ապահովագրված ֆերմերը շարունակում է իր գործունեությունը և չի լքում գյուղը, և դրանով իսկ մեղմվում են միգրացիոն ռիսկերը (c): Եվ բացի այդ, բերքի կորստի ապահովագրման պարագայում ագրոբիզնեսը կայուն զարգացման տեսլականով է գործում և օժանդակում է երկրի պարենային անվտանգության ամրապնդմանը:

Բանկային համակարգը նույնպես իր շահախնդիր է դառնում ագրոապահովագրության նկատմամբ, քանի որ գյուղացիական վարկերին վերադարձելիության խոշոր ռիսկերը անմիջականորեն փոխկապակցվում են անբերանպատ քնակլիմայական պայմաններով պայմանավորված վարկառու ֆերմերների բերքի կորստի, կամ համաճարակների պատճառով՝ ընտանի կենդանիների անկումների հետ: Հետևաբար, ֆերմերների վարկունակությունը գնահատելիս, առևտրային բանկերը անպայման հաշվի են առնում գյուղատնտեսական գործունեության ապահովագրության հանգամանքը և դրանցից ակնկալվող սպասելիքները (d):²

Ագրոբիզնեսի համակարգում ընդգրկված վերամշակող կազմակերպությունները, գործընկեր համարվելով ֆերմերային տնտեսությունների հետ, նույնպես շահախնդիր են վերջիններիս գործունեության վերջնարդյունքների ձևավորման ապահովագրությամբ, և դրանից նույնպես սպասելիքներ ունեն (e): Գյուղմթերքների ապահովագրման պարագայում ֆերմերները գործում են վնասների ձևավորման և սննակացման բարձր ռիսկային գոտում, որով խախտվում է սննդարդյունաբերության մատակարարման շղթան, առաջանում է գործընկերային կապերի խզում, որն էլ իր հերթին բացասական ազդեցություն է թողնում սննդի վերամշակման կազմակերպությունների կայուն տնտեսական գործունեության վրա:³

Ապահովագրական գործընթացը իր դրական դրսևորումները բացի, ուղեկցվում է նաև բացասական գործոններով, ինչպիսիք են ֆերմերների եկամուտներից ապահովագրական վճարների ձևավորումը: Գյուղատնտեսական գործունեությունը համեմատաբար տնտեսավարման մյուս ճյուղերի, բացի վնասների ձևավորման բարձր ռիսկայնությունից, հանդես է գալիս շահութաբերության համեմատաբար ցածր մակարդակով: Եվ այս պարագայում, ապահովագրավճարների բեռի ձևավորումը լրացուցիչ ֆի-

¹ **Большунова Т.В.** Критерии и показатели оценки социальной эффективности страхования // Вестник Тамбовского университета. Серия: гуманитарные науки. 2008. Вып. 10. стр. 195–197.

² **Դավթյան Ս.**, Գյուղատնտեսության ոլորտի ապահովագրությունը որպես վարկավորման բարձրացման արդյունավետության գործոն, //Այլընտրանք գիտական հանդես, #2, 2018, էջ 232-245:

³ **Мамедов А.А.** Современное состояние финансово-правового регулирования страховой деятельности // Юрист. 2008. № 2. С. 18–21.

նանսական բեռ է հանդիսանում ֆերմերների համար:¹ Ուստի, տեղական ինքնակառավարման մարմինները նույնպես ունեն իրենց սպասելիքները ապահովագրման համակարգից (f) և իրենց հերթին ուղիներ են փնտրում հանրային ֆինանսների հաշվին թեթևացնելու ֆերմերների ապահովագրավճարների բեռը, որպեսզի վերջիններիս համար հնարավորինս գրավիչ դառնա գործող ապահովագրական համակարգը:

Այսպիսով, ապահովագրական պայմանագրային հարաբերությունների շուրջ հավաքվում են տարբեր շահառուներ, որոնք ունեն հավաքական սպասելիքներ $(a+b+c+d+f)$ և փորձում են իրենց գորունեությամբ աջակցել ապահովագրական գործընթացի արդյունավետությանը: Այս առումով հարց է առաջանում, թե ինչ հայեցկարգային մոտեցում է պահանջում ագրոապահովագրության արդյունավետության գնահատումը:

Մասնագիտական գրականությունում ապահովագրության արդյունավետության չափման տարբեր մոտեցումներ են առաջարկվում, ինչպես մակրո, այնպես էլ միկրոտնտեսական մակարդակներում (ՀՆԱ-ում ապահովագրական վճարների տեսակարար կշիռը, պատահարների փոխհատուցման տեսակարար կշիռը ապահովագրավճարներում, վնասների փոխհատուցման աստիճանը և այլն):² Սակայն, մեր կարծիքով, ապահովագրության արդյունավետության գնահատումը պետք է իրականացնել ոչ թե առանձին ուղղություններով, այլ համակարգային մոտեցմամբ, հաշվի առնելով ապահովագրությունից շահառուների պահանջունքների բավարարման արդյունքները:

Նման փորձ արդեն իսկ իրականացվել է ՀՀ ագրարային ոլորտում, սակայն այս պարագայում քննարկվել են միայն խոշոր եղջերավոր կենդանիների (ԽԵԿ) ապահովագրության շահառուների կարծիքները, առանց դրանք համակարգելու և համախմբելու գործընթացի արդյունավետությունը բնութագրող ինտեգրալային ցուցանիշում: 2016թ. ընթացքում ՄԱԿ-ի Պարենի և գյուղատնտեսության կազմակերպությունը (FAO), ՀՀ գյուղատնտեսության նախարարության հետ համատեղ, «Տեխնիկական օժանդակություն Հայաստանի Հանրապետության գյուղատնտեսության նախարարությանը» (ENPARD) ծրագրի շրջանակներում նախաձեռնեց էր խոշոր եղջերավոր կենդանիների (ԽԵԿ) ապահովագրության պիլոտային ծրագիր: Ծրագրի իրականացման համար պարտադիր բաղադրիչներից էր գյուղատնտեսության ապահովագրությանը վերաբերող առնվազն 30 պիլոտա-

¹ Անտոնյան Բ., Գոյչանյան Շ., ՀՀ գյուղատնտեսության ոլորտում ապահովագրական համակարգի ներդրման հնարավորությունները, //ԵՊՀ, ուսանողների, ասպիրանտների և երիտասարդ գիտնականների միջազգային 4-րդ գիտաժողով, Եր., 2016, էջ 17-22:

² Шарапова С.А. Оценка эффективности управления сбытовыми каналами страховой компании на рынке страхования, // Вестник Московского городского педагогического университета. Серия: Экономика. 2014. № 1. С. 84–94.

յին ծրագրի առկայությունը: Ընդ որում՝ պիլոտային ծրագրի շրջանակներում ապահովագրական ծառայությունների դիմաց ապահովագրավճարները վճարման ենթակա էին FAO-ի կողմից:

ՀՀ-ում անասնաբուծության ոլորտում առավել հաճախ հանդիպող ռիսկերն են հիվանդությունները, եղանակային անբարենպաստ պայմանները, ստացված գյուղմթերքի իրացման գնի տատանումները, կենդանիների մթերատվության տատանումները և մարդկային գործոնը (ֆերմերների մասնագիտական ունակությունների բացակայություն, տեղեկատվության պակաս):¹ ԽԵԿ-ի ապահովագրության պիլոտային ծրագրի իրականացման արդյունքում ակնկալվեց, որ կհիմնավորվի ապահովագրության արդյունավետությունը և հետագայում այն կիրականացվի համապետական մասշտաբներով:

2016թ. դեկտեմբեր ամսին ENPARD ծրագրի կողմից հայտարարվեց մրցույթ՝ ՀՀ մարզերից որևէ մեկի մեկ կամ մի քանի համայնքներում իրականացնել գյուղացիական տնտեսություններին պատկանող ԽԵԿ-ի ապահովագրություն: Մրցույթի հրավերն ուղարկվեց ՀՀ-ում գործող ապահովագրական բոլոր 6 ընկերություններին: Մրցույթին մասնակցեցին 3 ապահովագրական ընկերություն: Արդյունքներն ամփոփվեցին 2017թ. փետրվարին, և հաղթող ճանաչվեց Նաիրի Ինշուրանս Ապահովագրական ՍՊԸ-ն:

Պիլոտային ծրագիրն իրականացվեց ՀՀ Արարատի մարզի Շահումյան և Տափերական համայնքներում: 2017թ. մարտ ամսին ծրագրի շրջանակներում 1 տարի ժամկետով ԽԵԿ-ի ապահովագրության պայմանագրեր կնքվեցին 32 ֆերմերների հետ՝ նրանցից 13-ը կանայք են: Մինչ պայմանագրեր ստորագրելը՝ հանդիպումներ տեղի ունեցան ֆերմերների և պիլոտային ծրագրում ներգրավված շահառուների միջև, որի ընթացքում Նաիրի Ինշուրանսի կողմից ներկայացվեցին ԽԵԿ-ի ապահովագրության պայմանները և պարզաբանվեցին ֆերմերներին և անասնաբույժներին հետաքրքրող հարցերը: Պիլոտային ծրագրի մեկնարկը տրվեց 2017թ. մարտի 7-ին և տևեց է մինչև 2018թ. մարտի 6-ը ներառյալ: Ծրագրի շրջանակներում ապահովագրվել են 224 ԽԵԿ: Գրանցվեց է 4 պատահար և բոլոր դեպքերով էլ ֆերմերներին տրամադրվեցին ապահովագրական փոխհատուցումներ՝ ապահովագրության պայմանների համաձայն:

Ծրագիրը թույլ տվեց նվազեցնել ֆինանսական ռիսկերը, ինչպես նաև բայց և այնպես արձափագրեց բացասական կողմեր, մասնավորապես այն համապետական բնույթ չկրեց կրում, ցածր էր ֆերմերների իրազեկվածության մակարդակը և բացակայում է վստահությունը ապահովագ-

¹ Գյուղատնտեսական ռիսկերի ապահովագրական համակարգի ներդրման ուղիները ՀՀ-ում, Եր., «Տնտեսագետ», 2017, էջ 22:

րության նկատմամբ: Ուստի ՀՀ գյուղատնտեսական նախարարության կողմից առաջարկվեց ընդլայնել ապահովագրվող կենդանիների գլխաքանակը:

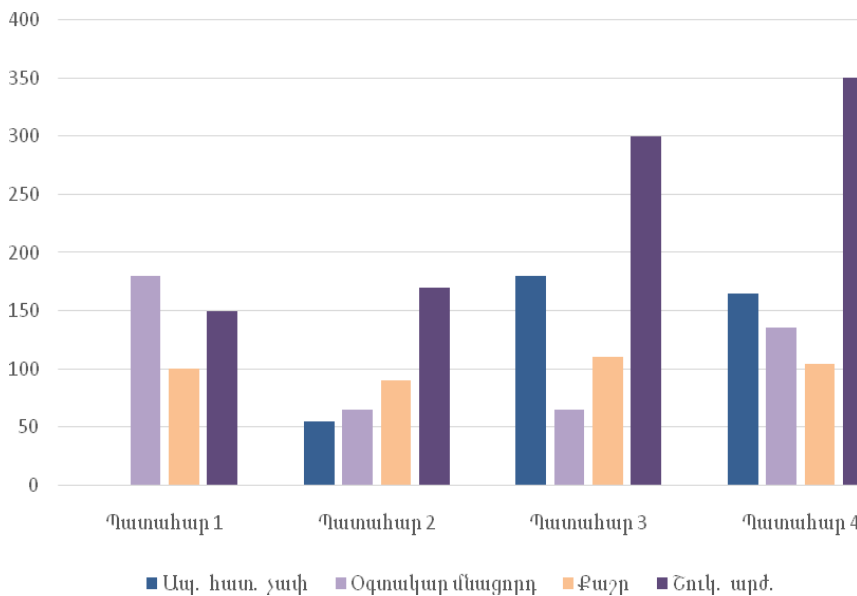
FAO-ի հետ անցկացրած հարցման շրջանակներում վերջինիս կողմից բարձրացվեց մի կարևոր խնդիր՝ կապված կենդանիների համարակալման հետ: Գյուղերի մեծ մասը չի կատարում կենդանիների համարակալում և չի անցկացնում դրա պատշաճ ու հետևողական վարում, մինչդեռ համարակալման գործընթացը ապահովագրության մեկնարկի կարևորագույն բաղադրիչներից մեկն է: Ուստի, FAO-ի կողմից առաջարկվեց կենդանիների հաշվառման գործընթացը կազմակերպել պիտակավորման եղանակով, հետագայում մշակել ԽԵԿ-ի շուկայական արժեքների գնահատման մեթոդոլոգիա՝ հաշվի առնելով սեռատարիքային կազմը և կենդանու պահման նշանակությունը՝ կաթնատու, մսատու և այլն: Հաշվի առնելով ԽԵԿ-ի պահման տարածքի բնակլիմայական պայմանները՝ բացի նախատեսված ստանդարտ պատվաստումներից՝ առաջարկվեց ըստ անհրաժեշտության իրականացնել նաև լրացուցիչ պատվաստումներ: Մասնավորապես, պիլոտային ծրագիրն ընդգրկած համայնքերում վերջին 2 տարիներին այլևս չեն իրականացվել մալարիայի դեմ պատվաստում, չնայած, որ տարածքում առկա են ճահիճներ և մոծակների միջոցով հնարավոր է տարածվի մալարիա հիվանդությունը: Ծրագրի շրջանակներում կենդանիներից մեկի անկման պատճառը հենց մալարիան էր:

Ինչ վերաբերում է իրականացված պիլոտային ծրագրի նկատմամբ ապահովագրական ընկերության դիրքորոշմանը, ապա Նաիրի Ինշուրանսի հետ անցկացված հարցման արդյունքում պարզվեց, որ ծրագրի իրականացման գլխավոր շարժառիթը է գյուղատնտեսական ապահովագրության զարգացումը և գյուղատնտեսական ապահովագրության համատարած ներդրումն էր: Հետագայում ԽԵԿ-ի ապահովագրության շարունակական բնույթ կրելու դեպքում Նաիրի Ինշուրանսը, ելնելով ապահովագրության միջազգային փորձից, մտադրվեց սահմանել 5% ապահովագրական վճարի դրույքաչափ, որոշ բացառություններով՝ կապված համատարած ապահովագրության դեպքի հետ:

Պիլոտային ծրագրի արդյունքների ամփոփման նպատակով հարցումներ անցկացվեցին Արարատի մարզի Շահումյան համայնքի ապահովագրական հատուցում ստացած և չստացած տասը ֆերմերների հետ: Հարցվողների 30%-ը իգական սեռի ներկայացուցիչներ են, իսկ 70%-ը՝ արական: Հատուցում ստացածների մասնաբաժինը ընդհանուրում 40% է, չստացածներինը՝ 60%: Վերջիններիս միջին տարիքը 50 տարեկանն է, կրթությունը՝ միջնակարգ, ընտանիքի անդամների քանակը միջինում 5-ն է, այդ թվում՝ տնտեսապես կախվածների քանակը միջինում 3:

Ապահովագրված կովերը ծրագրի շրջանակներում հարցված ֆերմերներին պատկանող կովերի ընդհանուր քանակի 97%-ն էին, իսկ ապահովագրված ցուլերը՝ ցուլերի ընդհանուր քանակի 27%-ը: Ապահովագրման տիրույթում 1-5 տարիքային միջակայքում կային 56 կովեր, որոնցից ապահովագրվել են 53-ը, իսկ 5-9 տարիքային միջակայքում կային 51 կովեր, որոնցից բոլորն էլ ապահովագրվել են: Ցուլերի տարիքային միջակայքը 0,5-3 տարեկանն է: Ապահովագրության ընթացքում տեղի է ունեցել 4 պատահար, որոնցից 2-ը՝ մալարիա և պիրոպլազմոս հիվանդությունների հետևանքով, իսկ մյուս երկուսը՝ վրաերթի և կենդանու օրգանիզմում հայտնաբերված 10-15 սմ երկարությամբ մետաղական լարի արդյունքում:

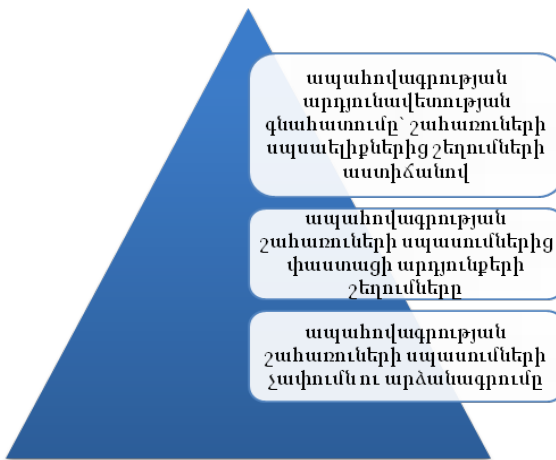
Գծապատկեր 1-ում ամփոփ ներկայացված են ապահովագրական պատահարների բնութագրիչները՝ ապահովագրական հատուցման գումարի չափ (ՀՀ դրամ), օգտակար մնացորդի արժեք (ՀՀ դրամ), շուկայական արժեք (ՀՀ դրամ), ԽԵԿ-ի քաշ (կգ):

Գծապատկեր 1: Ապահովագրական պատահարների բնութագրիչների ամփոփ ներկայացում

Ըստ այդ տվյալների ակնհայտ է, որ առաջին պատահարի դեպքում օգտակար մնացորդը 180 000 դրամ է, օգտակար քաշը՝ 100 կգ, շուկայական արժեքը՝ 150 000 դրամ, իսկ ապահովագրական հատուցման չափը 0 է, քանի որ օգտակար մնացորդի արժեքը գերազանցել է շուկայական ար-

Ժեքը: Երկրորդ պատահարի դեպքում ապահովագրական հատուցման չափը 55 000 դրամ է, օգտակար մնացորդը՝ 65 000 դրամ, օգտակար քաշը՝ 90 կգ, շուկայական արժեքը՝ 170 000 դրամ: Երրորդ պատահարի դեպքում ապահովագրական հատուցման չափը 180 000 դրամ է, օգտակար մնացորդը՝ 65 000 դրամ, օգտակար քաշը՝ 110 կգ, շուկայական արժեքը՝ 300 000 դրամ: Չորրորդ պատահարի դեպքում ապահովագրական հատուցման չափը 164 800 դրամ է, օգտակար մնացորդը՝ 135 200 դրամ, օգտակար քաշը՝ 104 կգ, շուկայական արժեքը՝ 350 000 դրամ: Հարցվողների 70%-ը նշել էր, որ պատրաստ է հետագայում իրականացնել ապահովագրություն միայն ծրագրի անվճար լինելու դեպքում, 10%-ը՝ 2-3%-ի դեպքում, 10%-ը՝ 5%-ի դեպքում և մնացած 10%-ը՝ 0,5%-ի դեպքում:

Գծապատկեր 2 Ագրոապահովագրության արդյունավետության համակարգային գնահատման առաջարկվող մեխանիզմը:¹

Սակայն, ԽԵԿ-ի ապահովագրման շահառուների սպասումներն ու պահանջմունքների բավարարման հետադարձ կապի տեղեկատվությունը այդպես էլ չհամակարգվեց և չդարձավ չափելի այնքանով, որքանով որ հնարավոր կլինեք այն ընդգրկելու ապահովագրական գործարքի արդյունավետությունը բնութագրող ցուցանիշում: Այս նպատակով, մեր կողմից առաջարկվում է ագրոապահովագրության արդյունավետությունը գնահատել համակարգային մոտեցմամբ, կատարելով հետևյալ քայլերը (տես գծապատկեր 2):

Առաջին. համակարգել ագրոապահովագրության բոլոր շահառուների սպասումները ապահովագրական գործընթացից (a0, b0, c0, d0, f0):

¹ Կազմվել է հեղինակի կողմից:

Երկրորդ. արձանագրել և համակարգել ապահովագրական գործընթացի փաստացի վերջարդյունքները՝ ըստ առանձին շահառուների (a_1, b_1, c_1, d_1, f_1)::

Երրորդ. բացահայտել շահառուների սպասումների և պահովագրության փաստացի վերջարդյունքների շեղումները ($\Delta a, \Delta b, \Delta c, \Delta d, f\Delta$):

Չորրորդ. հաշվարկել շեղումների հիմքով հաշվարկել ագրոապահովագրության արդյունավետության ինտեգրալային ցուցանիշ.

$$\Sigma (\Delta a, \Delta b, \Delta c, \Delta d, f\Delta) \min \rightarrow$$

Артак Мартиросян, Проблемы системной оценки эффективности агрострахования - Эффективность агрострахования не следует рассматривать исключительно с точки зрения страховых компаний и фермерских хозяйств. В настоящее время важна степень удовлетворенности различных заинтересованных сторон (бенефициаров) процессом страхования, поэтому эффективность агрострахования должна на консолидированной основе отражать социально-экономические последствия процесса страхования как на микро, так и на макроэкономическом уровнях.

Artak Martirosyan, Problems of system assessment of agriculture insurance - The effectiveness of agricultural insurance should not be considered solely from the point of view of insurance companies and farms. At present, the degree of satisfaction of various stakeholders (beneficiaries) with the insurance process is important, therefore, the effectiveness of agricultural insurance should, on a consolidated basis, reflect the socio-economic consequences of the insurance process at both the micro and macroeconomic levels.

**ԲՆԱԿԱՐԱՆԱՅԻՆ ՖՈՆԴԻ ՎԵՐԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ
ԲԱՐԵԼԱՎՄԱՆ ՈՒՂԻՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ
ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ**

ԱՐՄԱՆ ԱՍԹԱՆ

Բանալի բառեր - բնակարանային ֆոնդ, բնակելի շինություն, կապիտալ վերանորոգում, շենքի արդիականացում, բնակարանային ֆոնդի վերարտադրություն, համաֆինանսավորում:

Բնակարանային ֆոնդը և դրա վերարտադրությունը: Բնակարանային ֆոնդը երկրի տարածքում գտնվող բոլոր բնակելի շինությունների ամբողջությունն է՝ անկախ դրանց սեփականության ձևից¹: Այն իր մեջ ներառում է ինչպես բնակարաններն ու բնակելի տները, այնպես էլ մասնագիտացված կացարանները (տարեցների/հաշմանդամների/վետերանների կեցության համար նախատեսված հատուկ հաստատություններ, հանրակացարաններ և այլն), ծառայողական բնակարանները և տարաբնույթ շենքերում առկա բնակելի շինությունները²: Կախված սեփականության ձևից՝ առանձնացնում են.

- մասնավոր բնակարանային ֆոնդը, որը ֆիզիկական և իրավաբանական անձանց սեփականություն հանդիսացող բնակելի շինությունների ամբողջությունն է,

- պետական բնակարանային ֆոնդը, որը սեփականության իրավունքով պետությանը և նրա սուբյեկտներին պատկանող բնակելի շինությունների ամբողջությունն է,

- համայնքային/մարզային բնակարանային ֆոնդը, որը սեփականության իրավունքով տվյալ համայնքին պատկանող բնակելի շինությունների ամբողջությունն է:

Բնակարանային ֆոնդը յուրաքանչյուր պետության կարևորագույնակտիվներիցմեկն է: Ուստիպետությունը, որպեսուղրտի գլխավորվերահսկող/կարգավորող, պետք է հետևողականորեն համակարգիայդակտիվին առնչվող բոլոր կարճաժամկետ և երկարաժամկետ նպատակները:

Երկրի բնակարանային ֆոնդի շահագործումն առավել արդյունավետ դարձնելու նպատակով անհրաժեշտ է ապահովել դրա շարունակական թարմացումը ու վերարտադրությունը: Ընդհանուր առմամբ՝ բնակա-

¹St' u Пасечнюк, Н. Ю., "Воспроизводство жилищного фонда и улучшение жилищных условий граждан." Сборник научных трудов Sworld 39, no. 4, 2013, с. 75.

² St' u Сироткин, В. А., Руткаускас, Т. К., "Развитие управления воспроизводством жилищного фонда в муниципалитетах." Экономика и предпринимательство (4-1), 2014, с. 334-338.

րանային ֆոնդի վերարտադրությունը կարելի է սահմանել որպես բնակելի շինությունների կառուցման, (վերա)բաշխման ու շահագործման գործընթացների կրկնվող և անընդհատ նորացվող միասնական համակարգ¹։ Բնակելի ֆոնդի վերարտադրությունը բնակարանային քաղաքականության կարևորագույն խնդիրներից է, որն ունի երկարաժամկետ սոցիալական և տնտեսական հետևանքներ։ Բնակարանային ֆոնդի վերարտադրությունը իրականացվում է նոր բնակարանային շենքերի շինարարության, հիմնային (կապիտալ) վերանորոգման, գործող օբյեկտների արդիականացման/վերակառուցման աշխատանքների միջոցով։

Ներկայումս կապիտալ վերանորոգումների իրականացումը(ներառյալ արդիականացման/վերակառուցման աշխատանքները) համարվում է բնակարանային ֆոնդի վերարտադրության ամենանախընտրելի և հեռանկարային տարբերակը։ Այս եղանակի հիմքում ընկած է առկա օբյեկտների/կառույցների ֆիզիկական մաշվածության նվազեցման և ամրացման աշխատանքների միջոցով դրանց շահագործման հատկանիշների բարելավումը։ Կապիտալ վերանորոգումների/արդիականացման եղանակի համեմատ նոր բնակարանների շինարարությունն, օրինակ, ունի հետևյալ բարդությունները/թերությունները²։

- Նոր բնակարանային շենքի կառուցման գործընթացի նշանակալի կապիտալատարությունը և համապատասխան աշխատանքների տևողությունը էականորեն բարդացնում են բնակարանաշինության ոլորտում ներդրումային գործընթացի խթանումը։

- Նոր բնակարանային շենքի կառուցումը ենթադրում է նոր տարածքների ձեռքբերում, որոնք երկար ժամանակ այլ նպատակով չեն կարող օգտագործվել։

- Նոր բնակարանները, որպես կանոն, ձեռք են բերվում ունևոր մարդկանց կողմից։ Այդ իսկ պատճառով, չնայած բնակարաններով ապահովվածության միջին ցուցանիշի աճին, նոր բնակարանային շենքերի կառուցումը չի հանգեցնում անբարեկարգ բնակարաններ ունեցող մարդկանց քանակի նվազմանը։

Հենց այս հանգամանքներով է պայմանավորված թե՛ զարգացած, թե՛ զարգացող երկրներում բնակարանային ֆոնդերի վերարտադրության նպատակով հիմնային վերանորոգման/արդիականացման աշխատանքների ծավալների նշանակալի աճը բնակարանաշինության ծավալների նկատմամբ։

¹ St' u **Чернова, Ю. С.** "Особенности воспроизводства жилищного фонда в зарубежных странах." Гуманитарные научные исследования (2), 2015, с. 207-210.

² St' u **Ларин, С. Н.**, "Модернизация сферы жилищно-коммунального хозяйства на основе внедрения инновационных подходов в управление и повышение эффективности воспроизводства жилищного фонда." Национальные интересы: приоритеты и безопасность (8), 2013, с. 38-39.

Հայաստանի Հանրապետության բնակարանային ֆոնդը: ՀՀ բնակարանային տնտեսության ընդհանուր մակերեսը 2018 թվականի վերջին կազմում էր 93.7 մլն քմ, որից 52.7 մլն քմ (56.2%) գտնվում էր քաղաքներում, իսկ 41 մլն քմ-ն (43.8%)՝ գյուղերում(տե՛ս Աղյուսակ 1): Նույն ժամանակահատվածի դրությամբ բազմաբնակարան շենքերի թիվը ՀՀ-ում 19,174 էր (444,095 բնակարան և 28,487,819 քմ գումարային մակերես): Հարկ է նշել, որ 2017 թվականի համեմատությամբ փոքր-ինչ նվազել է մեկ բնակչի ապահովվածությունն ընդհանուր մակերեսով՝ 31.9 քմ-ից հասնելով 31.6 քմ-ի:

Աղյուսակ 1. Բնակարանային ֆոնդն ըստ ՀՀ մարզերի և Երևան քաղաքի 2018թ-ին
Աղբյուրը՝ ՀՀ ԱՎԾ

	Ընդհանուր մակերես	Քաղաքային	Գյուղական
ք.Երևան	25,158,568	25,158,568	-
Արագածոտն	5,751,293	1,874,915	3,876,378
Արարատ	8,740,450	1,776,040	6,964,410
Արմավիր	8,594,397	2,684,990	5,909,407
Գեղարքունիք	7,454,304	2,839,565	4,614,739
Լոռի	8,985,218	5,218,671	3,766,547
Կոտայք	9,614,543	3,936,769	5,677,774
Շիրակ	7,313,814	4,235,187	3,078,627
Սյունիք	4,279,558	2,354,554	1,925,004
Վայոցձոր	1,954,761	600,187	1,354,574
Տավուշ	5,903,193	2,051,020	3,852,173
Ընդամենը ՀՀ	93,750,099	52,730,466	41,019,633

Աղյուսակ 2. Բազմաբնակարան շենքերի
քանակն ըստ շահագործման հանձնման տարեթվերի 2018թ. տարեվերջին
Աղբյուրը՝ ՀՀ ԱՎԾ

	Շենքերի քանակը	Այդ թվում՝ հանձնվել են շահագործման						
		մինչև 1950թ.	1951-1970թթ.	1971-1980թթ.	1981-1990թթ.	1991-2000թթ.	2001-2010թթ.	2011 և հետո
Երևան								
Քանակը	4868	372	1826	1223	1137	138	109	63
Տոկոսը	100%	7.6%	37.5%	25.1%	23.4%	2.8%	2.2%	1.3%
ՀՀ								
Քանակը	19038	1674	5559	4487	4357	1858	948	155
Տոկոսը	100%	8.8%	29.2%	23.6%	22.9%	9.8%	5.0%	0.8%

Աղյուսակ 2-ում ներկայացվում է ՀՀ բնակֆոնդի տարիքը: Ինչպես տեսնում ենք, բազմաբնակարան շենքերի 62%-ը շահագործվում է 48 տարուց պակաս, ուստի կարելի է ենթադրել, որ բնակարանային ֆոնդը դեռ համեմատաբար երիտասարդ է:

Այժմ անդրադառնանք ՀՀ-ում բնակարանային ֆոնդի վերարտադրությանը: Ինչպես երևում է Աղյուսակ 3-ում, 2018թ.-ին 2017թ. -ի համեմատությամբ էականորեն աճել է բնակչության ու կազմակերպությունների միջոցների հաշվին գործարկվող շենքերի ընդհանուր մակերեսը, իսկ պետական բյուջեի հաշվին գործարկվող շենքերի ընդհանուր մակերեսը զգալիորեն նվազել է: Աղյուսակ 4-ում և 5-ում ներկայացված են 2013-2018թ. Երևանում և ՀՀ մարզերում կապիտալ վերանորոգված բազմաբնակարան շենքերի քանակն ու այդ ուղղությամբ կատարված ծախսերը: Ինչպես տեսնում ենք, Երևանում և մարզերի մեծ մասում 2018թ. -ին զգալիորեն աճել է վերանորոգված շենքերի քանակը:

Աղյուսակ 3. Բնակելի շենքերի գործարկումը ու շինարարությունն ըստ ՀՀ մարզերի և ք.Երևանի

Աղբյուրը՝ ՀՀ ԱՎԾ

	Գործարկվել են բնակելի շենքեր, ընդհանուր մակերես, քմ		Շինարարություն, ընթացիկ գներով, մլն դրամ
	2018 թ.	2017 թ.	
Ընդամենը ՀՀ, որից	290937	210210	113353.5
Պետական բյուջեի հաշվին	1802	5479	2479.7
Համայնքների միջոցների հաշվին	-	-	799.8
Մարդասիրական օգնության միջոցների հաշվին	-	-	11.3
Կազմակերպությունների միջոցների հաշվին	152952	89247	37538.5
Բնակչության միջոցների հաշվին	136183	115484	72524.2

Աղյուսակ 3. Կապիտալվերանորոգված բազմաբնակարան շենքերի քանակներստ ՀՀ մարզերի և Երևանքաղաքի, 2013-2018թթ.

	2013	2014	2015	2016	2017	2018
ք.Երևան	742	378	555	557	615	2647
Արագածոտն	4	4	-	-	-	-
Արարատ	1	1	1	2	2	-
Արմավիր	17	15	15	-	-	10
Գեղարքունիք	70	69	65	62	67	89
Լոռի	10	1	6	2	4	24
Կոտայք	21	6	1	3	2	115
Շիրակ	2	-	-	-	-	191
Սյունիք	-	-	-	-	-	-
Վայոց ձոր	-	-	-	-	-	34
Տավուշ	-	-	-	-	-	32
Ընդամենը ՀՀ	867	474	643	626	690	3142

ՀՀ բնակարանային ֆոնդի վերարտադրության վերլուծություն: Ինչպես շատ զարգացած ու զարգացող երկրներում, այնպես էլ ՀՀ-ում բնակարանային ֆոնդի բնորոշիչ առանձնահատկություններից մեկը մասնավոր սեփականության գերակայությունն է¹: Մեր հանրապետությունում բազմաբնակարան բնակելի շենքերի կառավարումն իրականացվում է համատիրությունների, լիազորագրային և հավատարմագրային կառավարիչների, իսկ հիշյալ երեքի բացակայության պարագայում՝ համայնքների (համայնքապետարանների համապատասխան բաժինների) կողմից: Բնակարանային ֆոնդի վերարտադրությանն առնչող գործընթացների մի զգալի հատված հենց համատիրությունների և կառավարման այլ մարմինների պատասխանատվության ներքո է: Սակայն համատիրությունների անդամները հաճախ չունեն բազմաբնակարան շենքերն արդյունավետ կառավարելու համար անհրաժեշտ հմտություններ: Ի հավելումն՝ համատիրությունների գործառույթների իրականացումը թույլ է վերահսկվում ինչպես սեփականատերերի, այնպես էլ համապատասխան պետական մարմինների կողմից: Նման պայմանների առկայությունը սեփականատերերի մեծամասնության շրջանում հանգեցրել է կառավարման մարմինների հանդեպ անվստահության, ինչն էլ իր հերթին խոչընդոտում է վերանոր-

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետությունում Բազմաբնակարան Բնակարանային Ֆոնդի Կառավարման, Պահպանման Եվ Շահագործման Բարելավման Հնգամյա Ռազմավարական Ծրագիր, 2011թ., Աղբյուրը՝ http://www.mud.am/programs/files/29_09_11_n38_h.pdf:

րոգման/արդիականացման աշխատանքների իրականացման համար նախատեսված վճարների հավաքագրումը:

Աղյուսակ 5. Բազմաբնակարան շենքերի կապիտալ վերանորոգման ուղղությամբ կատարված ծախսերնրստ ՀՀ մարզերի և Երևանքաղաքի, 2013-2018թթ.

Աղբյուրը՝ ՀՀ ԱՎԾ

	2013	2014	2015	2016	2017	2018
ք. Երևան	451,519.2	348,358.3	826,554.7	290,636.6	320,017.5	1,023,210.0
Արագածոտն	49.0	63.0	-	-	-	-
Արարատ	5,015.0	31,569.4	194,309.0	41,042.7	41,042.7	-
Արմավիր	23,546.0	1,530.0	1,530.0	-	-	3,299.0
Գեղարքունիք	4,039.8	1,618.7	2,707.1	1,956.8	2,583.8	3,613.7
Լոռի	63,001.0	5,451.5	51,050.0	7,665.1	23,142.8	5,390.0
Կոտայք	1,835.9	3,195.3	2,130.8	2,770.0	1,465.0	18,579.5
Շիրակ	200.0	-	-	-	-	61,586.6
Սյունիք	-	-	-	-	-	-
Վայոց ձոր	-	-	-	-	-	430,707.6
Տավուշ	-	-	-	-	-	8,347.0
Ընդամենը ՀՀ	549,205.9	391,786.2	1,078,281.6	344,071.2	388,251.8	1,554,733.4

Բնակֆոնդի վերարտադրության համատեքստում մյուս մտահոգիչ խնդիրը բազմաբնակարան շենքերի տեխնիկական վիճակն է: Համաձայն ՀՀ քաղաքաշինության նախարարության կողմից դեռ 2007թ.-ին իրականացված բազմաբնակարան շենքերի համալիրի հետազոտության¹ արդյունքների՝ բնակելի շենքերի 30%-ը անմխիթար վիճակում էր, 64%-ը՝ բավարար և միայն 6%-ը՝ բարվոք վիճակում: Բազմաբնակարան շենքերի նման ոչ բարվոք տեխնիկական վիճակը անհրաժեշտ վերանորոգման աշխատանքների չիրականացման արդյունք է: Սակայն հարկ է նշել, որ խնդիրն ավելի է սրվում շենքերի մի զգալի հատվածի ցածր սեյսմակայունության պատճառով:

Ստեղծված իրավիճակը հաղթահարելու համար պետությանն անհրաժեշտ է.

¹ Տե՛ս **ՀՀ քաղաքաշինության նախարարություն**, Բազմաբնակարան շենքերի համալիր հետազոտություն, 2007:

1) *իրականացնել բազմաբնակարան շենքերի նոր համալիր հետազոտություն, ինչը թույլ կտա ավելի իրատեսական պատկերացում կազմել իրավիճակի մասին,*

2) *շարունակել բնակարանային շուկայի զարգացմանը, մասնավորապես՝ բնակարանաշինության մեջ մասնավոր ներդրումների օժանդակությանը (առաջարկի խթանում) և բնակապահովման տարբեր ծրագրերի շրջանակներում որոշ խմբերի քաղաքացիներին բնակարան ձեռք բերելու և նպատակով ֆինանսական աջակցության տրամադրմանն (պահանջարկի խթանում) ուղղված բնակարանային քաղաքականությունը¹ (երիտասարդ ընտանիքների, երիտասարդ մասնագետների և քաղաքացիական ծառայողների համար տրամադրվող բյուջետային սուբսիդիաներ, հիփոթեքային վարկերի վերաֆինանսավորում, հարկային արտոնություններ և այլն),*

3) *ներդնել բնակարանային ֆոնդի վերարտադրության, մասնավորապես՝ կապիտալ վերանորոգումների (ծավալուն վերակառուցումների) ֆինանսավորման նոր մեխանիզմ(ներ):* Բնակարանային ֆոնդի վերարտադրության աշխատանքների իրականացմանը բնակելի շինությունների սեփականատերերի մասնակցությունը խթանելու նպատակով պետք է ձևավորել նոր մեխանիզմ՝ հիմնված համաֆինանսավորման սկզբունքով տրամադրվող պետական և/կամ համայնքային սուբսիդիաների վրա: Բնակելի շինությունների սեփականատերերին այդպիսով հնարավորություն կընձեռվի իրենց իսկ շենքի (ընդհանուր բաժնային սեփականության) վերանորոգման նպատակով օգտագործելու պետական և համայնքային բյուջեների միջոցները՝ պայմանով, որ իրականացվելիք աշխատանքների արժեքի որոշակի (նախապես որոշված) մասը պետք է տրամադրվի սեփականատերերի միջոցներից: Միևնույն ժամանակ անհրաժեշտ է սահմանել տրամադրվող բյուջետային սուբսիդիաների առավելագույն ծավալ, որը բազմաբնակարան շենքի բնակելի շինությունների սեփականատերերը կկարողանան ձեռք բերել համատիրությունների, լիազորագրային կառավարիչների և հավատարմագրային կառավարիչների (իսկ վերջիններիս բացակայության դեպքում՝ համայնքապետարանների համապատասխան ներկայացուցիչների) միջոցով: Որպես սուբսիդիաների առավելագույն ծավալ՝ կարելի է դիտարկել, օրինակ, դիտարկվող բազմաբնակարան շենքի կապիտալ վերանորոգման բոլոր աշխատանքների արժեքի 80-90%-ը: Պետական և համայնքային բյուջետային միջոցների տրամադրումը թիրախավորված սուբսիդիաների տեսքով կապահովի բնակարանային ֆոնդի վերարտադրություն՝ հիմք ընդունելով ոչ միայն պետական և

¹ Տե՛ս Հայաստանի Հանրապետության կառավարությանն առընթեր քաղաքաշինության պետական կոմիտե, Բնակարանային տնտեսության և հողային ռեսուրսների կառավարում. երկրի նկարագիր, 2017, Երևան, էջեր 18-19:

համայնքային օղակներում ընդունվող վարչարարական որոշումները, այլև սեփականատերերի կողմից համապատասխան աշխատանքները համաֆինանսավորմամբ իրականացնելու նախաձեռնությունը: Այս մեխանիզմը զգալիորեն կբարձրացնի բնակելի շինությունների սեփականատերերի իրավագիտակցության մակարդակը և նախաձեռնողականությունը, ինչպես նաև կուժեղացնի նրանց կողմից համատիրությունների աշխատանքի վերահսկողությունը: Բազմաբնակարան շենքի բնակելի շինությունների սեփականատերերի շրջանում համաֆինանսավորմամբ կապիտալ վերանորոգում (կամ ծավալուն արդիականացում) իրականացնելու չափորոշիչ կարող է դառնալ, օրինակ, կատարվելիք աշխատանքների սահմանային արժեքը՝ դիտարկվող շենքի բնակելի շինությունների 1 քառ.մ.-ի հաշվով: Հիշյալ ցուցանիշի ընդունելի արժեքը պետք է լինի այնպիսին, որ մի կողմից բավարար լինի բազմաբնակարան շենքի լիարժեք կապիտալ վերանորոգման համար, մյուս կողմից թույլ տա սեփականատերերին իրենց իսկ միջոցներով ապահովել պահանջվող միջոցների նախապես համաձայնեցված չափաբաժինը:

Այսպիսով՝ բնակարանային ֆոնդի վերարտադրությունը բարելավելու նպատակով մեր երկիրը պետք է օժանդակի նոր բնակելի շենքերի շինարարությանը առաջարկի ու պահանջարկի համաժամանակյա խթանման միջոցով և թիրախավորված սուբսիդիաների կիրառմամբ նպաստի բազմաբնակարան բնակելի շենքերում վերանորոգման և/կամ արդիականացման աշխատանքների իրականացմանը:

Арман Асрян, Способы улучшения воспроизводства жилищного фонда в Республике Армения - Целью данной статьи является улучшение воспроизводства жилищного фонда в Республике Армения. Из цели статьи вытекают следующие задачи: исследовать различные препятствия для воспроизводства жилищного фонда в РА и предложить соответствующие решения. С помощью систематического метода определён жилищный фонд как совокупность всех жилых зданий в стране, независимо от формы их собственности. Подробно описан жилищный фонд Армении, выявлены институциональные и физические препятствия на пути воспроизводства жилищного фонда. Используя аналитический метод, предложены системные решения, направленные на преодоление барьеров в воспроизводстве жилищного фонда в РА.

¹Տե՛ս **Ларин, С. Н.**, "Модернизация сферы жилищно-коммунального хозяйства на основе внедрения инновационных подходов в управление и повышение эффективности воспроизводства жилищного фонда." Национальные интересы: приоритеты и безопасность (8), 2013, с. 40-41.

Arman Asryan, Ways of improving the housing fund reproduction in the Republic of Armenia - The purpose of this article is to improve the housing fund reproduction in the RA. The problems stemming from the purpose of the article are as follows: to investigate the various barriers to the reproduction of the housing fund in the Republic of Armenia and to propose pertinent solutions. Using the systems approach, the housing fund is defined as the aggregation of all residential buildings in the country, regardless of their form of ownership. The housing fund of Armenia is described in detail, institutional and physical obstacles to the reproduction of the housing fund are identified. Using the analytical method, systemic solutions are proposed aimed at overcoming barriers to the reproduction of the housing fund in the Republic of Armenia.

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ԵԿԵՂԵՑԻ - ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԵՎ ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ)

ՍԻՐԱՆՈՒՇ ՄԵԼԻՔՅԱՆ

Բանալի բառեր - Առաջին Հանրապետություն, Խորհրդային Հայաստան, եկեղեցի, պետություն, իրավաքաղաքական կարգավորում, պատմական իրողություն, ժամանակաշրջան, պատմական նախադրյալներ:

Բոլոր ժամանակաշրջաններում եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերությունների հիմնահարցը պահանջել է իրավաքաղաքական կարգավորում: Այդ փոխհարաբերությունների կարգավորման տեսանկյունից հետաքրքրական է ուսումնասիրել թե՛ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության (այսուհետ՝ Առաջին հանրապետություն) և թե՛ Խորհրդային Հայաստանի իրավաքաղաքական մշակույթը: Առաջին հանրապետության պատմաքաղաքական նախադրյալները բարդ էին եկեղեցու հետ փոխհարաբերությունների կարգավորման տեսանկյունից մի շարք պատճառներով, ուստի 20-րդ դարում ծավալված պատմաքաղաքական իրադարձությունների մեջ առանձնացնենք այն կարևորագույն փաստական իրողություններն ու հանգամանքները, որոնք կարևորվում են եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերության ներկա իրողությունները հասկանալու և պատմական հիմքն ըմբռնելու համար: Հատկանշական է այն հանգամանքը, որ Հայկական հարցի լուծման դիվանագիտական-քաղաքական ամբողջ պատասխանատվությունն այդ ժամանակահատվածում Եկեղեցին վերցրել էր իր վրա: 1912-ից Մայր աթոռ Ս. Էջմիածինը զգալի ջանքեր է գործադրել Հայ դատի խնդիրը բարձրացնելու համար:¹ Եվրոպական պետությունների ուշադրությունը Հայ դատի վրա սևեռելու նպատակով Գևորգ Ե Սուրենյանց Ամենայն հայոց կաթողիկոսը ստեղծել է Ազգային պատվիրակություն՝ հայտնի հայ հասարակական գործիչ Պողոս Նուբար փաշայի գլխավորությամբ: Ազգային պատվիրակության գործունեությունն ամբողջ-

¹ Հայ եկեղեցին Առաջին Աշխարհամարտի տարիներին, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին, 2003, 343 էջ:

ջությամբ կազմակերպվել, համաձայնեցվել և մասամբ ուղղորդվել է Մայր աթոռի կողմից և անմիջական մասնակցությամբ:¹

Առաջին հանրապետության պատմական կարճատև գոյությունը կարևորագույն նվաճումներ է բերել նաև Եկեղեցու համար: Այդ շրջանում (1918–20) Հայ եկեղեցու իրավական կարգավիճակի ամրագրման և պետության մեջ նրա դերի բարձրացման հարցը դարձել է երկրի ղեկավարության ուշադրության առարկա: Այդ նպատակն է հետապնդել «Հայաստանյայց առաքելական Մայր եկեղեցու և Հայաստանի Հանրապետության միջև կնքվելիք դաշնագրի նախագիծը» (12.2.1920), որը մնացել է անիրագործելի: Անկախ դրանից եկեղեցին անընդհատ կապի մեջ է գտնվել արտաքին աշխարհի հետ, ըստ էության երբեմն իր վրա վերցնելով երկրի դիվանագիտական հարաբերությունների և արտաքին քաղաքականության մի շարք գործառնություններ: Երբ նորաստեղծ պետությունը դեռևս ճանաչում և հայ ժողովրդի շահերը պաշտպանելու ներկայացուցչություն չունեի, այլ զբաղված էր պետական մարմինների ձևավորմամբ, այդ գործառնություն ամբողջությամբ վարել է եկեղեցին: Այդ ժամանակահատվածի մի շարք վավերագրեր վկայում են հայոց կաթողիկոսի ունեցած բացառիկ լիազորությունների ու գործառնությունների մասին:² Համբարձում Առաքելյանը, ով «Մշակ» թերթի խմբագիրն էր, դիմում է Գևորգ Ե կաթողիկոսին, Հայկական հարցի բարձրացման հարցերով հայրապետական հեղինակությունն ու ներկայացուցչությունն օգտագործելու խնդրանքով: Սա ուշագրավ էր նաև այն առումով, որ «Մշակ»-ի խմբագրակազմը շարունակ քննադատել էր եկեղեցական իշխանություններին և վերջում հանգել այն եզրակացության, որ նշյալ ժամանակահատվածում եկեղեցին արտաքին աշխարհում աչքի է ընկնում բարձր հեղինակությամբ և անհրաժեշտ է դա օգտագործել:³ Սանդրո Բեյբուրդյանի «Վավերագրեր հայոց պատմության» գրքում ականատեսն ենք այն փաստի, որ Էջմիածնի մարտավարության մեջ կարևոր տեղ է զբաղեցրել զինվորական քահանաների գործունեության կանոնակարգմանը նվիրված ծրագիրը: Ըստ այդ կանոնակարգի, քահանաներին պետք է վերապահվեր ոչ միայն հոգևոր բարոյական գործառնությամբ, այլև դասախոսությունները ազգային-եկեղեցական պատմությունից: Գևորգ Ե կաթողիկոսն այդ կանոնադրվում նպատակադրել էր ամեն հարցով օժանդակել պետությանը պաշտպանական խնդիրներում:⁴ Հետաքրքիր է եկեղեցու ողջույնն Առաջին Հանրապետությանը, որում կարդում ենք. «Հայաստանի Առաքելական մայր եկեղեցին սրբագործում է Միացյալ և ան-

¹ Հայաստանի ազգային արխիվ (այսուհետև՝ ՀԱԱ), ֆ. 57, ց. 5, գ. 26, թ. 6

² **Սանդրո Բեյբուրդյան**, Վավերագրեր հայ եկեղեցու պատմության, Գիքք Ե, Երևան 1999, էջ 3:

³ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 15:

⁴ Նույն տեղում, էջ 73:

կախ Հայաստանի Հանրապետությունը և օրինում նրա օրինական ու Վեհապետական իշխանությունը, իսկ Հայաստանի Հանրապետությունը երաշխավորում է Մայր Աթոռի և Նորին Վեհափառության, Ամենայն Հայոց նրա օրինական ու Վեհապետական իշխանությունը, իսկ Հայաստանի Հանրապետությունը երաշխավորում է Մայր Աթոռի և Նորին Վեհափառության, Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի նախամեծար ու գերիշխան իրավունքները ազգային-եկեղեցական և կրօնաբարոյական խնդիրներում Կաթողիկոսի նախամեծար ու գերիշխան իրավունքները ազգային-եկեղեցական և կրօնաբարոյական խնդիրներում»:¹

Եկեղեցին ունենում է նաև հսկայական սոցիալական գործունեություն, որը կարևոր էր պետության համար այդ բարդ ժամանակահատվածներում:

Եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերություններն այլ բնույթ ու հնչեղություն են ստանում Հայաստանի երկրորդ՝ Խորհրդային Հանրապետությունում: 70 տարի շարունակ խորհրդային իշխանությունները Հայաստանում արմատախիլ էին անում եկեղեցի-պետություն իրավաքաղաքական հարաբերությունների մշակույթը և ծավալում էին հակաեկեղեցական քաղաքականություն: Խորհրդային կարգերի հաստատումով Հայ Առաքելական եկեղեցին ենթարկվեց հալածանքների: Ընդհանուր առմամբ ԽՍՀՄ 70 տարիների ընթացքում վարած քաղաքականությունը Հայ առաքելական եկեղեցու նկատմամբ կարելի է բաժանել երկու փուլի՝

➤ *Հայաստանի խորհրդայնացումից մինչև Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը*

➤ *Երկրորդ աշխարհամարտից մինչև Հայաստանի Երրորդ Հանրապետության հռչակումը:*

Առաջին փուլը կործանարար էր եկեղեցի-պետություն իրավաքաղաքական մշակույթի առումով: Երկրորդ փուլում հնարավորություն ստեղծվեց փոքր-ինչ դրական փոփոխություններ կատարել այս ուղղությամբ:

Խորհրդային իշխանության առաջին օրենսդրական ակտերից է 1920թ. հունվարի 20-ի «Խղճի ազատության, եկեղեցական և կրոնական ընկերությունների մասին» դեկրետը, որով վերացվեցին դավանանքի հետ կապված բոլոր արտոնությունները:² Խորհրդային կարգերի հաստատումից անմիջապես հետո Հայ առաքելական եկեղեցին Մահմանադրությամբ անջատվեց պետությունից: Դա վերաբերում էր ինչպես Ռուս Ուղղափառ, այնպես էլ Խորհրդային Միության տարածքում գտնվող բոլոր եկեղեցիներ:

¹ Սանդրո Բեյրության, նշվ աշխ., էջ 514:

² Արամ սրկ. Մալխասյան, «Էջեր Խորհրդային կարգերի օրոք Հայ Եկեղեցու և Պետության փոխհարաբերությունների պատմությունից» (ավարտաճառ, անտիպ), Մուրբ Էջմիածին, 2000, էջ 10:

րին, այդ թվում և Հայ առաքելական եկեղեցուն: 1920թ. դպրոցը վերջնականապես բաժանվեց եկեղեցուց, իսկ քիչ ավելի ուշ առգրավվեց եկեղեցական ողջ ունեցվածքը՝ ծիսական սպասքը, թանգարանային նմուշները, ձեռագրական հարստությունը, հողակտորները, քանդվեցին կամ պահեստների ու ախոռների վերածվեցին հարյուրավոր եկեղեցիներ: Բանը հասավ նրան, որ Հայ առաքելական եկեղեցին պետք է հրաժարվեր Եղեռնի գոհերին ապրիլի 24-ին հիշատակելուց¹:

1920թ. դեկտեմբերի 17-ին Հայհեղկոմն ընդունեց «Դեկրետ հոգևոր հաստատություններին պատկանող կուլտուրական հիմնարկությունների պետականացման մասին», որով նշված հիմնարկություններն անցան Լուսժողկոմատի տնօրինության ներքո:² Նույն թվականի դեկտեմբերի 31-ին Լուսժողկոմատի հրամանով արգելվեց կրոնական առարկաների դասավանդումը և կրոնական ծեսերի կատարումը դպրոցներում: Պետականացվեց Էջմիածնի մատենադարանը, իսկ 1920թ. դեկտեմբերի 19-ին բռնագրավվեցին Էջմիածնի վանքի շինություններն ու ունեցվածքի մի մասը: 1921թ. նոյեմբերի 17-ի դեկրետով հոգևորականները զրկվում էին ընտրելու և ընտրվելու իրավունքից:³ Փաստորեն, Խորհրդային Միությունն անտեսելով Հայ Առաքելական եկեղեցու պատմական դերն ու նշանակությունը, որակական նոր հարթության վրա տեխափոխեց պետակեղեցական հարաբերությունները, եկեղեցու մեջ, որպես հայ հնագույն պատմական ինստիտուտի, տեսնելով այն կառույցը, որը կարող է վտանգ հանդիսանալ սեփական իշխանության պահպանման և տարածման համար:

1922թ. հունվարի 2-ին հրատարակվեց դեկրետ «Եկեղեցիների և թանգարանային ունեցվածքի բռնագրավման» վերաբերյալ, որը կիրառվեց նույն թվականի մարտից: Դրա համաձայն՝ Հայ առաքելական եկեղեցուց բռնագրավվեց թանգարանային և հոգևոր արժեք ներկայացնող գրեթե ողջ գույքը: 1924թ. հոկտեմբերի 13-ին Հայաստանի Կոմունիստական կուսակցության կենտկոմն օրենք ընդունեց, որի կիրառմամբ Հայ առաքելական եկեղեցին զրկվում է ևս մեկ՝ ազատ գործունեության իրավունքից: Օրենքի կիրառման միջոցով Խորհրդային իշխանությունները ցանկանում էին ամեն կերպ սահմանափակել Հայ առաքելական եկեղեցու իրավունքները՝ պաշտամունքի և այլ կարևոր նպատակների համար ծառայող շենքերի, շինությունների փակման և բռնագրավման ճանապարհով: Ավելին, 1925թ. հունվարի 19-ին ընդունված օրենքով բռնագրավվեցին Գևորգյան

¹ Նույն տեղում:

² Ա. Մանուկյան, Քաղաքական բռնաճշումները Հայաստանում 1920-1953, էջ 114, Երևան, 1999:

³ Հակիրճ Պատմություն Եւ Բացատրություն Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցու, Մայր ԱթոռՍ. Էջմիածին 2012, էջ 40:

հոգևոր ճեմարանի շենքը, վանքի մատենադարանը, տպարանը, թանգարանը, միաբանական շենքը, էլեկտրական կայանը, շտեմարանը, սեղանատունը, փուռը, Սինոդի շենքը, հյուրանոցը, Ս. Հովհաննիսի վանքը, Զվարթնոցը, նոր վեհարանը, Ս. Էջմիածինն ենթակա բոլոր այգիները:¹

1927թ. սպանվում են Խոր Վիրապի վանահայր Ս. Կարապետ վրդ. Աստվածատրյանը և Գերագույն Հոգևոր Խորհրդի անդամ Ս. Գյուտ եպս. Տեր-Ղազարյանը: Այնուհետև համառաժ փակվում էին վանքերը, եկեղեցիներն ու ծխական դպրոցները, ձեռքբերվում էին հոգևորականները: 1930թ. մահանում է Գևորգ Ե կաթողիկոսը և Հայ Եկեղեցին, գրկվելով իր հոգևոր առաջնորդից, ավելի ծանր կացության առաջ է կանգնում: Կաթողիկոսական տեղապահ է ընտրվում Ս. Խորեն արքեպս. Մուրադբեկյանը: Բոլշևիկներն ամեն կերպ փորձում էին ձախողել կաթողիկոսական ընտրությունները, մինչև իրենց հարմար մի թեկանծու գտնելը: 30-ական թվականների սկզբներին Հայաստանում սկսվում է եկեղեցիների ավերման գործընթացը: Այդ թվականներին Հայաստանում մոտ 800 եկեղեցիներ են փակվել ու վերածվել կոլտնտեսության պահեստների, ակումբների ու գարաժների: 1930թ. պայթեցվում է Նորքի ս. Սիմեոն Ծերունի եկեղեցին, 1931-ին՝ ս. Պողոս-Պետրոս եկեղեցին:²

1932թ., մի քանի ձախողումից հետո, մեծ դժվարությամբ թույլատրվում է Ազգային-եկեղեցական ժողով գումարել և կաթողիկոս է ընտրվում Ս.Տ. Խորեն Ա Մուրադբեկյանը (1932-1938): Նորընտիր կաթողիկոսն ամեն կերպ փորձում է վերականգնել Հայ Եկեղեցու հեղինակությունն ու իրավունքները: Նա բողոքներ է ուղղում խորհրդային կառավարությանը, որոնք անպատասխան են մնում: Ընդհակառակը՝ եկեղեցու դեմ սկսվում են ավելի խիստ հալածանքներ, ծավալուն բնույթ էր կրում հակաեկեղեցական քարոզչությունը, որն իրականացնելու համար օգտագործում էին հայ պատմաբաններին:³

Բազում հոգևորականների մեղադրում էին Դաշնակցության գաղտնի անդամ լինելու, հակախորհրդային քարոզչության, հոգուտ օտարերկրյա որևէ պետության լրտեսության, «ազգայնամոլական», «տեռորիստական», «ժողովրդի թշնամի» լինելու մեջ: Բողոքներն ու արդարացումներն անպատասխան էին մնում: Հայ հոգևորականության՝ բռնությունների ենթարկված ներկայացուցիչների թիվը միայն Հայաստանում հասել է շուրջ

¹ Վ. Մայադյան, Կրոնական կազմակերպությունների սահմանադրական կարգավիճակի հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում, Երևան 2015, էջ 107:

² Հակիրճ Պատմություն և Բացատրություն Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցու, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին 2012, էջ 43

³ Նույն տեղում, էջ 55:

200 մարդու: Գնդակահարվել են Էջմիածնի միաբան հայ բարձրաստիճան հոգևորականներ՝ Բագրատ եպիսկոպոսը, Թադե եպիսկոպոսը, Իսահակ եպիսկոպոսը, Արտակ եպիսկոպոսը, Դանիել վարդապետը են շատ ուրիշներ, ովքեր անհիմն մեղադրանքներով ձերբակալվել էին: Խորեն Ա-ի բողոքներն ամենուր անպատասխան էին մնում, կամ էլ անվտանգության խորհուրդը խաբեությամբ գործը ձգձգում էր:¹

Իրականացվող քաղաքականությունը վտանգավոր էր հայ ժողովրդի համար, քանի որ սպառնում էր նրա և Եկեղեցու կապի խզմանը, որը կարող էր հանգեցնել հայ ազգային ինքնության վտանգման, քանի որ քրիստոնեությունը համարվում է դրա պահպանման հիմնասյուներից մեկը:

Պետության-եկեղեցի իրավահարաբերությունները փոքր-ինչ կարգավորվեցին 1940 թվականից, երբ Հայ առաքելական եկեղեցին աստիճանաբար սկսեց վերագտնել տարիներ առաջ կորցրած իր դիրքը: Դրան հատկապես նպաստեցին Գևորգ Չորեքյան կաթողիկոսի ջանքերը: 1941 թվականին Խորհրդային Միությունը ստիպված եղավ փոփոխություններ կատարել երկրի ներքաղաքական կյանքում ժամանակավորապես դադարեցնելով հակաեկեղեցական քաղաքականությունը՝ ժողովրդին միասնական պայքարի առաջնորդելով ընդհանուր թշնամու դեմ:²

Փաստորեն Հայ եկեղեցու համար շրջադարձային դարձավ Երկրորդ համաշխարհային պատերազմը, երբ աշխարհասփյուռ հայությունն անմիջապես արձագանքեց հայրենիքին օգնելու Սուրբ Էջմիածնի կոչին: Սփյուռքի դրամական օժանդակությամբ ստեղծվեցին տանկային շարասյուներ և ուղարկվեցին ռազմաճակատ: Հայ եկեղեցու ու ժողովրդի այս նախաձեռնությունն աննկատ չմնաց խորհրդային կառավարության կողմից և փոխվեց ոչ միայն Հայաստանի կառավարության, այլև Խորհրդային Միության վերաբերմունքը Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի հանդեպ:³ 1945թ. Կաթողիկոսական տեղապահ Գևորգ արքեպս. Չորեքյանը հանդիպեց Իոսիֆ Ստալինին: Հանդիպումն ունեցավ պատմական նշանակություն: Ստալինը թույլատրեց ազգային-եկեղեցական ժողով գումարել և անցկացնել կաթողիկոսական ընտրություններ, վերաբացել Մայր Աթոռ ս. Էջմիածնի Հոգևոր ճեմարանը, վերադարձնել գրադարանը, տպագրել «Էջմիածին» ամսագիրը, Էջմիածնին վերադարձնել ս. Հռիփսիմե, ս. Գայանե, ս. Գեղարդ և ս. Խոր Վիրապ վանքերը, ինչպես նաև արտասահմանի հայ

¹ Ստեփան Ստեփանյանց, Հայ առաքելական եկեղեցին ստալինյան բռնապետության օրոք, Երևան 1992, էջ. 80-81:

² Թ. սրկ. Համբարձումյան, Հայաստանյայց Առաքելական Սուրբ Եկեղեցու և Հայաստանի Հանրապետության իրավական փոխհարաբերությունները, Սուրբ Էջմիածին, 2000, էջ 47:

³ Ս. Կերտոզ (Ս. Ստեփանյանց), Հայ առաքելական եկեղեցին ստալինյան բռնապետության օրոք, Երևան, 1994, էջ 140:

հոգևորականներին արտոնվեց Էջմիածին գալ՝ եպիսկոպոսական ձեռնադրության համար: Յոթնամյա ընդմիջումից հետո, 1945թ. Հայ Եկեղեցին կրկին հնարավորություն ունեցավ ընտրել իր հայրապետին և վերսկսել ընդհատված իր գործունեությունը: 1945թ. Ագային-եկեղեցական ժողովը Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս ընտրեց Տ. Գևորգ արքեպս. Չորեքյանին: Հետպատերազմյան առաջին տարիներին, լսելով Հայոց Հայրապետի կոչը, հայրենադարձվեցին հազարավոր հայորդիներ: Գևորգ Զ կաթողիկոսի ջանքերով, չնայած բոլոր ճնշումներին ու արգելքներին, քիչ թե շատ աշխուժություն տիրեց եկեղեցիներում ու ժողովրդի մեջ, որը սակայն, նոր հալածանքների ու բռնությունների տեղիք տվեց:

Հայ առաքելական եկեղեցին սկսեց զարթոնք ապրել, երբ 1955թ. կաթողիկոսական գահին բազմեց Վազգեն Ա կաթողիկոսը: Ավելացավ հոգևորականության թիվը, վերանորոգվեցին ու կառուցապատվեցին Ս. Էջմիածինը, բազմաթիվ եկեղեցիներ ու վանքեր (Գայանե, Հռիփսիմե, Շողակաթ, Գեղարդավանք, Խոր Վիրապ), վերկանգնվեց կրթությանը ճեմարանում, խորացվեցին հայրենիք-սփյուռք, ինչպես նաև միջեկեղեցական հարաբերությունները: Սա փաստում է այն մասին, որ Խորհրդային Միության կոշտ քաղաքականությունը Մայր Աթոռի և ամբողջ Հայ առաքելական եկեղեցու հանդեպ աստիճանաբար մեղմացավ, որը առիթ հանդիսացավ Հայ առաքելական եկեղեցու համար բռնելու զարգացման և բարգավաճման ուղի:¹

Վազգեն Ա-ի գահակալության հետագա տարիներին եկեղեցական կյանքը զգալիորեն աշխուժանում է ոչ միայն Խորհրդային Հայաստանում, այլև՝ Սփյուռքում: Հայ եկեղեցին ընդգրկվում է Եկեղեցիների համաշխարհային խորհրդի կազմում, մասնակցում Վատիկանի Բ ժողովին: Հայոց Հայրապետը այցելություններ է կատարում և եղբայրական հանդիպումներ ունենում Քույր Եկեղեցիների պետերի հետ: Վազգեն կաթողիկոսի երկարատև գահակալությունը նշանավորվեց նաև շինարարական աննախընթաց ձեռնարկներով: Հիմնական վերանորոգության ենթարկվեց Մայր Աթոռը՝ իր շրջակա տարածքներով: Քանի որ Խորհրդային կառավարության կողմից արտոնված չէր նոր եկեղեցիներ կառուցելը, Հայրապետի օրհնությամբ սկսվում են վերակառուցվել և սրբագործվել ավերված, փակված ու խոնարհված եկեղեցիները:²

¹ Վ. Մայադյան, Կրոնական կազմակերպությունների սահմանադրական կարգավիճակի հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում, Երևան 2015, էջ 109:

² Հակիբժ Պատմություն և Բացատրություն Հայաստանեայց Առաքելական Ս. Եկեղեցու, Մայր Աթոռ Ս. Էջմիածին 2012, էջ 47:

Ընդհանուր առմամբ եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերությունների հիմնահարցի ուսումնասիրությունը Խորհրդային միության տարիներին թույլ է տալիս կատարել հետևյալ եզրահանգումները.

➤ *Եթե մինչև խորհրդային իշխանության հաստատումը եկեղեցու գործունեությունն ընդգրկում էր պետության կյանքի մի շարք ոլորտները՝ սոցիալական, մշակութային, քաղաքացիակա¹, Խորհրդային Միության գոյության 70 տարիների ընթացքում եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերությունների հարցը բավականին հակասական էր, քանի որ նախ տարվում էր խիստ ժխտողական քաղաքականություն, այնուհետև չեզոք և զիջումային:*

➤ Փաստորեն ԽՍՀՄ քաղաքականությունը Հայ առաքելական եկեղեցու նկատմամբ ընթանում է երեք ուղղություններով՝

o **ժխտողական**

o **չեզոք**

o **զիջողական:**

Սխալված չենք լինի, եթե անդենք, որ եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերություններում խորհրդային 70 տարիներն ամենաբարդն ու ճգնաժամայինն են եղել: Մի ամբողջ ժամանակահատված, որն ուղեկցվում էր թե՛ նյութական, թե՛ հոգևոր արժեքների քայքայմամբ ու կործանմամբ: Իրավաքաղաքական համատեքստում կնքված օրենքներն ու ակտերը հիմնականում ունեցել են բացասական, հակաեկեղեցական նշանակություն ու ազդեցություն, ուստի նրանցից ոչ մեկը պատմական, քաղաքական և կամ իրավական արժեք չէր կարող ունենալ հետագա հարաբերությունների զարգացման գործում:

Խորհրդային իշխանությունների կենտրոնացումը Հայ առաքելական եկեղեցու վրա, ինչպես նաև նրանց ծրագրած քաղաքականությունը մի անգամ ևս փաստում է, որ եկեղեցին կարևորագույն և առանցքային ինստիտուտ է եկել Հայոց պետականության ձևավորման ու կայացման բոլոր փուլերում: Խորհրդային իշխանությունները եկեղեցու մեջ տեսնելով սեփական իշխանության ամրապնդման գլխավոր խոչընդոտները, ամեն կերպ փորձում էին չեզոքացնել նրան:

Сирануш Меликян, Отношения Между Армянской Апостольской Церковью И Республикой Армения В Условиях Первой Республики И

¹ Հայաստանի Առաջին Հանրապետության տարիներին (1918-1920 թթ.). պետականության գոյության կարճ ժամանակահատվածում Եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերությունները կարգավորող փաստաթուղթը պառլամենտական-դեմոկրատական կառուցվածք ունեցող ՀՀ-ում «Հայաստանյայց Առաքելական Մայր Եկեղեցու և Հայաստանի Հանրապետության միջև դաշնագիրն» էր, որն այդպես էլ, ըստ էության, գործածության մեջ չմտավ ՀՀ-ում՝ խորհրդային կարգերի հաստատումով: Այդ փաստաթուղթը բաղկացած էր 19 կետից և ընդգրկում էր եկեղեցի-պետություն փոխհարաբերության հիմնական ասպեկտները:

Советского Управления - В данной статье рассматриваются церковно-государственные отношения и вопросы их урегулирования в исторических реалиях Первой Республики Армения и Советской Армении. Основная цель - показать наиболее важные реалии и основы, которые существуют в исторических основах церковно-государственных отношений. Основываясь на определенных фактах и исторических событиях, мы, в частности, изучили ключевые дыры указанного периода, чтобы понять современные реалии государственно-церковных отношений. Ключевые слова - Первая республика, Советская Армения, Церковь, Государство, правовой-политический строй, историческая реальность, период, исторические предпосылки.

Siranush Melikyan, The Relationship Between The Armenian Apostolic Church And The Republic Of Armenia In Terms Of The First Republic Of Armenia And Soviet Governance - In this article are discussessed church-state relations and their settlement issues in the historical realities of the First Republic of Armenia and Soviet Armenia. The main purpose is to show the most important realities and foundations that exist in the historical foundations of the church-state relationship. Based on certain facts and historical events, we have in particular studied the key holes of the above period in order to understand the current realities of state-church relations.

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԱԿԻՑ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՉԻ ՀՈԳԵԳՐԱՄՄԱՆ

ՄԱՐԻՆԵ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

Բանալի բառեր - քաղաքական գործիչ, հոգեգրամամա, հասարակական գիտակցություն, արժեքներ, եսակենտրոն տիպ, սոցիոլոգիկենտրոն տիպ, դեպի մարդը կողմնորոշվածություն, անձնային առանձնահատկություններ:

Անձը, որպես միջավայրի արդյունք և ծնող, վերջինիս հետ մեկ ամբողջական համակարգ է կազմում: Եվ, համաձայն համակարգի կարևորագույն սկզբունքներից մեկի, մի տարրի փոփոխությունը հանգեցնում է մնացած բոլոր տարրերի փոփոխությանը, միջավայրային փոփոխությունները անմիջականորեն հանգեցնում են անձի ներքին փոփոխությունների:

Այսօր, մեր երկրում տեղի ունեցած և ընթացող իրադարձությունների արդյունքում «ստեղծվում է» նոր տիպի հասարակական անձ՝ իր պահանջներով և հավակնություններով: Իսկ այդ պահանջների ու հավակնությունների, ինչպես նաև ապագայի հանդեպ դիրքորոշումների և մտածական քարտեզների համարժեք իրականացումն ու զարգացումը ապահովում են քաղաքական դեմքերն՝ իրենց վարած քաղաքականությամբ:

Հայաստանում տեղի են ունենում հասարակական գիտակցության, ինչպես նաև արժեքային համակարգի, հասարակական դիրքորոշումների փոփոխություններ, որոնք էլ հանգեցնում են քաղաքական գործչի հոգեբանական կերպարի, առանձնահատկությունների նկատմամբ հասարակության վերաբերմունքի փոփոխության:

Գոյություն ունեն գործունեության տեսակներ, որոնք հոգեբանական պահանջներ են ներկայացնում իրենով զբաղվող մարդուն: Այսպիսին է նաև քաղաքականությունը, որը բավականին բազմաբնույթ հոգեբանական պահանջներ է ներկայացնում քաղաքական գործչի հոգեկանին:

Մ. Վեբերը, ելնելով քաղաքական վարքագծի շարժառիթներից և նպատակներից, առանձնացնում է անձերի երկու տիպ. ա) քաղաքականության համար ապրողներ և բ) քաղաքականության հաշվին ապրողներ: [1] Քաղաքականության համար ապրողների նպատակն է ծառայել հասարակությանը՝ իրականացնելով հասարակական ակտիվ հարաբերություններ: Իսկ քաղաքականության հաշվին ապրողների գլխավոր նպատակը փառք և հարստություն ունենալն է: Ներկան և ապագան կապվում են արժեքներով: Մինչհեղափոխական Հայաստանում հիմնականում քաղաքականության հաշվին ապրողներն էին գերիշխում, որոնց վարած քա-

դաքականությունը ստեղծել էր հարմարվող, լատենտ ագրեսիվությամբ, պասսիվ պահանջներով ու հավակնություններով հասարակություն:

Մերօրյա քաղաքական դաշտում տարանջատում ենք «քաղաքականությամբ զբաղվողներ» և «քաղաքական գործիչներ» հասկացողությունը: Հետհեղափոխական քաղաքական իրավիճակային խնդիրների լուծումների արդյունքում ածանցվեցին քաղաքականությամբ զբաղվողների մի մեծ խումբ, որում ներառվածները ոչ միայն քաղաքականության հետ առնչվող գիտական գիտելիքի պակասություն ունեն, այլև՝ քաղաքական գործչի հոգեգրամմայի կարևոր առանձնահատկությունների կրողները չեն: Քաղաքականությամբ զբաղվողները պետք է դառնան դեռևս քաղաքական գործիչներ:

Իսկ քաղաքական գործիչները պետք է ունենան հոգեբանների կողմից առանձնացված այնպիսի հատկություններ, ինչպիսիք են վերլուծական և համակարգային, դեդուկտիվ մտածողությունը, պրոգնոստիկական մտածողության կոմպետստորային ձևը (ժամանակից առաջ ընկնելու և կանխատեսելու ընդունակություն), շփման հաղորդակցման ընդունակությունը, հուզական հավասարակշռվածությունը, լսելու ընդունակությունը, ստեղծարարությունը, բարոյական որակները, կարգապահությունը, օբյեկտիվություն, ազնվությունը, հոգեբանական նրբանկատությունը, սկսբունքայնությունը, ինքնավերահսկողությունը, իննքնակատարելագործման ձգտումը, զարգացած խոսքը, այլոց վրա ազդելու և իրենց հետևից տանելու կարողությունը: [2, էջ 278-282]

Այսօրվա քաղաքական գործչի հոգեգրամայում հասարակությունը կարևորում է հատկապես հետևյալ հոգեբանական առանձնահատկությունները. ազնվությունն ու արդարության զգացումը, դեպի մարդը կողմնորշվածությունը, բարձր բարոյական որակները, կարգապահությունն ու պարտաճանաչությունը, նպատակասլացությունը, օբյեկտիվությունը:

Հոգեբանական գիտությունը, ըստ իշխանության նկատմամբ ունեցած վերաբերմունքի, քաղաքական գործիչներին բաժանում է՝ եսակենտրոն և սոցիոկենտրոն տեսակների: «Եսակենտրոնները», ձգտելով լինել իշխանության կենտրոնում, հատկապես սևեռված են իրենց անձնական հաջողությունների, հայտնի դառնալու, որոշակի արտոնություններ ունենալու վրա: Անձի քաղաքական գործունեությամբ զբաղվելու առանցքային պատճառներից է իշխանություն ունենալու անհրաժեշտությունը (Վ. Քրամնիկ, Դ. Վերոֆ, Դ. Յուլիմսա, Գ. Լասուել, Դ. Վինտեր, Ե. Վ. Եգորովա, Ե. Շեստոպալ և այլք): [3] «Սոցիոկենտրոնն» իր առաքելությունը տեսնում է հասարակությանը ծառայելու մեջ: «Եսակենտրոն» տիպի քաղաքականությամբ զբաղվողները առավել մեծ թիվ են կազմում, քան «Սոցիոկենտրոն»-ները:

Նախորդ քաղաքական ավտորիտար համակարգում ձևավորված քաղաքական մշակույթը քանդվել է և, այսօր, նոր արժեքների հիման վրա են ընթանում քաղաքական իրադարձությունները և ձևավորվում է քաղաքական նոր մշակույթ, քաղաքական գործչի նոր կերպար: Քաղաքական կերպարի հասարակական ստերեոտիպերն են՝ ուժեղ, կամային, խելացի, փորձառու լինելը: Այսինքն, չնայած դրական լավատեսական սպասումների՝ հասարակության պահանջի և ներկայիս քաղաքական կերպարի միջև հոգեբանական անհամարժեքություն կա:

Քաղաքական գործչի գործունեության արդյունավետությունը մեծապես պայմանավորված է անձի համարժեք հոգեբանական առանձնահատկություններով: Ուստի, առաջարկում ենք հոգեբանական թրենինգների շարք՝ որոնք ուղղված կլինեն այդ առանձնահատկությունների ձևավորմանն ու զարգացմանը:

Գրականության ցանկ

1. Вебер М., Избранные произведения. М.: Прогресс, 1990 г., с. 797.
2. Поманова Е., 99 популярных профессий, психологический анализ и професовграммы, 2-е издание, Питер, 2006г, 464с.
3. Райгородский Д., Психология и психоанализ власти, Хрестоматия, том 1, Самара: БАХРАХ, 1999г., 608с.

Марине. Саакян, Психограмма современного политического деятеля - В Армении произошли изменения как в общественном сознании, системе ценностей и общественных установках, что в свою очередь привело к изменению психологического портрета политического деятеля, вместе с тем, изменению отношения общества к его особенностям.

Из нашего исследования стала явным то, что в психограмме современного политического деятеля особенно подчеркиваются следующие психологические особенности: честность и чувство справедливости, ориентированность на человеке, чувство собственного достоинства, высокие моральные качества, дисциплина и ответственность, целеустремленность, объективность, ответственность.

Marine Sahakyan, Psychogram of modern politician - The personality with the environment, as its result and generator, forms an entire system. And, according to one of the most important principles of the system (the change of one element leads to the change of all the others), changes in the environment directly lead to personality's internal changes.

As a result of already occurred and current events in our country " is creating" a new type of personality with his demands and ambitions. And the equivalent realization and development of those demands and ambitions ensure the political figures with their conducting policy.

In Armenia have been changed the social consciousness, as well as the system of values, the social positions, which leads to a change in the attitude of society to a politician's psychological image and characteristics.

Our discussion shows that in the psychogram of today's politician are distinguished especially the following psychological characteristics: honesty and sense of justice, human orientation, high moral qualities, discipline and conscientiousness, purposefulness, objectivity, responsibility.

ՊԱՏՄԱԲԱՆ ԼԵՆԴՐՈՒՇ ԽՈՒՐՇՈՒԴՅԱՆԻ ԱՆՁՆԱԿԱՆ ԱՐԽԻՎԻՑ

ՌԻԳԱՅԻ ԲԱՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ¹
(Շարունակություն)

Ռ. Կ. Կ. Կ. Կ. ընկ. ՄՈԼՈՏՈՎԻՆ
Արտ. Գործ. Ժող. Կոմ. Ընկ. ՉԻՉԵՐԻՆԻՆ

Հարգելի Ընկերներ:

Չնայած այն բանին, որ ես, ստանալով, «Դաշնակների» հետ բանակցությունները իմ վրա վերցնելու առաջարկությունը, թե գրավոր կերպով և թե հեռագրով Կ. Կ. – ից դիրեկտիվներ ու հրահանգներ խնդրեցի, նման ոչ մի բան ես չստացա: Ընկ. Ընկ. Տեր-Գաբրիելյանն ու Տեր-Վահանյանը նույնպես բացարձակապես ոչ մի դիրեկտիվ չբերեցին:

Ուստի, համատեղ քննարկելով բանակցությունները վարելու մնթողի հարցը, մենք որոշեցինք դրանք վարել այնպես, որ հնարավորին չափ ավելի շատ բան դուրս կորզենք ու իմանանք մեր հակառակ կողմի ներկայացուցիչներից, միննույն ժամանակ նպատակ չունենալով ինչ-ինչ համաձայնության հանգելու նրանց հետ:

Բայց բանակցությունների ընթացքում պարզվեց, որ համաձայնությունը Դաշնակների հետ նախ միանգամայն նպատակահարմար է, իսկ երկրորդ՝ հեշտությամբ կարելի է ձեռք բերել: Ուստի մենք վերջիվերջո մշակեցինք նման համաձայնության մոդուլը, և հարցը բաց թողնելով մինչև ստանանք Ձեր որոշումը, Ձեզ ենք ուղարկում մշակված փաստաթղթերը, առայժմ ոչինչ չպարտավորվելով և բոլոր հայտարարություններն անելով **միայն անձամբ մեր անունից:**

Ինձ թվում է, որ մեր մշակած համաձայնությունը թե ձևականորեն և թե ըստ էության միանգամայն նպատակահարմար է և պետք է ընդունվի մեր կողմից և քանի որ անձամբ ես դեռ չեմ ունեցել մի դեպք, երբ Կենտկոմը կամ Կառավարությունը համաձայն չլինեն իմ, նույնիսկ անձամբ իմ անունից տրված հայտարարություններին, ապա ես ուզում եմ սույն գեկուցագրում Ձեզ շարադրել ինչպես մեր տպավորությունները, այնպես էլ հարցի մեզանում ստեղծված քաղաքական գնահատականը լայն իմաստով և մասնավորապես տվյալ իրավիճակում, այն հույսով, որ այդ ժամանակ Դուք կհամաձայնե՛ք մեզ հետ: Իհարկե, ավելի լավ կլիներ, եթե ես

¹ Սկիզբը տե՛ս «Պատմություն և քաղաքականություն», թիվ 2/3/, թիվ 4/5/, 2019թթ.:

կարողանայի գալ բանավոր զեկուցման համար, բայց դա անհնար է, և անհրաժեշտության դեպքում նման զեկուցում կանեն ընկ. ընկ. Տեր-Գաբրիելյանը և Տեր-Վահանյանը:

Ամենից առաջ տպավորությունների մասին: Առաջին անգամ չէ, որ ես ստիպված եմ լինում բանակցություններ վարել Դաշնակների հետ /Բեռլինում նույնպես ես խոսել եմ նրանց հետ/ և երկրորդ անգամ ես այն տպավորությունն ստացա, որ մեր բոլոր հակառակորդներից, որ այսպես կոչված սոցիալիստական լազերից, դաշնակները ամենից շուտ համոզվողներն են ու ամենից հանդուրժողական: Ըստ երևույթին, նրանք իրենց դիրքորոշումը չունեն տնտեսական ու պետական-քաղաքական հարցերում. Հայաստանի և հայ ժողովրդի գոյության հարցը գերակայում է բոլոր հարցերից և խորհրդային վարչակարգը որպես այդպիսին, պրոլետարական հեղափոխությունը որպես այդպիսին, վերջապես, նույնիսկ կոմունիստական ծրագիրն ըստ էության նրանց քիչ է հետաքրքրում և անհամեմատ ավելի քիչ են վանում մեզանից, քան քաղքենիական լազերից մյուս բոլոր այսպես կոչված սոցիալիստներից ու հեղափոխականներից:

Մյուս կողմից, ակնհայտ է, որ Հայաստանի ճակատագիրը նրանց համար այն աստիճան կարևոր է, որ այդ հարցերի վերաբերյալ համաձայնություն տալու անհնարինության դեպքում նրանք պատրաստ են դիմել ամեն տեսակ արկածախնդրությունների: Ես արդեն չեմ խոսում այն մասին, որ նրանք, վրաց մենշևիկների նման, այդ դեպքում ամբողջ աշխարհով մեկ ազդիտացիա են մղելու մեր դեմ/ինչը միջազգային պրոլետարական շրջապատում հայկական հարցի ունեցած ավանդական ժողովրդականության դեպքում, ամենուրեք գոյություն ունեցող նրանց արտասահմանյան կազմակերպությունների ուժեղ համախմբվածության ու հարդտության պայմաններում, անհամեմատ ավելի մեծ բարիք կլիներ, քան թե Չխեիձեի, Ժորդանիայի, Չխենկելիի ու մյուսների արտասահմանյան ելույթները/, բայց ինձ թվում է, որ նրանց նշանակելի արկածախնդրականության պայմաններում, նրանք, իրոք պատրաստ են դիմելու ահաբեկչության զենքի և հետապնդել մեր արտասահմանյան ներկայացուցիչներին ու Ռուսաստանում եղած առաջնորդներին:

Դրա հետ մեկտեղ այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ խորհրդային իշխանության գոյությունը Հայաստանում նրանց համար իզուր չի անցել, ինչպես իզուր չի անցել նաև մինչև այժմ ՌՍՖՍՀ-ի գոյության փաստը և վերջինիս գնալով աճող ուժը, իսկ քանի որ միևնույն ժամանակ նրանք խիստ հուսահատվեցին բուժուական տեքությունների օգնության ու աջակցության հնարավորության գործում, ապա, ես կարծում եմ, որ նրանք անկեղծորեն ու ազնվորեն պատրաստ են համագործակցելու

խորհրդային իշխանության հետ Հայաստանում և վերստին վերադարձել են իրենց կողմնորոշմանը դեպի Ռուսաստանը:

Իր ժամանակ նրանց առաջնորդները Գերմանիայում, որոնք բոլոր շեմքերն էին մաշում այնտեղ, ինձ ասում էին, որ եթե Ռուսաստանը «չհեռանար» Հայաստանից, իրենք առաջվա նման ոչ ոքից այլ օգնություն չէին ցանկանա և կողմնորոշվելու էին միայն դեպի մեզ: Այն տպավորությունն է ստեղծվում, որ բավականին թրև գալով «մեծ տերությունների» նախասենյակներում, նրանք հիմա, երբ Ռուսաստանը նորից «եկավ» Հայաստան, պատրաստ են մոռացության տալու իրենց հին երկպառակությունները և օգնություն ու փրկություն են սպասում միայն մեզանից:

Կասկած չկա, որ նրանք ամեն կարգի բանակցություններ ունեցել են նախ՝ հակախորհրդային առաջնորդների հետ, և երկրորդ՝ քեմալականների հեր: Իրենք էլ այդ բանը չեն միտում, պնդելով, սակայն, որ դրանք եղել են միայն ոչ պաշտոնական խոսակցություններ առանձին պետական գործիչների, որպես մասնավոր մարդկանց հետ:

Կասկած չկա նաև, որ նրանց մոտ բոլորովին աղավաղված պատկերացում էր ստեղծվել մեր արտաքին քաղաքականության մասին ընդհանրապես և արևելյան քաղաքականության մասին մասնավորապես մի կողմից և **համոզվածություն, որ Հայաստանի ապախորհրդայնացումը հայկական հարցի լուծմանը մեր ակտիվ մասնակցության պայմանով միայն կարող են լուծել:**

Նրանք այսպես էին դատում. Հայկական հարցը լուծվում է երկու պայմաններում. 1. Անկախ և ինքնուրույն Հայաստանի գոյության դեպքում, 2. Ռուսահայաստանին թուրքական որոշ տարածքներ միավորելու պայմանով: Տվյալ ժամանակ արդեն խոսք չի լինում “Մեծ Հայաստանի” մասին, բայց մի տարածքի մասին, որը ավելի փոքր է, քան “Վիլսոնի գիծը” այն տարածքի մասին, որը հավանաբար ...**նույնպես պատրաստ են հանձնել նրանց** /ընկ. Ընկ. Տեր-Պատրիկյանը և Տեր-Վահանյանը այն ցույց են տալիս կից քարտեզում /տես 1 հավելվածը/:

Խորհրդային Հայաստանը, այնուհետև դատում են նրանք, - ոչ թե անկախ է, այլ փաստորեն ՌՍՖՍՀ-ի փաստական մասը: Հայկական հարցը վաղուց արդեն դարձել է միջազգային, քանզի մեծ տերությունների մեծ մասը և համաշխարհային պրոլետարիատը իրենց կոնգրեսներում իրենց վրա մի շարք պարտավորություններ են ստանձնել այդ հիմնախնդրի նկատմամբ: Խորհրդային Հայաստանը գոյությունը իրենից վանում է ամբողջ բուժուական աշխարհը և, թեպետ հայկական հարցի լուծումը վերը նշված իմաստով ոլորովին անհնարին է **առանց Ռուսաստանի** սակայն **միայն** Ռուսաստանի ուժերն էլ բավական չեն այն լուծելու: Այստեղից էլ ապա-խորհրդայնացման անհրաժեշտությունը:

Բացի դրանից, թուրքերը, անգամ քեմալականները, իհարկե, Ռուսաստանը համարում են իրենց ավանդական թշնամին, և, եթե պատրաստ էլ լինել տարածքային զիջումներ կատարելու Հայաստանին /ըստ երևույթին նրանք այդ անը նրանց իրոք խոստացել էլ են/, բայց միայն այն պայմանով, եթե այդ զիջումները **Թուրքիայից ոչ թե մերձեցնում, այլ հեռացնում են Ռուսաստանը**: Թուրքերը կարող են հանգիստ սրտով Հայաստանին զիջել այն տարածքները, որոնց մասին խոսվում է, քանզի ներկայումս այդ ապրանքները բնակեցված են քրդերով, որոնք նույնպես թշնամի են Թուրքիային, իսկ վերիջինիս համար անչափ ավելի ձեռնտու է այդ տարածքները տեսնել կուլտուրական հայկական հանրապետության սահմաններում, որը պահպանում է պայմանագրերը և կնքում է Թուրքիայի համար այնպիսի շահավետ պայմանագիր, քան տեսնել վայրենի քրդերի իշխանության տակ, որոնց պայմանագրային ոչ մի հարաբերություն հնարավոր չէ: Բայց իհարկե, այս ամենը շահավետ է Թուրքիայի համար պայմանով միայն, որ դա կլինի Հայաստան, այլ ոչ թե Ռուսաստան՝ կեղծանունով:

Այսպիսով դաշնակները հանգում են **Թուրքիայի և Ռուսաստանի միջև հայկական բուֆերի** գաղափարին: Կասկած չկա, որ այդ գաղափարը նրանց հուշել է Անտանտը, որը ցանկանում է Արևելքում ունենալ նույնը, ինչ որ Արևմուտքում, իսկ կարող է պատահել նաև քեմալականների կողմից, որոնք անկասկած ինչպես միշտ ամեն մի Թուրքիա, որը վարում է երկդիմի քաղաքականություն:

Մեր այն առարկությունները, որ թեպետ ՌՍՖՖՀ-ը ամեննին էլ խորհրդային Հայաստանի կարիքը չունի, սակայն նա չի կարող ցանկանալ նրա ապախորհրդայնացումը, այլ բնույթի պատճառով և ամենից առաջ այն պատճառով, որ որևէ խորհրդային պետության կամավոր ապախորհրդայնացումը առաջադրում է ՌՍՖՖՀ-ի հարցը: Մեր այն առարկությունները, որ **Խորհրդային Հայաստանը** ամեննին չի նշանկում **անկախ Հայաստան**, քանի որ խորհրդային Հայաստանն անգամ մնում է միանգամայն անկախ, բայց միայն ՌՍՖՖՀ-ին բարեկամական երկիր: Վերջապես, մեր այն առարկությունները, որ տվյալ իրավիճակում ամեն մի բուֆեր Ռուսաստանի ու նրա բուժուական հարևանների միջև կարող է գոյություն ունենալ միայն լոկ որպես **խորհրդային**, կամ որպես **հակախորհրդային**, և որ Հայաստանի ապախորհրդայնացման դեպքում վերջինս **անխուսափելիորեն կներքաշվի Ռուսաստանին թշնամի պայքարի մեջ**, ինչը շահավետ չէ նրա համար, 1.Նա նման պայքարում կարող է կործանվել, իսկ 2. Քանի որ իրենց իսկ դաշնակների կարծիքով, Հայկական հիմնախնդիրը չի կարող լուծվել **առանց Ռուսաստանի**, հետևաբար առավել ևս չի կարող լուծվել **Ռուսաստանի դեմ**, մեր բոլոր այս առարկությունները հանգեցրին այն բանին, որ դաշնակները այժմ չեն խոսում ապա-

խորհրդայնացման մասին, թեպետև շարունակում են պնդել, որ իրենց տեղեկությունների համաձայն, քեմալականները չեն համաձայնվի թուրքական տարածքի միացմանը **խորհրդային** Հայաստանին և հարկ կլինի, փաստորեն իշխանությունը թողնելով մեր ձեռքերում, արտաքուստ ստեղծել Խորհրդային Հայաստանի ինչ-որ մի կեղծանուն՝ Հեռավորարևելյան Հանրապետության օրինակով:

Բանակցությունների արդյունքում դաշնակներին լիովին բավարարում է իմ կողմից ձևակերպված նրանց առաջարկությունը մեզ /տես N 3 լրացումը/, որտեղ մենք, ճիշտն ասած արտահայտում ենք միայն այն, ինչ միշտ էլ ասել ենք: Մենք շարունակ պնդում ենք, որ ՌՄՖԽՀ-ի մեջ չմտնող խորհրդային հանրապետությունները միանգամայն անկախ, ինքնուրույն և ինքնիշխան պետություններ են: Հաշտության բանակցությունների ժամանակ, երբ մեր հակառակորդները փորձում են կասկածի տակ վերցնել դա, ես միշտ պաշտոնական ձևով կրկնում եմ այդ ճշմարտությունը: Այստեղ մենք նույնպես **ոչինչ այլ բան** չէինք ասում. Կ. 1: Ինչ վերաբերում է 2-րդ կետին, ապա դեռ Բրեստի ժամանակներից մենք միշտ հենց այդպես էլ հասկանում էինք հայկական հարցի լուծումը և միշտ էլ պնդում էինք, որ բոլոր փախստականներն ու արտաքսվածները պետք է վերադարձվեն իրենց տեղերը, քանզի հակառակ դեպքում ժողովրդի իրական ինքնորոշում չկա:

Ճիշտ է, կարող է առարկություն լինել, որ մենք դրանով սպառնում ենք փչացնել մեր հարաբերությունները քեմալականների հետ, քանի որ մենք հավակնում ենք նրանց տարածքներին: Բայց 1. Մենք դրանց հավակնում ենք **ոչ թե մեզ համար, այլ անկախ Հայաստանի համար**, 2. Ես անձամբ նման առարկությունը սխալ կհամարեի հետևյալ նկատարումներով:

Ես շարունակ մատնանշում եմ, որ մեր արտաքին քաղաքականությունը տառապում է ավելորդ **իմպրեսիոնիզմով**, որը մասնավորապես արտահայտվում է նաև այն բանում, որ երբ մենք որոշում ենք մեր շահերից ելնելով պահպանել որևէ պետություն կամ լավ հարաբերություններ պահպանել նրա հետ, մենք, հետապնդելով այդ նպատակը, մոռանում ենք մնացած ամեն բան: Ես շարունակ պնդում եմ, որ հիմա, երբ մեր ներքին քաղաքականությունը կառուցվում է համաշխարհային հեղափոխության ուշացումը կանխատեսելու վրա, մենք և մեր արտաքին քաղաքականությունը ստիպված ենք հաշվի առնել դա, այսինքն՝ մենք պետք է շարունակ կարողանանք գնահատել այն տեսակարար կշիռը, որ մենք ունենք համաշխարհային ասպարեզում և պետք է ավելի ակտիվորեն հանդես գանք այսպես կոչված միջազգային համերգում: **Քանզի, որքան ավելի է դանդաղում համաշխարհային պրոլետարական հեղափոխության տեմպը, այնքան ավելի կարևոր գործոն ենք հանդիսանում մենք խորհրդային պետությունների հետ բուժուական պետությունների այսպես կոչված կոո-**

պերագման ժամանակաշրջանում: Այս տեսակետից ես միշտ դատապարտել եմ մեր չափից դուրս մեղմ քաղաքականությունը օրինակ Լիտվայի նկատմամբ, որին, իմ կարծիքով, հարկավոր չէ ոչինչ անվճար տալ, հիշելով, որ նա, ինչպես և բոլորը, աշխատում է երկու ճակատով, իսկ առանց մեզ ոչ մի կերպ չի կարող կառավարվել:

Քեմալը նույնպես անկասկած աշխատում է մի քանի ճակատներով և անկասկած է նաև, որ մենք նրան շատ պետք ենք: Եվ մենք նրան պետք ենք ոչ միայն նրա համար, որ նյութական օգնություն ենք ցույց տալիս, այլ գլխավորապես նկատի ունենալով մեր **բարոյական նշանակությունը**, Թուրքիայի աշխատավորական զանգվածները, ինչպես և ամենուրեք, **մեր կողմն են**, և Քեմալի ընկերակցությունը մեզ հետ կրարձրացնի նրա հեղինակությունը այդ զանգվածների աչքում: Ճիշտ է, այդ զանգվածները Թուրքիայում այն աստիճան շերտավորված չեն, որ մենք կարողանանք հետևել նրանց վրա Քեմալի դեմ, այսինքն՝ ազնվական-կալվածատիրական խմբավորման դեմ, բայց Քեմալը չի կարող արդեն գնալ իր աշխատավորների դեմ, այսինքն՝ մեր դեմ: Հայերի, իբրև առավելագույնս ճնշված ժողովրդի շահերի հետևողական պաշտպանությունը մեր կողմից, **բարձրացնում է մեր նկատմամբ վստահությունը նաև մահմեդական ժողովնդական զանգվածների շրջանում, որոնք նույնպես ճնշված են անգամ Թուրքիայում, իսկ ավելի շատ Արևելքի մյուս պետություններում, մեզ մոտ Թուրքեստանում, Աֆղանստանում, Պարսկաստանում, Հնդկաստանում:** Ուստի հարկ չի լինի 2-րդ կետի պատճառով վախենալ Քեմալի հետ հարաբերությունները վատացնելու վտանգից: Վերջապես, 2-րդ կետը, ինչպես և 3-րդ կետը պետք է խելացիորեն իրականացվեն:

Եթե մենք հենվելով դաշնակների հետ քեմալական բանակցությունների վրա և վեջինների խոստումների վրա առաջիններին /իսկ այս վերջինիս դեմ նրանք ոչինչ չունեն/, մենք Քեմալին կառաջարկենք բանակցությունների մեջ մտնել Հ.Խ.Ս.Հ.-ի հետ մեր միջնորդությամբ, ապա այդ պատճառով, իհարկե, Քեմալը կապերը չի խզի մեզանից, իսկ բանակցությունները կարող են ձգձգվել այնքան, որքան մեզ անհրաժեշտ է: Այդ նույն ժամանակ էլ դաշնակներին համոզելու բոլոր օգուտները գոյություն կունենան:

Իսկ ի՞նչ օգուտներ են դրանք: Ես ենթադրում եմ, որ հայկական հարցը իրոք համակրանք է տանում Եվրոպայի ու Ամերիկայի պրոլետարական զանգվածներում: Երբ հիմա Եվրոպայով մեկ ուղևորություններ են կատարում վրաց մենշևիկներն ու թաթար մուսաֆաթականները՝ ազդեցիկ անելով մեր դեմ Վրաստանի և Ադրբեջանի նկատմամբ, “մեր իմպերիալիզմի” ու գործադրած “բռնության” համար, երբ Վրաստանի, Հայաստանի և Ադրբեջանի պաշտոնաթող կառավարությունները մեր դեմ դաշինք են կնքում արտասահմանում /ինչպես եղել է վերջերս/ և երբ

նրանց պաշտպանում են ամեն կարգի ու ամեն գույնի արտասահմանյան սոցիալ-դավաճանները, ապա մեզ համար **ամեննին շահավետ չէ**, որ այդ բոլոր վայնասուններին միանան նաև հայ դաշնակների ձայները, որոնք ավելի եռանդուն են, քան մյուսները, և իրոք կկարողանան ահաբեկչության դիմել՝ իրենց վրա ուշադրություն գրավելու համար: Եվ ընդհակառակը, մեզ համար **շատ ձեռնտու է**, եթե հայերը դուրս գան Կովկասյան սպիտակգվարդիական դաշինքից և ամենուրեք ագիտացիա մղեն **մեր օգտին**: Հայաստանը առավել տառապյալ երկիրն է և համակրանք է առաջացնում իր նկատմամբ, ուստի **մեր օգտին** հայերի կատարած աշխատանքը արտասահմանում չեզոքացնում է ամեն կարգի ժողանիսների աշխատանքը **մեր դեմ**: Իսկ մենք դրան հասնում ենք շատ էժան գնով՝ **կրկնելով այն, ինչ շարունակ իրենք էին ասում**:

Բացի դրանից, այդ համաձայնության շնորհիվ Հայաստանն ստանում է հայ մտավորականների մի որոշ կազմ, որոնց կարիքը նա ուժեղ զգում է: Նկատի ունենալով մեր ընկերների այդքան հաճախակի քյալագոգության հետևանքով /տես հավելված N4/ Հայաստանում քյալագոգությունը որոշ չափով կկրճատվի: Չէ որ ընկ. Լենինը անհրաժեշտ էր համարել ընկ. Մյասնիկովին տալ մի փաստաթուղթ, որը ճիշտն ասած կանխում էր քյալագոգությունը /ի դեմ, դաշնակները շատ գոհ են այդ փաստաթղթից/:

Եթե նույնիսկ ենթադրենք էլ, որ դաշինքը դաշնակների հետ, այն կուսակցության քաղքենիական բնույթի շնորհիվ նույնքան էլ կարճատև կլինի, ինչպես եղել է մեր դաշինքը ձախ ս.դ.-ների հետ, ապա այնուհանդերձ մեր բոլոր օգուտները կմնան: Հայ ժողովրդի վստահությունը միշտ կմնա մեր կողմը. Քաղաքացիական պատերազմը Հայաստանում կդադարի, Խորհրդային Հայաստանին կմիացվեն Զանգեզուրը և Ղարաբաղը, մեր հեղինակությունը ամբողջ աշխարհում և մեր դեմ ուղղված ագիտացիան կովկասյան հարցերի վերաբերյալ կվնասագերծվի, միևնույն ժամանակ մենք մեր կողմը կգրավենք Քեմալին, նրան ապացուցելով, որ մեր թիկունքում իր քաղաքականություն վարելը անհնարին է և մենք էլ ամեննին էլ մտադիր չենք նրան օգնություն ցույց տալ մեր նկատմամբ թշնամական վերաբերմունքի դեպքում:

Ահա թե ինչու մենք բոլորս, բանակցություններ վարելով, համաձայնեցինք նախաստորագրել կից փաստաթղթերը, այսինքն՝ ցույց տալ, որ **անձամբ** մենք կողմ ենք ստորագրելու դրանք և ահա թե ինչու ես համառորեն ու վճռականորեն խորհուրդ եմ տալիս Ձեզ համաձայնեցնել մեզ հետ և մեզ թույլ տալ ստորագրելու այդ փաստաթղթերը:

Ձևականորեն գործը հետևյալն է, ոչ մի պարտադիր որոշում ընդունված չէ: Ընկ. ընկ. Տեր-Գաբրիելյանն ու Տեր-Վահանյանը Մոսկվա են մեկնում զեկուցելու համար: Մեզ հետ Կ.Կ.-ի համաձայնության դեպքում

նրանք այնտեղ կստորագրեն փաստաթղթերը և կուղարկեն ինձ, ես իմ կողմից կստորագրեմ և փաստաթղթերը կփախանակեմ դաշնականների հետ, որոնք այստեղ սպասում են Ռ. Կ.Կ.Կ.ի պատասխանին:

Քանի որ դաշնականները չեն կարող երկար սպասել, իսկ ես էլ նույնպես մտածում եմ շուտով վերադառնալ Ռուսաստան՝ աշխատանքի, ապա Կ.Կ.-ի որոշումը այս հարցի վերաբերյալ պետք է կայանա հնարավորին չափ շուտ:

Եվս երկու խոսք: Դաշնականները ուզում էին, որ մշակվի համաձայնագիր: Ես դրան դեմ դուրս եկա, մատնանշելով **կողմերի քաղաքականությունն** այստեղ և **առաջարկեցի դաշնականների առաջարկության և մեր պատասխանի ընդունված ձևը**: Իսկ ներհայկական հարցում մենք միջնորդությունից բացի, մեզ վրա ոչինչ վերցնել չենք կարող, իմ կարծիքով:

Կոմունիստական ողջույնով՝

Ա. Բոֆֆե /ստորագրություն/

Ռիգա, Վիլպերիինգսհոֆ
14 հուլիսի 1921 թվական

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Աշխեն Գալստյան – ՀՀ քննչական կոմիտեի Երևանի ՀԿԳ քննիչ, արդարադատության երրորդ դասի խորհրդական, ՀՀ ԳԱԱ փիլիսոփայության, սոցիոլոգիայի և իրավունքի ինստիտուտի հայցորդ (haykmkhoyan@gmail.com)

Ալեքսանդր Խաչատրյան – ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի ասպիրանտ (khachatryan-aleksandr@gmail.com)

Արշակ Ներսիսյան – Պատմության բակալավր, ԵՊՀ Աստվածաբանության ֆակուլտետի բակալավրիատի 4 – րդ կուրսի ուսանող, ԵՊՀ ՏԿ ֆակուլտետի մագիստրոս, պատմության բակալավր (archaknersisyan@mail.ru)

Արման Ասրյան - ԵՊՀ ՏԿ ֆակուլտետի կառավարման և գործարարության ամբիոնի ասպիրանտ (arman.asryan@yahoo.com)

Արտակ Մարտիրոսյան – Գորիսի պետական համալսարանի ասպիրանտ (artak_martirosyan@yahoo.com)

Գագիկ Ավետիսյան – ՀՊՄՀ դասախոս (avetisyangagik-5@aspu.am)

Էդիկ Մինասյան - Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ԵՊՀ պատմության ֆակուլտետի դեկան (eminasyan@ysu.am)

Համլետ Գևորգյան – Պատմական գիտությունների դոկտոր, Հայաստանի Ազգային պոլիտեխնիկական համալսարանի Հասարակագիտության ամբիոնի պրոֆեսոր (hamlet.gevorgyan77@mail.ru)

Հայկարամ Հակոբյան – ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոնի ասպիրանտ (haykaramhakobyan@mail.ru)

Մարիամ Հակոբյան – ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոնի ասպիրանտ (mariam-hakobyan-1010@mail.ru)

Մարինե Սահակյան – Հոգեբանական գիտությունների թեկնածու, ԵՊՀ Փիլիսոփայության և հոգեբանության ֆակուլտետի Ընդհանուր հոգեբանության ամբիոնի դոցենտ (marinesahakyan777@yahoo.com)

Նոննա Խաչատրյան - Տնտեսագիտության թեկնածու, ԵՊՀ տնտեսագիտության ֆակուլտետի դոցենտ (nonnakhachatryan@yahoo.com)

Ռաֆիկ Նահապետյան – Պատմական գիտությունների դոկտոր, ԵՊՀ Հնագիտության և ազգագրության ամբիոնի պրոֆեսոր (rafiknahapetyan@mail.ru)

Ռաֆայել Նահապետյան – ԵՊՀ Իրավագիտության ֆակուլտետի մագիստրոս (rafaelnahapetyan@mail.ru)

Սարգիս Բալդարյան- ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոնի ասպիրանտ (sargis.baldaryan@gmail.com)

Սիրանուշ Մելիքյան – ԵՊՀ քաղաքական ինստիտուտների և գործընթացների ամբիոնի ասիստենտ (melikyansiranush@gmail.com)

Սուրեն Սարգսյան – Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող (sargsyansuren@yandex.ru)

Վարդուհի Սիմոնյան – ԵՊՀ Հայոց պատմության ամբիոնի հայցորդ (mher.ghazaryan1988@mail.ru)

Տաթևիկ Պողոսյան – ՀՊՄՀ Հայ նոր և նորագույն գրականության և նրա դասավանդման ու մեթոդիկայի ամբիոնի ասպիրանտ (tatev1111@mail.ru)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ՀԱՅՈՑ

ՌԱՖԻԿ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԼԵՌՆԱՇԽԱՐՀԸ՝ ԵՐԿՐԱԳՈՐԾԱԿԱՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ
ՀՆԱԳՈՒՅՆ ԿԵՆՏՐՈՆ (ըստ հնագիտական նյութերի և անտիկ
գրավոր աղբյուրների) -----3

ՀԱՄԼԵՏ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ԶՈՐՔԵՐԻ ՍՈՒՏՔԸ ԱՐՑԱԽ -----17

ՍԱՐԳԻՍ ԲԱԼԴԱՐՅԱՆ

ԿՈՍՏԱՆԴ ԶՈՒՂԱՅԵՑՈՒ ՎԱՃԱՌԱԿԱՆԱԿԱՆ ՁԵՌՆԱՐԿՆԵՐԻ
ՁԵՌԱԳՐԱԿԱՆ ԱՎԱՆԴՈՒՅԹԸ -----32

ՀԱՅԿԱՐԱՍ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԺՈՂՈՎՐԴԻՆ ՄԵԿ ՀՈԳԵՎՈՐ ՀԱՄԱՅՆՔԻ
ՎԵՐԱԾԵԼՈՒ ՆԵՐՍԵՍ ՄԵԾԻ ԾՐԱԳԻՐԸ -----48

ՎԱՐԴՈՒՀԻ ՄԻՍՈՆՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԵՐՐՈՐԴ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ՀՈԶԱԿՄԱՆ
ԳՈՐԾՆԹԱՅԻ ՄԿԻԶԲԸ -----61

ՍԱՐԻԱՍ ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՄԱՅՐ ԱԹՈՌ Ս. ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԳԵՐԱԳՈՒՅՆ ՀՈԳԵՎՈՐ ԽՈՐՀՐԴԻ
ԵՎ ԲՈՒԼՂԱՐԱՀԱՅ ԹԵՄԱԿԱՆ ԽՈՐՀՐԴԻ
ՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ 1920-1930-ԱԿԱՆ
ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ -----72

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆՆԵՑ

ԷՂԻԿ ՄԻՆԱՍՅԱՆ

ԵՐԵՎԱՆԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ՀԱՄԱԼՍԱՐԱՆԸ 1930-ԱԿԱՆ
ԹՎԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ----- 81

ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱՐՇԱԿ ՆԵՐՍԻՍՅԱՆ

ՎԱՍՊՊՈՒՐԱԿԱՆԻ ԱՐԾՐՈՒՆՅԱՅ ԹԱԳԱՎՈՐՈՒԹՅԱՆ ՀՈԳԵՎՈՐ
ՄՇԱԿՈՒԹԱՅԻՆ ԿՅԱՆՔԻ ՊԱՏՄԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆԸ -----92

ԱՍԻԱՅԻ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՈՒՅՂՈՒՐՆԵՐԸ ՄՈՆՂՈԼԱԿԱՆ ԴԱՐԱՇՐՋԱՆՈՒՄ
(IX-XV ԴԱՐԵՐ) -----105

ՊԱՏՄԱ-ԱՇԽԱՐՀԱԳՐԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ

ԳԱԳԻԿ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ

ԿԱՐՍ ՔԱՂԱՔԸ ՀԱՅ ՈՒԽՏԱՎՈՐԻ ԱԶՔԵՐՈՎ -----112

ՀԱՅ ՀԱՍԱՐԱԿԱՏԿԱՆ - ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ՄՏՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

ՍՈՒՐԵՆ ՍԱՐԳՍՅԱՆ

ՄԻՀՐԱՆ ՏԱՄԱՏՅԱՆԻ ՀՐԱՊԱՐԱԿԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ -----122

ՀԱՅ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԻՑ

ՏԱԹԵՎԻԿ ՊՈՂՈՍՅԱՆ

ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՔԱՌՈՒՂԻՆԵՐՈՎ (ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՇԱՐԺԸՆԹԱՅԻ
ՀՐԱՉՅԱ ՀՈՎՀԱՆՆԻՍՅԱՆԱԿԱՆ ԸՆԿԱԼՈՒՄՆԵՐԸ)-----139

ԻՐԱՎԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ԻՐԱՎՈՒՆՔԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ

ՌԱՖԱՅԵԼ ՆԱՀԱՊԵՏՅԱՆ

ԱՆՄԵՂՈՒԹՅԱՆ ԿԱՆԽԱՎԱՐԿԱԾԻ
ԱՌԱՆՁՆԱՀԱՏԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿՈՌՈՒՊՏԻՈՆ
ԲՆՈՒՅԹԻ ՀԱՆՅԱԳՈՐԾՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ
ԳՈՐԾԵՐՈՒՄ -----145

ԱՇԽԵՆ ԳԱԼՍՏՅԱՆ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՔՆՆՉԱԿԱՆ ՄԱՐՄԻՆՆԵՐԻ ՆՈՐԱԳՈՒՅՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԵՄԱՏԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ -----158

ՏՆՏԵՍԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ

ՆՈՆՆԱ ԽԱՉԱՏՐՅԱՆ

ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԵՎ ԲԻՈԼՈԳԻԱԿԱՆ ԷԿՈՀԱՄԱԿԱՐԳԵՐԻ
ԶԱՐԳԱՑՄԱՆ ՀԱՐԱՑՈՒՅՑԸ -----170

ԱՐՏԱԿ ՄԱՐՏԻՐՈՍՅԱՆ

ԱԳՐՈԱՊԱՀԱԳՐՈՒԹՅԱՆ ԱՐԴՅՈՒՆԱՎԵՏՈՒԹՅԱՆ
ՀԱՄԱԿԱՐԳԱՅԻՆ ԳՆԱՀԱՏՄԱՆ ՀԻՄՆԱԽՆԴԻՐՆԵՐԸ -----178

ԱՐՄԱՆ ԱՍՐՅԱՆ

ԲՆԱԿԱՐԱՆԱՅԻՆ ՖՈՆԴԻ ՎԵՐԱՐՏԱԴՐՈՒԹՅԱՆ ԲԱՐԵԼԱՎՄԱՆ
ՈՒՂԻՆԵՐԸ ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ -----186

ՔԱՂԱՔԱԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՀՈԳԵԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

ՄԻՐԱՆՈՒՇ ՄԵԼԻՔՅԱՆ

ԵԿԵՂԵՅԻ - ՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆ ՓՈԽՀԱՐԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ
ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ ԵՎ
ԽՈՐՀՐԴԱՅԻՆ ՀԱՅԱՍՏԱՆՈՒՄ (ՊԱՏՄԱԿԱՆ ԱԿՆԱՐԿ)-----195

ՄԱՐԻՆԵ ՍԱՀԱԿՅԱՆ

ԺԱՄԱՆԱԿԱԿԱԿԻՑ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԳՈՐԾՉԻ
ՀՈԳԵԳՐԱՄՄԱՆ -----204

ՊԱՏՄԱԲԱՆ ԼԵՆԴՐՈՒՇ ԽՈՒՐՇՈՒԴՅԱՆԻ ԱՆՁՆԱԿԱՆ

ԱՐԽԻՎԻՑ -----208

ՏԵՂԵԿՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ -----216

**Ի ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆ «ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ
ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ» ՀԱՆԴԵՍԻ ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ**

«Պատմություն և քաղաքականություն» հանդեսում տպագրության ներկայացվող հոդվածները պետք է գրված լինեն Word տեքստային խմբագրի օգնությամբ: Հոդվածները պետք է ներկայացնել հայերեն, ռուսերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն կամ գերմաներեն լեզուներով: Հոդվածի շարվածքը պետք է լինի Unicode-ով (հայերեն հոդվածների դեպքում՝ նաև Sylfaen տառատեսակով), տառաչափը՝ 11, միջտողային հեռավորությունը՝ 1.5, թղթի ֆորմատը՝ A4: Հոդվածի սկզբում անհրաժեշտ է գրել վերնագիրը՝ մեծատառերով, հաջորդ տողում՝ հեղինակի (հեղինակների) անուն և ազգանունը՝ մեծատառերով: Հղումները պետք է դնել տողատակում՝ համարների աճման կարգով, նշելով աղբյուրը՝ հեղինակին, վերնագիրը, հրատարակության վայրը, տարեթիվը (պարբերական հրատարակության դեպքում՝ նաև համարը) և էջը (էջերը): Հոդվածի բանալի բառերը, ռուսերեն և անգլերեն ամփոփագրերը պարտադիր են: Հոդվածին անհրաժեշտ է կցել նաև (առանձին էջով կամ առանձին ֆայլով) հոդվածի վերնագիրը և հեղինակի (հեղինակների) անուն, ազգանուն, հայրանունը՝ հայերեն, ռուսերեն և անգլերեն լեզուներով, ինչպես նաև հեղինակի (հեղինակների) տվյալները՝ կոչումը, պաշտոնը, աշխատանքի վայրը, հեռախոսի համարը (համարները), էլեկտրոնային փոստի հասցեն (e-mail): Հոդվածներն ուղարկել **generalsepuh@gmail.com** էլեկտրոնային հասցեներով: Հանդեսն ունի իր համացանցային կայքը (**www.generalnews.am**), ուր գետեղված են նրա էլեկտրոնային տարբերակները, հոդվածների վերաբերյալ կարծիքները, տեղեկություններ խմբագրական խորհրդի կազմի և էթիկայի կանոնների մասին:

**ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆ ԵՎ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ
ԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ
ԹԻՎ 4(5)**

Հիմնադիր՝ «Զորավար Սեպուհ պատմաքաղաքական
վերլուծական կենտրոն» ՀԿ:

Գրանցման համար՝ 2111711003993, գրանցման ամսաթիվ՝
02.02.2018:

Հասցեն՝ Երևան, Էրեբունի թաղամաս, Սարի թաղ 3 – բոլոր
բնակարան 39, հեռ. 554508:

Նյութերը գրախոսությունների հետ միասին ընդունվել և
խմբագրական խորհրդի կողմից երաշխավորվել են
տպագրության 2019 թ. հոկտեմբեր - նոյեմբեր ամիսների
ընթացքում:

Համարի պատասխանատու՝ Թ. Սարգսյան
Ստորագրված է տպագրության՝ 21.12.2019

Տպագրվել է «Տիր» հրատարակչության տպագրատանը
Հասցեն՝ Երևան, Ա. Միկոյան փող., 2/2
Տպաքանակ-100